

ציון

מאסף החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה.

ספר חמישי

יצא לאור ע"י ועד החברה בהשתתפות "דרום"

ירושלים תרצ"ג

דפוס "המערב" של י. אביקסיס וי. ע. צבע.

ת כ נ ה ע נ י נ י ם .

מאת המערכת	IV—III
הנחותי ורבה בר בר חנה על עניני ארץ ישראל—פרופ' ש. קליין א—יג	
לתולדות ישוב היהודים ברמלה—בן ציון סגל יג—יט	
אנוסי ספרד ופורטוגאל בספרות התשובות—שמחה אסף יט—סא	
התנועה המשיחית בספרד בתקופת הגירוש—פ. י. בער סא—עח	
התנועה השבתאית בתימן—מ. קהתי עח—פט	
כתבת ארמית מתקופת התלמוד ברמת נפתלי—י. בן צבי פט—צג	
שרידי בית כנסת עתיק בסרונה שליד יבנאל—א. ל. סוקניק צג—צז	
ר' יחיאל מפריז וארץ ישראל—ש. ח. קוק צז—קז	
דוד הראובני לאור ההיסטוריה—ד"ר א. ז. אשכולי קז—סכד	
למעשה ר' יוסף דילה ריינה—גרשם שלום סכד—קלא	
הגאון ר' יום טוב ב"ר ישראל יעקב אלגאזי ועוד—אליעזר רבלין קלא—קמח	
דפים בודדים—יצחק רבקינד קמח—קעד	
אימתי כתב יוסף בן מתתיהו את ספר חיו—א. שליט קעד—קפז	
כתובת יונית בגולן העליון—פ. בר אדון קפז—קפט	
באורים לכתובת היונית שבגולן—מ. שובה קפט—קצא	
זכר (והוא אֶלְשֶׁמָע) —יצחק יחזקאל יהודה קצא—ריד	
עזרא הסופר באגדת האסלאם—דוד העללער ריד—ריח	

* * *

הספר החמישי של «ציון» יצא מפני סבות שונות שאינן תלויות לגמרי בחברתנו. באחור רב. ואת החכמים והחוקרים אשר הואילו להשתתף בספר זה, הסליחה על אשר הרבינו להשהות על ידי כך את פרסום מחקריהם. ועד החברה עושה עכשו את כל המאמצים להחיש את הוצאת הקובצים הבאים. הספר השני יופיע בראשית תרצ"ד. והננו בטוחים כי החכמים והחוקרים אשר השתתפו בקובצים הקודמים ימשיכו לעזור לנו לקיים את במתנו זו, המוקדשת לחקר תולדות ארץ-ישראל וישובה היהודי וקורות קהלות ישראל בארצות המזרח. כמו כן הננו מקוים שאלה החכמים שלא השתתפו עד היום מסבות שונות יואילו להעניק לנו מפרי חכמתם בקובצים הבאים. עריכת הספר החמישי של «ציון» מסר הועד לחבריו: הפרופ. י. פ. בר ומר ב. דינבורג.

* * *

החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה הוציאה בשנה זו את החלק הראשון מספרו של החכם יצחק יחזקאל יהודה «משלי ערב». חברי החברה, שעוד טרם קבלו את הספר, יכולים לפנות לוועד החברה: ירושלם, בית-הכרם.

תקוני טעויות.

א במספר אכסמפ. נשתבשו סמני הדפים מעמוד קעא עד עמוד קפה. ובמקום קעא—קפד נדפס: קפא—קצ"ד. הקורא יואל בטובו, בהודמן לידו אכסמפ. כזה לתקן את סמני הדפים כהלכתם.

ב במאמר «לתולדות ישוב היהודים ברמלה» עמוד יב במקום «דאר אסבחין» צריך להיות דאר אצבאעין.

על שאר הטעויות הקלות יעמוד הקורא בעצמו.

ה"נחותי" ורבה בר בר חנה על עניני ארץ ישראל.

א. "הנחותי".

ידועים הם אותם החכמים מתקופת האמוראים שעלו מבבל לא"י ואלה שירדו מהארץ אל הגולה. אלה שנזכרו באחרונה, ה"נחותי", ירדו מ"מערבא" (כלומר מא"י) לבבל והוליכו שמה כמה וכמה הלכות ואגדות וידיעות על ארץ ישראל. המפורסמים ביניהם הם רב דימי, או בשמו המלא: רב אבדימי נחותא, ורבין (רב אבין). (1) פעם אחת בא רב דימי בבבל וספר שם (2): מעולם לא טבע גברא בימא דסדום. והי כאשר שמע רב יוסף את הדברים אמר: הפוכה סדום והפוכה מלה, גברא הוא דלא טבע, כשורא טבע, (כלומר: בן-אדם לא טבע ועץ יטבע) !? אבל אחד מגדולי הישיבה, אביי, מסיר את תמהונו: לא מיבעי קאמר, לא מיבעי כשורא דאפילו בכל מימות שבעולם לא טבע, אלא אפילו גברא דטבע בכל מימות בעולם, בימא דסדום לא טבע. והתלמוד מודיע מיד אחרי הדברים האלה שם על רבין, שהלך אחרי ר' ירמיה על שפת ים-המלח ושאל ממנו שאלה בענין ההשתמשות במי ים-המלח לרפואה בשבת. מתוך המשא-ומתן ההלכתי הזה מרגישים את ההתעניינות המרובה בשאלות מקומות א"י, ששלטת בשיבות הגדולות שבבבל, שחבריה שמעו בסקרנות את כל הדברים אשר ספרו להם אלה שבאו מא"י ושבקרו שם את המקומות הנפלאים. ורב דימי יודע לספר לבני בבל דברים עוד יותר מפליאים. הוא מפרש (3) את דברי יעקב אבינו בברכתו ליהודה: "אוסרי לגסן עירו" (בראשית מ"ט י"א) אין לך כל גסן וגסן בא"י שאין צריך עיר אחת לבצור ... אין לך אילן סרק שבא"י שאין מוציא משא שתי אתונות; ושמא תאמר אין בו יין, ת"ל כבס ביין ... ושמא תאמר אינו אדום ... ושמא תאמר אינו מרנה ... ושמא תאמר אין בו טעם ... ושמא תאמר לנערים יפה ולזקנים אינו יפה ... — והוא משיב על הספקות והשאלות האלה בדברי הפסוקים — כמובן בחיוב.

(1) ע' לכל הענין 506—523, Bacher, Tradition und Tradenten.

(2) שבת ק"ח ע"ב.

(3) כתובות קי"א ע"ב.

וגם על מנהגי העם שבא"י יכול הוא להודיע לבני בבל (1): כן שרים בא"י לפני הכלה:

„לֹא כחל — וְלֹא שרק

וְלֹא פירכוס — ויעלת חן“.

באמת שיר עממי יפה, והלואי שהיה הנוסע הזה מוסר עוד אחדים כאלה לבני בבל, והלואי שהתלמוד היה רושםם בשביל הדורות הבאים, כי אז היינו יודעים יותר על חיי העם בארצנו באותה התקופה, שרוב ידיעותינו עליה מוסבות על חיי חכמי ישראל. (2)

אמנם לא רק בני בבל היהודים עלו ארצה ישראל להכירה, אלא א"י נעשית במשך מאות הראשונות שאחרי החרבן „ארץ הקדושה“ גם לבני הדרת החדשה שיצאה ממנה, בשביל העולם הנוצרי, וגם הנוצרים הראשונים שבכל הארצות התעניינו בה ובעיקר השתוקקו „לראות את המקום ששם הגד ונעשה [האוונגליון]“ כפי דברי הבישוף מליטו מסרדס באמצע המאה השנייה. (3) בתחלת המאה השלישית נסע הפרסביטר מסמירנא — פיאוניוס שמו — לא"י, וקצת ממה שראה נשאר בדבריו אשר נאם לפני השופט, אשר הושיבו על ספסל הנאשמים בעד אמונתו באלהים. הוא מראה על המקומות אשר בהם העניש ה' את האשמים אשר עשו דברים נגד רצונו; וכך הוא אומר: אני נסעתי בכל ארץ יהודה; גם עברתי את הירדן וראיתי שם את סדום ואת עמורה ואת ים המלח; ראיתי את העשן היוצא ממקום סדום ואת מי הים אשר אין אדם טובע בו, וראיתי את הקרקע שאינו מצמיח עשב (4). — אם כן מדגיש פה הנוסע הזה שהוא בעיניו ראה את המקומות הנפלאים האלה. כמובן, מורידם הלאו אולם, וכמו שמודיע אוריגנס, שחי בקיסרי בימי ר' אבהו, על המקומות אשר הראו לו למשל בבית לחם. הפעל היוני שהוא משתמש בו הוא *δείκνυται*, (5) והוא נמצא פעמים רבות אצל אוסיביוס. — אבל לא רק אצל חכמי הנוצרים, אלא גם אצל חכמי התלמוד נמצאים שני הבטויים „אני ראיתי“ (6) ודברי מורי הדרך „אני אראה לך“, אמנם בשפה הארמית המדברת אז בארץ. וכך אומר למשל

(1) כתובות י"ו ע"א.

(2) השוה עוד פסחים ק"י ע"ב: במערבא לא קפדי אווגי — ברכות ח' ע"א, יבמות ס"ג ע"ב: במערבא כי נסיב אינש איתתא אמרי ליה הכי: „מצא“ או „מוצא“? (ע' בכר, 523).

אמנם נראה, שגם הדברים האלה מוסבים על ת"ח.

(3) ע' על זה ועל הבאים אחריו. Windisch, ZDPV 1925, 145 sqq.

(4) ע' שם 148 גם את הטכסט היוני.

(5) שם 153.

(6) השוה כבר בפי ר' יוסי ב"ב ע"ה ע"ב: אני ראיתי צפורי בשלותה.

רבי שמעון בן לקיש: "לדידי חזי לי זבת חלב ודבש דציפורי, והיא ששה עשר מיל על ששה עשר מיל" (1) — כלומר: אני בעצמי, בעיני ראיתי את הסביבה הפוריה של צפורי, — ממש כמו שאומר הנוסע הנוצרי ההוא: "אני בעצמי ראיתי את העשן". — ואת לשון מורי הדרך: "תא אחוי לך", "בא ואראך" אנו מוצאים בפרט בדברי "הנוסע" היהודי מבין חכמי התלמוד, הוא רבה בר בר חנה, אשר לדבריו עלינו להקדיש פרק מיוחד בתולדות הנוסעים בא"י.

ב. רבה בר בר חנה.

בודאי אין בינינו אחד שלא שמע או לא קרא את מעשיותיו של רבה בר בר חנה ושלא חשב בלבו או שלא אמר בפיו: מה לנו ולמעשיות אלו? הלא ממשל משלים הוא; ספורים בדויים הם, שאין בהם ממש! אמנם, האם נכון לדבר כך על תלמיד-חכם זה, תלמידו של ר' יוחנן ואחד מ"יורדי" בבל, המוסר כמה דברים בהלכה ובאגדה שם, ויד ושם לו במשא ומתן של הישיבות בא"י (ובבל? 2) — בודאי נמצאים באותם הספורים הידועים גם דברי גזומא, שהוא מביאם כך בכוונה, וכבר חכמי דורו שחקו עליו, ועל חזיונותיו. אבל בכל זאת החוב מוטל עלינו לבדוק את מאמריו התמוהים — אף אם לא את כלם, אבל לכל הפחות את אלה שהוא מביע בנוגע לעניני ארץ ישראל.

אמנם מראש עלינו לדעת, שחכם זה אהב לנוד ממקומו ולנסוע במקומות רחוקים (הלא הוא היה כאמור אחד היורדים לבבל) ובקשר עם נסיעותיו בשיירה (3) או במדבר (4) מובאים דברים במשא ומתן של הלכה, עד שאי אפשר להטיל ספק בענין, שהוא הכיר את חיי נוסעי המדבר ואת יושביו ה"טעייא", כלומר הערבים (5), ואף חיות המדבר היו ידועות לו (6).

חוץ מהמעשיות המפורסמות, הרי מודיע הוא דבר זה: "לדידי חזי לי ההוא אתרא [של בית הישימות] והוי תלתא פרסי על תלתא פרסי" (7) אין שום סבה להטיל ספק בדבר בקורו של רבב"ח בבית הישימות מכיון

(1) מגלה ר' ע"א.

(2) ע' עליו יעבץ, תולדות ישראל ז' 161 והלאה.

(3) ברכות נ"ג ע"ב הוה קאזיל בשיירתא; כי"מ באורחא בשיירה, וע"ש הגי' התמוהה שבכ"י, אשר מביא המו"ל בהערה ח'.

(4) חולין נ"ה ע"ב.

(5) יבמות ק"כ ע"ב.

(6) ע' הערה 4: אשכח הנהו דיכרי וכו'.

(7) ערובין נ"ה ע"ב. — עוד דוגמאות אחדות על ידיעתו את א"י ע' בהערה שבסמוך.

11 במאמרנו זה.

שהמקום היה ידוע היטב לחכמי המשנה המדברים על המרחק שבינו ובין אבל השטים (1) וגם אוסיביוס מכירו, (2) והרי הוא ידוע עד היום בשם אֶסְוִימָא לא רחוק מצפון ים המלח.

באותה הסביבה, בבצעות הירדן, ראה הוא גם את הצמח הנפלא: קיקיון דיונה שעליו הוא מודיע: «לדידי חזי לי קיקיון דיונה — והוא דומה לצלב והוא גדל בין בצעי המים ועל פתחי החנויות מדלים אותו ומגרעיניו עושים שמן טוב ובענפיו נחים כל חולי א״י» (3)

דברי בר בר חנה כל כך חשובים בעיני הבוטניקון שלנו ר' א״ח לעף עד שהוא מצטטם בחור ראה לזהו הקיקיון עם ה־*Ricinus communis* (4) ובודאי אין למצא בהם שום פסול, חוץ ממה שהוא מגזים קצת באמרו שכל חולי א״י נחים בצלו. Dalman בדברו על הקיקיון מוכיר שהצמח הזה (ששמו בערבית קָרוֹעַ) גדל בפרט על שפת הירדן: הקנה שלו עולה מ 3 עד 5 מטרים גבה ועליו כעלי הארמון. הצמח גדל מהר עד מאד וכאשר מכים אותו אפילו מכה קטנה, הוא נבל — כפי שהודיעו לו בא־טָבְעָא (טבחא), (5) ובכן במקום של מים ובצעות.

ובכן, לא רק מספר ספורים וממשל משלים היה החכם הזה, אלא יש בפיו גם הודעות חשובות על מקומות וצמחי הארץ. ומכיון שכך, הרי אנו נגשים ביתר אימון להודעה זו שיצאה מפיו:

במשנה (שבת י"ד ג') ידובר על «מי דקלים» שאסור לשתותם בשבת, ובתלמוד (ק״י ע״א) שואלים «מאי מי דקלים?» — «אמר רבה בר בר חנה (6): תרתי תילתא איתא במערבא ונפק עינא דמיא מבינייתא» כלומר: שני דקלים יש בארץ ישראל ועולה מעין־מים מביניהם, ואת המים ההם שמשתמשים בהם לרפואה קוראים «מי דקלים». (7)

(1) ע' «עבר הירדן היהודי» של 74, 75.

(2) Onom. 48-7.

(3) שבת כ״א ע״א בארמית. תרגומו עפ״י רש״י ועפ״י הרד״ק ליונה ד' ו' שהוא אומר: «הוא עשב שתארכנה פארותיו ותגבהנה עושה צל...» אח״כ הוא מביא את דברי הגמרא ואת תרגומם, אח״כ את דברי ר' שמואל בן חפני ודברי הגאונים בתשובה: אילן סרק ויש במקומו הרבה ועושה גרעינים ועושין מהם שמן וכל מי שיש לו צנה הרבה שותה ממנו וישמו בל' ערבי אלכרוע. וע' באוצר הגאונים של רב״מ לוין לשבת עמוד 21 ובחלק הפירושים עמוד 9.

(4) Loew, *Aramäische Pflanzennamen*, 354.

(5) *Arbeit und Sitte in Palaestina* I, 64 sq.

(6) כן הגי' בכ״י מינכן. בספרינו: רבה בר ברונה, אבל אולי «ברונה» כמו בר חונה.

(7) למלת תאלא ע' 317, Löw, *Flora* II, ועל מי דקלים שם 346. שם גם על

הגירסא (שהיה כבר בפי ה״תנא״) «דקרים».

לפנינו פירוש גיאוגרפי מצויין, ונדמה לי שאוכל גם לקבוע את מקום שני הדקלים ההם. אבל ראשונה עלי להעיר, שהמקום נזכר גם במדרש עתיק בשם בית דקלי (1), כלומר בית דקלים, מקום דקלים מיוחדים. מקום כזה אשר שם דקלים רבים ומעיינות שונים יוצאים מביניהם ידוע לנו גם כן בסביבת ים המלח. היא סביבת חמם וְרָקָא מְעִין קרוב למקום מרחצאות החמים שנקראו בימי רבה בר בר חנה בשם בערה (2). Musil שבקר את הסביבה הזאת נותן בספרו הגדול תאור מעניין עליה ואצלו אפשר לראות גם את תמונת „חורשת הדקלים המִצְלָה על מעיינות חמים אחדים.“ (3)

ומה מעניין הדבר, שבמפת המוזאיקה ממידבא מצוירות שתי המרחצאות שבסביבה זו למזרח ים המלח: (1) קליריהי (2) ו[ב] ערה וקרוב להן רואים שני דקלים, דוקא שני דקלים. אולי לא נטעה בחשבנו, שהצייר רצה לצייר אותם שני הדקלים שמביניהם יצא המעיין המפורסם אשר עליו מדבר רבה בר בר חנה שלנו.

נוכל להוכיח גם ממקום אחר, שהנוסע שלנו בקר את הסביבה הנפלאה הזאת, אשר עליה ספרו אגדות שונות כבר בימי הבית השני ואולי עוד מאות בשנים לפני הבנות.

הענין הזה קשור בשאלה קשה אחרת שבאגדה, אשר לה נקדיש את הפרק הבא.

ג. שלשה פתחי גן-עדן וגיהנם.

... אמר רבי ירמיה ברבי אלעזר (4) שלשה פתחים לגיהנם: אחד במדבר, ואחד בים ואחד בירושלם. בעל המאמר מביא ראיות לדבריו מפסוקים (5) ומתנא דבי רבי ישמעאל (6). אבל מסדר התלמוד לא נחה דעתו בזה ושואל: ותו ליכא? והאמר רבי מריון אמר רבי יהושע בן לוי ואמר לי תנא רבה מר מריון בדבי

(1) ספרי זוטא הוצ' אפשטיין בתרביץ א' א' 57 שורה 1 ולא אוזב בית דקלי. אי-אפשר לזהות את המקום הזה—כפי שחושב המו"ל—עם בית אוזב, כי השם הוא בית דקלי[ם]. והמשפט אומר רק, ששם גדל גם מין מיוחד של אוזב.

(2) Löw 346 חשב על קליריהי (ע' להלן) ובצדק, מפני שהיא קרובה לבערה.

(3) Musil, Arabia Petraea I Moab, 94 sqq. התמונה 33 בעמוד 97 והתיאור

בעמוד 99.

(4) כך הגי' בערובין י"ט ע"א, אבל בילקוט (ע' להלן): א"ר ירמיה א"ר אלעזר. אמנם מכיון שהתלמוד מביא במקום ההוא קבוצת מאמרים מר' ירמיה ברבי אלעזר, אי אפשר לשבש את הספרים על אמורא זה שחי כפי הנראה, במאה השלישית, ע' Bacher, Agada p. Amoracer III, 583-7.

(5) במדבר: ט"ז ל"ג; בים: יונה ב' ג'; בירושלם: ישעיה ל"א ט'.

(6) ע' לענין זה: הערה 6, Bacher, Agada der Tannaiten II 347.

רבן יוחנן בן זכאי: שתי תמרות יש בגי בן הנום ועולה עשן מביניהן, וזו היא ששנינו ציני הר הברזל כשרות (משנה סוכה ג' א'); וזה היה פתחה של גיהנום, כלומר: יש עוד פתח לגיהנום חוץ משלשה אלה הנזכרים. והתלמוד משיב: דלמא היינו דירושלם.

כך הגירסא בספרינו. אבל היא נראית לי מופרכת מראש, כי איך אפשר לומר: דלמא היינו דירושלם, כלומר: הפתח אשר נזכר בדברי רבי מריון וכו' אולי הוא הוא אשר בירושלם — איך אפשר לומר "אולי", הלא אפילו תינוקות של בית רבן יודעים שגי בן הנום ודאי בירושלם הוא, ומה ספק יש בדבר? ועוד: איך אפשר להסיב את דברי המשנה: "ציני הר הברזל" על מקום בירושלם, בעוד שאנו יודעים מתוך דברי יוספוס שהר זה משתרע מעבר לירדן מזרחה בארץ מואב (1).

מזה יוצא שהגי "דילמא היינו בירושלם" אינה נכונה, ומתוך התוס' לערובין י"ט ע"א רואים ברור שלפניהם היתה גירסא: "היינו דבמדבר", ואף שבעלי התוס' דוחים את הגי' הזאת, מ"מ כדאי לעיין עליה, בפרט מכיון שהיא נמצאת גם בכ"י מינכן ועוד בכ"י אחר (2) ובילקוט ישעיה ל"א (רמז תל"ז). אם גי' זו נכונה היא, וכפי הנראה היא באמת נכונה, הרי אחד הפתחים אותו שבמדבר נמצא בין שני תמרים או בין שני דקלים ועולה עשן מביניהן, והם בגי בן הנום. אבל שוב נתעוררת השאלה, איך אפשר שפתחו זה של גיהנום אשר במדבר יהיה בגי בן הנם אשר אצל ירושלם, והרי לא שם מקומו, אלא רחוק ממנה במדבר! ואיך יתכן לדבר על יד פתח זה, אם הוא בגי הנום, על "ציני הר הברזל"? אמור מעתה, שבנוסחותינו יש בלי ספק טעות, שכדאי לעמוד עליה.

אמנם, אולי אין שום צורך בחפוש ובתקון טעות כזאת, כי כל הענין לא למעשה נאמר אלא לענין סמל, כלומר האמוראים או התנאים לא רצו אולי כלל לקבץ מקומות ממש לפתחי גיהנום, אלא דברו מה שדברו בשפת המשל? — אמנם השקפה זו לא נכונה כלל וכלל, מה שיוצא בעליל מתוך דברי ריש לקיש המובאים עוד מעט אחרי מאמרנו: "גן עדן" — אמר ר"ל — אם בארץ ישראל הוא, בית שאן פתחה ואם בערבא הוא, בית גרם פתחה, אם בין הנהרות הוא דור מסקנית פתחו. הרי פה נזכרים מקומות מסויימים בא"י ובערביא (כלומר: באותו חלק של מדינה זו הסמוך לא"י) ובסביבת דמשק ששם פתחו של גן עדן; כלומר: הסביבות ההן כל כך יפות שבדואי שם נכנסים לגן עדן, ואם הפתחים כל כך יפים, מכל שכן גן עדן עצמו שבגנוזי מרומים.

(1) מלחמות ד' ח' ב'.

(2) ע' דקדוקי סופרים לערובין.

ממש כמו כן הדבר גם בענין גיהנם : פתחיו הם במדבר, בים ו בירושלם. בנוגע ירושלם. הרי אין צריך בביאור מיוחד, כי בציון ובירושלם דן הקב"ה את הרשעים, שם גיהנם ושם פתחו של גיהנם. בענין הפתח אשר בים אין האמורא קובעו בדיוק. אולי כוונתו על אותו המקום אשר שם נבלע ונה הנביא (1). את הפתח אשר במדבר אפשר למצא על פי אותו הפסוק אשר הוא מביא: הוא באותו המקום אשר שם נבלע קורח ועדתו.

את המקום הזה הכירו קדמונינו בזמן האמוראים, שכך מודיע רבה בר בר חנה (2): זמנא חדא היה קא אזלינן במדברא ומיתלוי בהדן ההוא טעייא... אמר לי תא אחוי לך מתי מדבר. אזלי חזיתנהו... אמר לי: תא אחוי לך בלועי דקרח. חזאי תרי ביעזי והוו קא מפקי קוטרא, שקלי גבבא דעמרא ואמשונגא במיא ודעציתה בראשה דרומחה ועייליה התם וכי אפיק הוה איחרך איחרוכי... אמר לי כל תלתין יומי מהדרא להו גיהנם להכא וכו'.

המקום הנורא ההוא במדבר נמצא במקום בקיעים עמוקים בקרקע אשר מהם יוצא עשן. קרוב לאותו המקום נמצאו גם מים. גיזת הצמר אשר שרה בהם ונעצה לתוך הבקיע נחרכה, אם כן בתוך הבקיע היתה אש, וכפי פירושו של הערבי, מכיר הסביבה, חוזרים מתים אלה של עדת קרח בכל חדש וחדש מהגיהנם למקום זה; אם כן, זה הוא פתחו של גיהנם והוא אותו המקום אשר עליו ידובר למעלה. שבמדבר יש שני דקלים ועשן עולה מביניהם והוא פתחו של גיהנם.

אמנם מאין ידע הערבי או מאין ידעו קדמונינו, שדוקא זה הוא פתחו של גיהנם, ומה סימן היה להם? — במקום אחר שבהלכה נותנים הם לנו

(1) ר' אשתורי פרחי בעל "כפתור ופרח" כותב (הוצ' ברלין י"ז ע"ב): פרקי ד"ר אליעזר פרק ב' ששער גן עדן סמוך להר המוריה; מסכת עירובין פרק עושין פסין שלשה פתחים יש לו לגיהנם, אחד במדבר ואחד בים ואחד בירושלם. מסתבר א' ש' א' ו' ת' ו' ש' ה' ו' א' ב' י' ס' צ' י' א' ד' ה' ר' ש' ש' מ' ו' נ' ט' י' ג' ב' י' ר' ב' י' ר' ש' ל' ש' ש' ש' ק' ו' ר' י' ה' י' ש' ע' ד' ש' ב' ט' י' מ' ד' ו' ש' נ' ד' ע' פ' ר' ש' ל' פ' נ' י' מ' ח' ו' ק' ר' נ' מ' ז' ח' י' צ' פ' נ' י' ת' ל' ה' ר' הבית, ושמה הוא מה שהזכיר ירמיה על תוספות העיר בגאולתנו השלישיה: וכל הדשן וכל השדמות, ורש"י פי' מקום שפך הדשן שהיה חוץ לירושלם.

(2) ב"ב ע"ג ע"ב, ע"ד ע"א, והנה תרגומו (ע' הרשב"ם): פעם אחת הלכנו במדבר ונלוה אלינו ערבי אחד... אמר לי בא ואראך בלועות של קורח—ראיתי שני בקיעים שהיו מעלים עשן. לקחתי גזת צמר ושריתי אורזה במים, נעצתי בראש הרומח והכנסתי שמה (לתוך הבלועה) וכאשר יצאה היתה מחורכת באש. — אמר לי (הערבי): הסכית ושמע מה שאתה שומע! — ושמעתי שהיו אומרים: משה ותורתו אמת ודן בדאים. — אמר לי: כל שלשים יום (כל ראש חדש) מחזיר אותם גיהנם הנה כבשר בקלחת והם אומרים ככה: "משה ותורתו אמת והן בדאין".

תשובה על שאלה זו, באמרם, שחמי טב ריא תולדות אור הם דחלפי אפתחא דגיהנם (1). אם כן אצל חמי טבריא אין פתחו של גיהנם, אבל המים ההם עוברים על יד פתחו של גיהנם ועל ידי זה הם מתחממים (2). ובכן יש עוד מקום אחר, ששם המים עוד יותר חמים מאלה שבטבריא! עלינו לחפש אחרי פתחו של גיהנם במקום מים חמים מאד. ובאמת כדאי להשיג גם על השם „בלועי“ הנזכר בספורו של רבב"ח, כי אותו השם אנו מוצאים גם במקום אחר בנוגע למקום מעיינות חמים. כך נקרא המקום ששם פורצים המעיינות חמים אשר בחמי גדר בעבר הירדן קרוב לירמוך: בלועא דגדר (3) והמים מי בלועי דגדר נקראים (4). בודאי חשבו, שהם מתפרצים ממקום עמוק מאד ששם נבלעו אנשי קשע הנידונים ברותחין בגיהנם.

האם מכירים אנו מקום כזה, מקום מעיינות חמים ביותר במדבר? כן, הוא ידוע: הוא מקום בערה למזרח ים המלח על יד נחל זרקא מעין, קרוב להר הברזל שבארץ מואב, ששם ישבו במאות הראשונות ערבים בסביבה מדברית (5). על המעיינות האלה אמרו שהם אש ומים; שם יש מערה אשר דרך בה נכנס יעקב אבינו בברחו מפני עשיו ונעשה לו נס ויצא מתוך מי האש, כי כאשר נכנס לתוך המערה נצטננו המים וחתר לו הקב"ה חתירה ממקום אחר ונמלט (6). אם כן בעוד שהרשעים נכנסים דרך מערה זו לגיהנם, הצדיק נמלט מהאש והיא ויוצא במקום מים קרים שנובעים מתחת לקרקע קרוב לאותה המערה.

באמת מוצאים אנו מקום כזה לא רחוק מבערה, והוא מקומה של קלירוהי, שגם שם יש מעיינות חמים, אבל גם מעיינות קרים (7), ובודאי

- (1) שבת ל"ט סוף ע"א. הבטוי נמצא עוד ב"ב ס"ד ע"א.
- (2) יפה העיר הרמב"ן בשער הגמול (הודפס מחדש בחדושי הרמב"ן, ירושלם תרצ"א חלק א' דף ג' ע"ג) גם על המקום הזה גם על סרקי דר' אליעזר (פרק חמישי), הוצ' ווארשא (1879) 9: ר' יהושע אומר: עוביה של ארץ מזהלך ששים שנה ורתהום אחד שהוא אצל גיהנם נובע ומוציא מים חמים תענוג לבני האדם. הכוונה על תהום מיוחדת, ידוע למחבר טרדר"א, ששם מקום תענוג לבני האדם. כפי שנראה להלן, הכוונה על מעיינות החמים שלמזרח ים-המלח.
- (3) ב' סנהדרין ק"ח ע"א, ילקוט לתורה רמז נ"ו, בלועה דגדרי (צ"ל: דגדר).
- (4) בראשית ר' ל"ג ד' איבלועה ובח"ג שבהוצ' טהעאדאר מי בלועי דגדר.
- (5) מה שכתבתי בחוברתי: Zur Midrasch-und Palästinaforschung עמוד 10-11. ידידי הר"ש אסף מעירני עוד על ס' השטרות של רה"ג עמוד 25 הערה 17.
- (6) אוסיביוס קובע את מקומה של בעל מעון ע"י בערה בערביא: Onom. 44/21.
- (7) ב"ר ע"ו ה' (הוצ' טהעאדאר-אלבק 901) וכפי שפירשתי את כל הענין במאמרי הנזכר (בהערה 4) מעמוד 1 והלאה.
- (7) השוה בפרש מלחמות של יוסיפוס ז' ר' ג'.

חשבו שהמעיינות של בערה ושל קלרוהי כלם עומדים בקשר אלו עם אלו (1) והם כלם שייכים לאותו פתחו של גיהנם.

מה היה שמו של גיא ההוא אשר ממנו יוצאים מעיינות ההם, שמימיהם כל כך חמים ושבמקומות אחדים העשן יוצא מתוך בקיעי הקרקע? בספרותנו העתיקה אין אנו מוצאים את שמו בפירוש, אבל נראה, שרמז יש לדבר אצל יחזקאל הנביא, ובפרט באותה ברייתא של דבי רבן יוחנן בן זכאי היה נזכר שמו, והוא נמצא גם אצלנו בצורה המשובשת: בגי' (בן) הנום.

יחזקאל הנביא בנבואתו על מפלת גוג ומגוג אומר: והיה ביום ההוא אתן לגוג מקום שם קבר בישראל, גי העברים קדמת הים... וקברו שם את גוג ואת כל המונה וקראו גיא המון גוג (ל"ט י"א)... אל גיא המון גוג יקברו גם את הנותרים מהמפלה (ט"ו) וגם שם עיר המונה (ט"ז).—איפה היה הגיא הזה אשר עליו ידבר הנביא? התרגום חושב על קדמת ים-כנרת. אבל קדמת הים יוכל להראות גם עלים אחר והוא ים המלח הנקרא גם ים הקדמוני (2) ולא רחוק ממנו הר העברים שעליו ירמז יחזקאל במלת "העברים" הנמצאת אצלו בנבואה זו פעמים אחדות.

רבן יוחנן בן זכאי או תלמידי בית מדרשו בודאי עסקו בשאלה זו: איה מקום מפלת גוג ומגוג, ובפרט השתדלו לקבע את הגיא ההוא, גיא המון גוג ואת העיר המונה, והם גם מצאו אותם קדמת ים המלח במקום המוכשר לדון שם את הרשעים שבאומות, את גוג ומגוג, הם מצאו את המקומות ההם אצל חמי בערה (אשר עליהם ספרו ענינים נפלאים ומעשה נסים); את העיר המונה מצאו במקום שהיום עומדות חרבות אל-הומא (3) שבראש ודי זקא מעין, ובאותו הגיא ישנם מעיינות החמים של בערה. שמו העברי של הגיא הזה היה איפוא כפי יחזקאל הנביא: גיא המון (גוג).

וזהו מה שהיה נאמר בראשונה בדברי דבי רבן יוחנן בן זכאי: שני תמרים יש בגי' המון... "אבל מכיון שהשם הזה היה בלתי ידוע ומוזר למעתיקי הספרים, או אולי כבר לתנא השונה את הברייתא בעל פה, תקנהו ושבשוהו וכתבו או אמרו במקום גי' המון: גי' הנם (הלא תקון קל זה מאד!) ולבסוף כתבו: גי' [בן] הנום (4).

(1) כמו שחשבו קדמונינו בענין מערת פומייס ע' במאמר ההוא עמוד 7.

(2) יואל ב' כ', זכריה י"ד ח'.

(3) כך שיער לנכון הורוביץ א"י ושכנותיה עמוד 199 ערך: העברים.

(4) זמן רב אחרי כתיב דברים אלו, הרגשתי בדבר, שכבר נ"י ב"ר, Geograph. du Talmud, 36 הביע את ההשערה, שגי' הנום שבסוכה ל"ב ע"ב הוא המקום שבסביבת בערה (אצלו בטעות Baris), מבלי לתת פירוש להשערתו ועל כן לא קבלה Deckent Heilbaeder und Badeleben in Palaestina (ע' מאמרו המצויין (200, 172 sq. ZDPV VII).

רק על סביבה זו אפשר לומר: "וזו היא ששנינו ציני הר הברזל כשרות, וזו היא פתחה של גיהנם". עד היום הזה נמצא שם התמר ובפרט מין תמר קטן-הקומה. שני אכסמפלרים מאלו צויירו גם על ידי הצייר של המפה המידבאת על ידי קליריהי קרוב לאמבטיות ולמקום המרחץ של קליריהי. נדמה לי, שרצה האמן לצייר על ידי שני התמרים מקום מיוחד/אמנם לא ארז מקום שני הדקלים שמביניהם יוצא העשן, אלא מקום אותם שני הדקלים שמביניהם יוצא מעינים מצויינים שהשתמשו בהם לרפואה וקראו אותם מי ד ק ל י מ, וכפי שהבאתי את הענין כבר למעלה (1).

אנו מכירים את המקום הזה המונה או את הגיא של המון גם ממקום אחר: בשיר השירים ה' י"א נזכרו כרמי שלמה בבעל המון. בודאי אין לתקן לחמון, כמו שחשבו אחדים ממתקני נוסח כתבי הקדש, כי בארץ הכנענים בצפון חוף הים (2) בודאי לא היו כרמים לשלמה, אבל אפשר מאד, שהיו כאלה בעבר הירדן קרוב לים המלח בגיא או בהר המון.

זכרון חמי בערה וקליריהי במדבר נמצא אולי כבר בתורה. את הימים במדבר (בראשית ל"ד כ"ד) פירשו קדמונינו או לשם אומה (ע' תרגום אונקלוס: גבריא כלומר אימים) או במובן פְּרָדִים (3) אבל הירונימוס בוולגטה מתרגם *qui invenit aquas calidas* ("הוא אשר מצא מים חמים"). אין ספק שהירונימוס קבל פירושו זה ממוריו היהודים בארץ ישראל, אף שהוא לא נמצא בנוסחות התרגומים שבידינו היום (4). גם המפרשים ומחברי המלונים החדשים נוטים לפירוש זה' ובפרט מכיון שגם במקומות אחרים מוצאים אנו בספורי כתבי הקדש ארז חשיבות המעיינות או הבארות מודגשת (5). Dechent (6) העיר לנכון גם על שני ספרים אפוקריפיים המזכירים את המעיינות החמים שבבערה או בגי זרקא מעין. האחד הוא בחכמת שלמה (י' ו—ח) ששם מצא כבר Seetzen (7) רמז למעיינות אלה:

(6) היא, החכמה העליונה, הצילה צדיק

בנוסו מפני האש אשר ירדה על חמשת הערים;

(1) ע' למעלה עמוד 5. (2) ע' יהושע י"ט כ"ח.

(3) ע' כבר בלקח טוב לפסוק זה, עמוד 164.

(4) מתוך קטעי תרגום—ארצישראלי מהגניזה אשר הוציאם לאור Kahle, Masoreten des Westens אפשר לראות שהיו לפניו כמה נוסחאות של התרגום הא"י ביד היהודים בארץ ישראל ובמצרים. ידידי הר"ש אסף מעיר עוד על גנזי שכטר עמ' 86 בתשו' רב האי.

(5) ע' Dechent שם, 178. (6) שם 174' והלאה. (7) 338, Reisen.

(7) לעדה על פשעיהם

ועציה עצי פרי המבשלים פריהם בלא עתם

ונציב מלח נצב מצבת נפש, לא אמון בה. (1)

המקום השני נמצא בהוספה לספר היובלים (פ' ס"ז). מחבר הספר קושר את התהוות המעיינות האלה בספור התורה על בני האלהים (בראשית ו'). הוא חושב, שכל סביבת גי הנום (מקום שנענשו המלאכים ההם) ועד מעבר לים המלח עומדת על מקום אש, והמעיינות החמים מתהווים על ידי תערובת המים התחתונים בגפרית (2).

אחרי כן הוא מוסיף: "במים האלה משתמשים המלכים וגדולי הארץ לרפואת הגוף והנפש, — אבל הם גם לענוש את רוחם המלאה כל זמא, כדי להענישם בגופם, מפני שכחדו באדוני הרוחות, והם רואים את משפטיו ובכר זאת לא מאמינים בשמו". הרי פה, כפי שהעירו כבר לנכון, רמז ברור לימי המלך הירודוס, שלא מצא רפואה למחלתו במעיינות החמים של קלירוהי על יד בערה. בשבילנו מעניין, שגם בספר אפוקריפי זה נאמר, שפתחו של גיהנם אצל המעיינות החמים האלה, והוא יודע ששם נענשו בני האלהים, ממש כמו שמצינו באגדת רבב"ח בענין קרח ועדתו. מי יודע עד איזה זמן מגיעים הדברים האלה, אם לא כבר בימי יחזקאל ולפניהם נמסרו אגדות כאלה מדור לדור על הסביבה המדברית הנוראה הזאת, שפחדה נופל על כל בן אדם הרואה אותה ואת תמרות העשן היוצאות מבטן האדמה.

רואים איפוא, שלא בלא יסוד ספר מה שספר רבה בר בר חנה על בלועי דקרח. ובכלל נוכחנו לדעת, שלא סתם ממשל משלים היה חכם זה, אלא נוסע בעל ידיעות, אשר עיניו היו פקוחות על עניני הארץ והתעניינותו היתה מרובה ביותר לסביבת ים המלח. נוכל לומר בלי הגזמה: הוא היה "הנוסע הראשון" בארץ ישראל בישראל, הראוי לשם זה (3).

(1) התרגום עפ"י תרגומו של נ"ה וויזל (וורשא 1885) עמוד 141 והלאה.

(2) ע' גם פ' המשנה לרמב"ם נגעים י' א': ידוע שבטבריה מים חמים ואמרו שמימי חמים הוא מאשר עוברים על מקור גפרית ודומיהם.

(3) לעניני א"י שייכים גם הדברים המובאים בב' תענית כ"ב סוף ע"ב: אמר רבב"ח לדידי חזיא לי ההיא דוכתא [של קרן העופל] וחליף טייעא כי רכיב גמלא ונקיט רומחא בידיה ומתחוי כי אניכא (כן הגי' הנכונה בכ"י מינכן). מובן מאליו שיש גזמה בדברים אלו, אבל אפשר להאמין לרבב"ח, שבאמת ראה את "קרן העופל" שבמזרח ירושלים, אף שבימיו לא ישבו יהודים בעיר. — ע' גם גטין ד' ע"א: אמר רבב"ח: לדידי חזי לי חזא אתרא (של שבין כפר לודים ללוד) והוי כמבי כובי לפומבדיתא. כאן הוא מפרש ענין סופוגרפי שבא"י ידעתו את⁷ בבל.

לתולדות ישוב היהודים ברמלה.

א. ראשית הישוב.

בשנות הרבע הראשון למאה השמינית, זמן הוסדה של רמלה, החלו להקבץ אליה מתישבים חדשים. לפי דברי יעקבי עזבו תושבי לוד את עירם העתיקה והתיישבו ברמלה; מספר אנשי לוד שהתיישבו ברמלה היה כל כך גדול עד שהראשונה נתרוקנה כמעט מיושביה. וכמוהם עשו עוד רבים מתושבי ערים אחרות בא"י. בהמשך הזמן, אומר יאקות: "באו אליה תושבים חדשים והרחיביה". יש מקום לשער, שבין המתיישבים החדשים היו גם יהודים, אף על פי שאין בידינו ידיעות מפורשות על כך. ימים אלה היו ימי התעוררות ליהודי א"י לאחר השתחררם מעולה הכבד של ביצנץ. ואין לנו שום סבה לאמר שב עיר הראשית לא"י תחת שלטון הערבים לא ישובו היהודים במשך המאה הראשונה להוסדה, בו בזמן שיש בידינו ידיעות על ישובים יהודים באותו הזמן כמעט בכל ערי א"י הגדולות והקטנות. ואם כי אין ראיה ברורה לדבר, הנה חזק וסיוע להשערתנו נוכל למצוא בדברי שני הסטוריונים ערבים חשובים. הראשון הוא הסופר הערבי בילאדארי. בדבריו על יסוד העיר רמלה, הוא מספר: "הוא (סולימאן) בנה את העיר רמלה, ועשה אותה לעיר בירה. קודם כל הוא בנה בה את ארמונו הידוע בשם "דאר אסבחי" (בית הצבעים) (1). דברים מכונים יותר לעניננו מוסר לנו ההסטוריון יאקות: "סולימאן סדר את תכנית בנין העיר החדשה, והקציע בעיר רמלה שטח מיוחד לצבעים, ובתוכו בארות מים מתוקים" (2). ואם נקח בחשבון את העובדה שהצבעות נחשבה לאומנות יהודית בא"י וסביבותיה שנים רבות לפני הכבוש הערבי (עדות לכך העיר היהודית "מגדל צבעי" (3) על שם הצבעים

Палестина отъ завоеванія ея арабами до בספרו Н. А. Медниковъ (1)

84 'ע' крестовыхъ походовъ по арабскимъ источникамъ

(2) יאקות 'ע' 817.

(3) על היהודים במגדל צבעי עיין ירוש' תענית פ"ד ה"ה.

שישבו בה), נוכל לשער, שגם הצבעים שבאו לרמלה עם הוסד העיר, יהודים היו. כן מזכיר הסופר הערבי מוקדסי במחצית המאה העשירית, שהצבעים הם לרב יהודים¹, ורבי בנימין מטודילה בשנת 1165 בערך, מספר לנו אף הוא, על קיומו של בית צביעה גדול בירושלם החכור ליהודים מאת המלך (הנוצרי) וגם בשאר ערי א"י מצא צבעים יהודים — ואפילו בעירות שישבו בהן רק יהודים אחדים, עסקו אלה על פי הרב באומנות זו²).

אם נברר כעת את השאלה החשובה: אימתי התחיל הישוב היהודי ברמלה? נוכל להשיב עליה על יסוד האמור בהשערה המתקבלת על הדעת, שראשיתו של הישוב היהודי ברמלה נעוצה עוד בשנות הרבע הראשון למאה השמינית. הגרעין הראשון שממנו התחיל להתפתח הישוב היהודי בעיר זו היו הצבעים; אחרי כן באו גם עולים חדשים שהרחיבו את הקהלה העברית בעיר רמלה. אולם הגיאוגרף הערבי יעקבי, שחי במאה התשיעית, כותב בין שאר דבריו על רמלה: „הישוב ברמלה מרכב מערבים, יונים וגם שומרונים“³, ויהודים אינו מזכיר כלל. במקום אחר בספרו הוא כותב ביתר דיוק: „הכופרים שבעיר הם השומרונים“⁴, ועל סמך דברי יעקבי אלה הסיק מר דינבורג, כי „על פי זה יוצא, שעד סוף המאה התשיעית לא היו עוד יהודים ברמלה“⁵. אולם בנגוד לדברי יעקבי יש בידינו ידיעות ברורות על הישוב היהודי ברמלה עוד במחצית המאה התשיעית. הסופר הקראי אלקירקסאני שכרזב ספר בשנת 937 בשם „ספר המאורות“ (כתאב אלנואר), הקדיש מבוא מיוחד לתולדות הכתות השונות שקמו בישראל עד זמנו. וביניהם הוא מזכיר מיסד כתה דתית חדשה בשם „מליך אל-רמלי“ שהיה מן העיר רמלה בא"י⁶. מליך זה קם במחצית המאה התשיעית ומבני סיעתו נמצאו עוד ברמלה בחיי המחבר, ונקראו אלמליכיה — על שם מיסד כתתם, או אלרמליה — על שם עירם. כתה זו התקיימה, איפוא, כמאה שנה, ובמשך כל הזמן הזה היה מקום מושבה רמלה. הרי לפנינו ידיעות

-
- (1) בספרו „תאור סוריה וא"י“ ע' 11 (בתרגומו האנגלי).
 - (2) „לוד ושם יהודי אחד צבע“; „ובבית לחם שנים יהודים צבעים“; „זורעאל“ ובה יהודי אחד צבע“ ובעוד מקומות (מסעות רבי בנימין מטודילה).
 - (3) לה-סטרנג' בספרו *Palestine under the Moslems*. ע' 303.
 - (4) דינבורג בספרו „ישראל בגולה“ כרך א' ע' 64.
 - (5) הנ"ל שם הערה 8.
 - (6) הרבני במאמרו „לקורות הכתות בישראל“, מצורף בסוף כרך ג' של „תולדות ישראל“ לגרסין, תרגום שפ"ר.

שאינן להטיל ספק באמתיותן על ישוב יהודי בעיר זו באמצע המאה התשיעית. לרגלי העובדה הזו של צמיחת כרז חדשה מתוך הישוב היהודי ברמלה, נוכל לחשוב, שמספר היהודים בעיר זו היה גדול למדי וגם מספר בני הכתה אלמליכיה לא היה קטן, מכיון שהיתה להם האפשרות להתקיים במשך תקופה של מאה שנים לפחות, וגם הגיעו לפרסום.

הופעתו של מליך במחצית המאה הזאת מוכיחה אף היא על קדמותו של הישוב היהודי ברמלה, כי ברור הוא שיהודים אלה לא באו לרמלה עם הופעתו של מליך כי אם קדמו לו כמה וכמה שנים.

אולם שני קשיים עומדים לפנינו בקשר עם קביעת זמן התחלת הישוב היהודי ברמלה עוד במאה השמינית: א. החוסר בידיעות מפורשות על כך, ב. הודעותיו של יעקבי. והנדה בדבר הקשי הראשון עלינו לקחת בחשבון את מעוט הידיעות שהגיעו אלינו על הישוב היהודי בא"י בכלל במשך אותן מאות השנים, ולולא המקרה שקם ברמלה במחצית המאה התשיעית מיסד כתה חדשה, לא היינו יודעים ולא כלום על קהלה זו, שבאותם הימים לא היתה עדין מן הגדולות ואף לא מן המפורסמות. אבל מה שנוגע לקשי השני, הודעותיו של יעקבי, לא נוכל לומר בענין זה דבר מחלט, מלבד השערות. יתכן שיעקבי התכוון בכתבו „שומרונים“, גם ליהודים לבני הכתה אלמליכיה (והם דויו אולי הרוב בקהלה).

ב. הקראים ברמלה.

מתי החל ישוב הקראים ברמלה? על זה לא נוכל להשיב תשובה מדויקת. כי כשם שמועטות הן ידיעות על אדות הישוב הרבני בעיר זו במשך מאות השנים שלפני המאה הי"א, כן מועטות ידיעות על ראשית הישוב הקראי ברמלה. אם כי הכת החדשה שבראשה עמד מליך אל-רמלי, שצמחה באמצע המאה התשיעית, יכולה להעיד על התנגדות לתורה שבע"פ המקובלת. ידיעות מפורשות על הקראים ברמלה יש לנו רק מהמאה העשירית. מדברי הקראי סהל בן מצליח (1) שחי בסוף המאה העשירית, יש ללמד על מציאותם של קראים ברמלה בימיו. על יחסים טובים ששררו ביניהם ובין הרבנים יעיד ביחוד הבטוי „אחינו תלמידי הרבנים“ (2) המצוי בפיו. יותר מזה, מדברי סהל בן מצליח יוצא, שבימיו הרבו הקראים שבירושלם ורמלה להשפיע על הרבנים היושבים בשתי הערים האלה. ואף על פי שאין לנו לקבל את דבריו כאמת מוחלטת, כי בודאי ובודאי יש בהן מן

(1) פינסקר „לקוטי קדמוניות“ ע' 33 בנספחים.

(2) שם. ועיין מאן בספרו, *The Jews in Egypt and in Palestine under the fatimid*

caliphs ח"א ע' 61.

ההגזמה המתכונת להגדיל את ערך הקראים ביחס לרבנים, הנה מדה ידועה של אמת יש בהם. כך הוא כותב על הרבנים: „וכל זה להם בחסדי האל מלמוד יראי ה' ותוכחותם ואזהרותיהם” (1). את ההשפעה הזאת יש לזקוף, ביחוד, לזכותם של החכמים הקראים בירושלם מבני המאה העשירית, ובתוכם גם לשהל בן מצליח בעל התוכחות הנמרצות שנאמרו בסוב טעם ובהתלהבות רבה. כנראה, שהם היו מבקרים גם ברמלה, כפי היוצא מדברי סהל היודע את מנהגיהם של „תלמידי הרבנים בהר הקדש וברמלה” (2). בין חכמי הרבנים שבשתי הערים הנזכרות אין אנחנו מוצאים באותו הזמן אישיות מרכזית שתוכל להתנגד להשפעה קראית זו.

בראשית המאה הי"א התחזק הישוב הקראי ברמלה (3) והחל לדהתנגד לראשותה של הקהלה הרבנית בעיר. שהכריחתם לסגור את חנויותיהם בימים שבהם חלים החגים לפי חשבון הרבנים; כמו כן אסור היה לקראים למכור בשוק היהודים בשר שנשחט על ידם בלי בדיקת הרבנים. הקהלה הקראית התאמצה להשתחרר משלטון הרבנים. כתוצאה מהתאמצותה זו הוצאה בשנת 1024 פקודת הסבלנות הדתית, שרק כעבור חמש שנים הוחל בהוצאתה אל הפועל. פקודה זו הושתה את זכויות הקראים והרבנים, ולרגלי זה פרץ סכסוך בין שתי העדורות שהביא לידי הרחבת הקרע שביניהם (4). בשנת 1030 עמדו הרבנים בירושלם להכריז חרם על הקראים, ורק התערבותו הנמרצת של מושל רמלה מנעם מזה (5). על קיומה של העדה הקראית ברמלה אף בשנים הבאות אנחנו יודעים על פי גט

(1) 2 לקוטי קדמוניות שם.

(3) לפי תעודה אחת שנמצאה ע"י פירקוביץ, ופונסקי הדפיס אותה בהוספה למאמרו „ראשית התישבות הקראים בירושלים” (ירושלים של לונץ כרך י' ע' 115), יוצא שבשנת 1013 דהיה קים ברמלה בית כנסת קראי בשם „בית הכנסת של שמואל הנביא”. וזה הוא גוף התעודה (קולופון) עצמה: „זה ספר התורה הקדמון... מצא אותו כג"ק עזריקם הסופר... בבית-הכנסת של שמואל הנביא ע"ה אשר ביד אחינו בני מקרא... והקדיש אותה לקהל רמלה בני מקרא ביום שני לשבוע ראשון לראש חדשים שנת ד' אלפים תשע"ג לבריאה וכו'.” כבר פוננסקי הטיל ספק באמתותה באמרו: „לשונה מגומגמת ומעירה חשד”, אבל בכל זאת, הוא מוסיף, יש אפשרות להשען עליה מכיון שיש לנו גם ידיעות אחרות על הישוב הקראי ברמלה באותו הזמן. אך עלינו להוסיף עוד פרט אחד, שעל פיו יוכח שהתעודה הזאת מזויפת כולה ואין לסמוך עליה כלל. רבי בנימין מטודילה בדברו על „רמלה היא הרמה” מזכיר את „קברו של שמואל הרמתי אצל כנסת היהודים” („ספר מסעות של רבי בנימין ז"ל” הוצאת אדלר ע' כ"ח) וכבר הוכח שרמלה אינה רמה מקום מושב שמואל הנביא, ושזוהי מסורת מאוחרת וממילא לא היה בה מקום לכנסת שמואל הנביא, ורבי בנימין מביא כאן אגדה שאין לבטוח באמתותה, אך פירקוביץ מצא לו בדברי ר"ב אילן גדול להתלות בו.

(4) מאן בספרו הנ"ל ח"א ע' 139–134.

(5) פוננסקי ב-R.E.J. כרך מ"ח ע' 173.

קראי שנכתב ברמלה ד"א תשצ"ו (1036) (1). במחצית המאה הי"א קמו מתוך הישוב הקראי ברמלה גם חכמים אחדים בעלי שם. האחד הוא ר' ישראל בן דניאל הרמלי, הנזכר בספר וכוז נגד הקראים משנת 1112, שנכתב בערבית (2).

חכם קראי אחר בשם רבי יעקב ברבי ראובן חבר פירוש לתנ"ך בשם "ספר העושר" (3). פוננסקי קובע את זמנו במחצית הראשונה של המאה הי"ב, ומקום מושבו ביצנץ (4). אבל אחר עיון ב"ספר העושר" נוכל להסיק שמחברו בקר גם בא"י וחי בה זמן ידוע בימי שלטון הישמעאלים; הוא מתאונן על גלות ישמעאל ומזכיר גם את מס הגלגלת. מבין ערי א"י הוא מרבה להזכיר ארז ירושלם. את רמלה הוא מזכיר כמה פעמים בקשר עם פירוש מקראות, וזה נותן כבר מקום לשער, שכאן לפנינו תושב העיר הזאת המשתמש במשלים הלקוחים מסביבתו. בפירוש הפסוק: "שערי הנהרות נפתחו" — הוא אומר — כמו ש ע ר י ר מ ל ה שיש להם לכל מבא שער סגור" (5). והנה כדבר הזה היה בכל עיר ועיר בזמן ההוא אם רק היתה מוקפת חומה, השערים היו בנויים על מבוא הדרכים הבאות מערים אחרות. בפרשו את המלים "קל קרנא" (קול סרן), הוא אומר: "כמו קרן הקוראים אשר ברמלה מעוות" (6). וזו היא החצוצרה הנזכרת גם ע"י מוקדסי, שבה היו תוקעים כדי להזעיק את העם לשם פדיון שבויים מידי הביצנצים (7). מכיון שהחכם הזה מזכיר את רמלה בצורה הנותנת מקום לשער שכאן לפנינו אדם בן העיר הזאת, לכן יתכן שיעקב בן ראובן מחבר "ספר העושר" היה תושב רמלה במשך זמן ידוע. ע"י כך הכרנו עוד אחד מבני העדה הקראית ברמלה, שכזמנו היה ודאי אדם חשוב.

יש לשער שעם הכבוש הסלגוקי בשנת 1071 בטל הישוב הקראי ברמלה, היורג ומאותה השנה והג'אה אין בדינו ידיעות על הקראים ברמלה, בו בזמן שישב דל מן הרבנים המשיך להתקיים ברמלה עד הכבשה ע"י נוסעי הצלב.

-
- (1) א. גולאקי, "אוצר השטרות" ע' 86.
 - (2) פוננסקי הנ"ל ב"ירושלים" כרך י' ע' 110.
 - (3) רק חלק ממנו נדפס ע"י פירקוביץ בספר "מבחר ישרים", גזלווא שנת תקצ"ד.
 - (4) הנ"ל בספרו *The Karaitic Literary Opponents of Saadia Gaon* עמ' 66, לקוטי קדמוניות ע' 82.
 - (5) "ספר העושר" בס' לספר נחום דף י"ח ע"א.
 - (6) שם, דניאל דף י"ח ע"א.
 - (7) מוקדסי ע' 61.

ג. השומרונים ברמלה.

הישוב השומרוני ברמלה הוא קדום, ראשיתו נעוצה כפי הנראה בזמן הווסד העיר. השומרונים כחטיבה מיוחדת נדונו משעת כבוש א"י ע"י הערבים מכמה זכויות יתרות, למשל: במשך זמן ידוע הם היו פטורים מתשלום מס הקרקעות ועוד מסים וארנוניות (1).

יעקבי מונה בין יתר תושבי העיר רמלה גם את השומרונים, וכנראה מתוך דבריו הם היו בה במספר הגון (2). ואמנם אנחנו מוצאים את השומרונים בתקופת הגאונים נפוצים בכמה מערי א"י וכפריה, ואף בסביבתה הקרובה של רמלה, כגון: יבנה (3), כפר צפריה (4), בית דגן. על זו האחרונה אומר מוקדאסי ש"היא מיושבת ברובה ע"י שומרונים" (5).

בכלל היתה נודעת קרבה יתרה בין השומרונים והערבים בעת ההיא, ובסוף המאה העשירית נמצאה העדה השומרנית ברמלה במצב טוב מאד. הכליף אל-מועיז התנהג עמהם בחסד, ובחר למושל על רמלה באיש אחד מבגדד שגם הוא כבד את השומרונים, ולקח את אחד מבני העדה השומרנית, שמוצאו היה מכפר צפריה ומנהו למשרה חשובה בהנהלת המדינה. שם השומרוני היה התקוי בן יצחק מבית אפרים וההמון קראו בשם "המושיע". גם בנו של התקוי שרת במשרה נכבדה בשירות המדינה (6). הישוב השומרוני ברמלה המשיך כנראה להתקיים עד כבוש הסלג'וקים שאז, כפי שמוסרת הכרוניקה השומרנית, נחרבה פילסתי (רמלה). אם אמנם הידיעה הזאת בכללותה היא מוגזמת (7), בכל זאת יש בכחה להעיד על בטול הישוב השומרוני בעיר זו, שנפסק באותה השנה.

ד. יו"ט שני של גליות בקהלת רמלה.

רבי אשתורי הפרחי בספרו "כפתור ופרח" פרק נ"א, מביא מנהג בני רמלה בזמנו לחוג יו"ט שני של גליות, ואלה הם דבריו: "והנך רואה בא"י לוד שעושה יום אחד מיום טוב וגת (רמלה) שהוא לו לאלף וחמש מאות אמה עושים שני ימים" (8). ואמנם יש בידינו ידיעות שמנהג זה הוא עתיק ובני רמלה היו נוהגים לעשות כן עוד במאה העשירית. סהל בן מצליח מזכיר כבר את זה,

(1) דינבורג בספרו הנ"ל ע' 64.

(2) 3 הנ"ל ע' 65.

(4) ש. ח. קוק, "ספר השנה של א"י" משנת תרפ"ג ע' 480.

(5) מוקדאסי בספרו הנ"ל ע' 33.

(6) מאן בספרו הנ"ל ח"א ע' 18. הכרוניקה השומרנית בהוצאת נויבאוואר (Journal

Asiatique מס. 14 ע' 408). אדלר R.E.J. כרך 45 ע' 253.

(7) דינבורג "לתולדות היהודים בארץ ישראל בימי מסע הצלב הראשון" ע' 6.

(הדפסה מיוחדת מ"ציון" ספר ב').

(8) "כפתור ופרח" הוצאת לונץ ע' תרפ"ג.

בדברים אלה: "והם (יהודי רמלה) עושים בעזרת שדי את המועדים שני ימים: יום אחד בראית הירח, ויום אחד כאשר היו עושים לפנים" (1). הוא מוסר לנו גם את סבת המנהג הזה. לפי דבריו, זהו אחד הדברים שבהם הושפעו הרבנים ע"י הקראים. כידוע היו הקראים מקדשים את החדש עפ"י ראית הירח ויהודי רמלה, לדברי סהל, אחזו מצד אחד במנהג הקראים ומצד שני שמרו על החג החל לפי חשבון העבור המקובל ע"י הרבנים, ולפיכך יצאו להם שני ימים. אבל בגלל כמה טעמים קשה להאמין בדברי סהל בן מצליח: (א) לא יתכן שהיהודים הרבנים ברמלה, מקום מושב הגאונים, יקבלו עליהם לתמיד מנהג שמקורו בהשפעה קראית; (ב) אם אמת הוא הדבר כפי דברי סהל בן מצליח, הרי גם אז לא תמיד יחולו שני ימי החג בשני ימים נפרדים, כי אם כמה וכמה פעמים יחול החג לפי חשבון העבור וחשבון הראיה גם יחד ביום אחד. לכן נראה שהנכון הוא טעם אחר. הרמב"ם כותב שעשית יום טוב שני של גלויות אינה תלויה בריחוק המקום מירושלם או בקרבתו, כי אם בקבלה, שאם היו אנשי אותו המקום מקובלים שבימי הבית היו "שלוחי תשרי" מגיעים אליהם, אז היו חוגגים רק יום אחד ואפילו אם המקום רחוק מירושלם; לעומת זה, מקום שהשלוחים לא היו מגיעים אליו בימי הבית, אעפ"י שהוא קרוב לירושלם, עושים שני ימים (טובים 2). והלא רמלה עיר חדשה, שלא היתה בימי הבית וממילא אין לדבר על דבר "שלוחי תשרי" שהיו מגיעים אליה, לכן חגגו ברמלה שני ימים. ודבר זה מפורש יותר בהמשך דברי הרמב"ם: "או שהיא עיר שנתחדשה במדבר ארץ ישראל, או מקום ששכנו בו ישראל עתה, עושין שני ימים כמנהג רוב העולם" (3). ונראה שזהו הטעם הנכון לחגיגת יו"ט שני של גלויות ברמלה בזמן ההוא.

(1) "לקוטי קדמוניות" ע' 33.

(2) ה' קדוש החדש פ"ה ה"ט, ועיין ר' יהוסף שוארץ "תבואת הארץ" הוצאת לונץ

ע' מ"ח.

(3) ה' קדוש החדש פ"ה ה"ב, וע"ע ב"שערי תשובה" לש"ע "אורח חיים" ס' תצ"ו.

* *
*

הספר החמישי של «ציון» יצא מפני סבות שונות שאינן תלויות לגמרי בחברתנו. באחור רב. ואת החכמים והחוקרים אשר הואילו להשתתף בספר זה, הסליחה על אשר הרבינו להשהות על ידי כך את פרסום מחקריהם. ועד החברה עושה עכשו את כל המאמצים להחיש את הוצאת הקובצים הבאים. הספר השני יופיע בראשית תרצ"ד. והננו בטוחים כי החכמים והחוקרים אשר השתתפו בקובצים הקודמים ימשיכו לעזור לנו לקיים את במתנו זו, המוקדשת לחקר תולדות ארץ-ישראל וישובה היהודי וקורות קהלות ישראל בארצות המזרח. כמו כן הננו מקוים שאלה החכמים שלא השתתפו עד היום מסבות שונות יואילו להעניק לנו מפרי חכמתם בקובצים הבאים. עריכת הספר החמישי של «ציון» מסר הועד לחבריו: הפרופ. י. פ. בר ומר ב. דינבורג.

* *
*

החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה הוציאה בשנה זו את החלק הראשון מספרו של החכם יצחק יחזקאל יהודה «משלי ערב». חברי החברה, שעוד טרם קבלו את הספר, יכולים לפנות לוועד החברה: ירושלם, בית-הכרם.

תקוני טעויות.

א במספר אכסמפי נשתבשו סמני הדפים מעמוד קעא עד עמוד קפה. ובמקום קעא—קפד נדפס: קפא—קצ"ד. הקורא יואל בטובו, בהודמן לידו אכסמפי. כזה לתקן את סמני הדפים כהלכתם.

ב במאמר «לתולדות ישוב היהודים ברמלה» עמוד יב במקום «דאר אסבחין» צריך להיות דאר אצבאעין.

על שאר הטעויות הקלות יעמוד הקורא בעצמו.

אנוסי ספרד ופורטוגאל בספרות התשובות

בזמן האחרון, עם התנועה שהתעוררה בין שרידי האנוסים בפורטוגאל לשוב אל היהדות בגלוי, אחר ששמרו עליה במסתרים ובסכנת נפשות יותר מארבע מאות שנה, גדלה שוב ההתענינות בהם. שאלת האנוסים עמדה אצלנו על הפרק כמה דורות ורשומה נכר בספרותנו, וביחוד בספרי השאלות והתשובות שנכתבו במאות הט"ו והט"ז, אך מתחלת המאה הי"ח היא יורדת כמעט לגמרי מעל הפרק וכנסת-ישראל עברה עליה לסדר-היום. זה קרוב למאה וחמשים שנה מאז חדלו פליטי האנוסים לבא לארצות איטליא, תורכיה, צרפת, הולנדא ואנגליה⁽¹⁾, הקשר בין הנשארים בארץ מולדתם ובין היוצאים נפסק, האינקביזיציה חדלה, וכלנו חשבנו שכבר לא נשאר שם ושארית לאנוסים. הידיעות על דבר מציאותם של אלפי אנוסים עוד בזמננו אנו היו הפתעה גמורה ועוררו ענין רב, ותשומת-לבם של החוקרים נמשכה שוב לחקירת תולדותיהם.

והנה על האינקביזיציה והאנוסים בספרד נכתבו, על יסוד הארכיונים העשירים של הממשלה ושל האינקביזיציה ובתי המשפט, כמה וכמה ספרים ומאמרים חשובים, אולם כמעט שלא הושם לב לאותן הידיעות על האנוסים שאנו מוצאים במקורות העבריים, וביחוד בספרי השו"ת, ובכל אופן לא השתמשו בהן במדה הראויה. אמנם אין ידיעות אלו מרובות ביותר, לעומת הידיעות שאנו יכולים לקבל מן הפרטיכלים של רבבות המשפטים שנתבררו בבית-דינה של האינקביזיציה במשך של שלש מאות שנה ויותר, אבל יש בהן כמה פרטים חשובים הראויים לתשומת-לב, והן מעמידות אותנו ביחוד על יחס העם העברי אל האנוסים. בחוברת האחרונה של *Jewish Quarterly Review* כתב ידידי הד"ר ססיל רוטה מאמר יפה על, הדרת של המרנים⁽²⁾, דומבוס בעקר על המקורות הכלליים, ואמיתי לבא ולמלא אחריו ולהשלים את התמונה על פי המקורות

(1) חבורה חשובה של אנוסים באה ללונדון עוד בשנת 1795.
Cecil Roth, *The Religion of the Marranos*, JQR, XXII, 1-33 (2)

העבריים. רצוני להתעכב גם על השאלות ההלכיות שנתעוררו בקשר עם מצבם המיוחד של האנוסים.

אנוסים ומשומדים לרצונם היו בישראל גם בכמה תקופות קודמות (1). כי בעונותינו שרבו לא פסק השמד מדורותינו. מימי היונים בהיותנו על אדמתנו. ומיום שגלינו מארצנו עד היום הזה (2), אלא שימי האונס והשמד לא נמשכו זמן רב כל כך. ומספר המשומדים והאנוסים לא היה גדול כל כך. כמו בגזרות ספרד ופורטוגאל. ברוב המקרים הקודמים הותר להם לאנוסים, אחרי שעבר הזעם, לשוב לאמונת אבותיהם. גם לא נאסרה עליהם היציאה מארץ השמד לארצות אחרות. ואף בשעת השמד לא היתה ההשגחה עליהם, אם הם שומרים על מצות הדת דהישנה או החדשה, גדולה ביותר. אולם האנוסים בספרד ופורטוגאל נמצאו מאות בשנים תחת עינה הצופיה של האינקבויזיציה וחייהם היו תלויים להם תמיד מנגד. אנשי פורטוגאל נעשו קצבים ממש על האנוסים אשר נשאו בתוכם ותחת החרב הביאו ראשם (3), ובספרד, ששם היה מספר האנוסים „יותר מיוצאי מצרים“, היו „חוקרים עליהם לאמר: כופרים אתם בדת הנוצרים ומאמינים בדת יהודים... והמאמינים בהם (באנוסים) בדתם כמו הבלתי מאמינים אלו ואלו נשרפים בבית הדשן“ (4). חשד קל שבקלים על שמירת מצות או מנהג יהודי היה יכול לגרור את התוצאות הקשות ביותר, אולם למרות כל הסכנה הכרוכה בדבר השתדלו האנוסים לשמור על יהדותם וללמדה לבניהם אחריהם. המצות היו חביבות עליהם עוד יותר מאשר על אלה היכולים לקיים אותן בכל שעה שירצו. חכם נוצרי אומר למלך ספרד: „תדע אדוננו כי האנוסים יותר יעבדו את דתם הראשונה לאחר האונס ממה שהיה קודם האונס“ (5). „ובעיר שביליא אמר חוקר (=אינקוויזיטור) אחד אל הדוכוס: „אם תרצה אדוננו לדעת איך האנוסים שומרים שבת נלך ונעלה אל המגדל. עלו אל המגדל ואמר לו: שא עיניך וראה בית פלוני הוא בית אנוס ובית פלוני בית אנוס. וכן רבים, ולא תראה מאחד מהם עם כל תוקף החורף שיצא משם עשן, והוא מפני שלא הדליקו

- (1) נזכיר רק את האנוסים באשכנז בזמן רבינו גרשום מאור הגולה (1012) ואלו שבספרד בזמן שנכבשה ספרד הדרומית ע"י האלמואחדים, באמצע המאה ה"ב.
- (2) רבי סעדיה ג' נדאן בתשו' על האנוסים חמדה גנוזה. קניגסברג 1856, דט"ו ע"א.
- (3) המקובל ר' אברהם ב"ר אליעזר הלוי שהיה ממגורשי ספרד. בפירושו על נבואת הילד, הובא ע"י ג' ש ל ו ס , קרית-ספר II, 137.
- (4) ר"י אברבנאל, מעייני הישועה, מעין י"ב תמר ו'.
- (5) שבט יהודה הוצאת וינר עמ' 96.

אש להיותו יום השבת, עוד נודע אצלנו כי אנוס היה בספרד שהיה אוכל כל ה ש נ ה לחם שלא החמיץ, כדי שיוכל לאכול כן בפסח ולא יקומו עליו. והיה אומר שאסטומכה שלו אינה סובלת חמץ. ויור"ט שתוקעין שופר הולכין אל השדה ובתוך הרים ועמקים תוקעים כדי שלא ישמע הקול חוצה. ואיש מוכן יש להם ששוחט ומנקר ומוליך לבתיהם. ומהם מי שימול בהחבא, ומהם מי שמל את עצמו כי לא בטח באדם, מיראה שיגלה הדבר. ומהם מי שמביא ספר תורה בתוך שק של פלפלין. נקראים הם בשמות "פידרו או פאבלו" והם שומרים את דתם כעקיבא וטרפון⁽¹⁾. בתי כנסיות היו להם תחת קרקע בתיים ושם היו מתפללים ועובדים ה' בלב ונפש... וקיימו בסתר הלכות פסח בפסח והלכות עצרת בעצרת והלכות החג בחג⁽²⁾.

מקפידים היו לא רק על שמירת המצות שבתורה כי אם משתדלים היו לקיים גם מנהגים בלתי חשובים ביותר. מנהג קדום היה בספרד (3) שהיו נזהרים מלכבד החדר מלפנים ולחוץ, אלא מן הפתח היו מתחילין לכבד את הבית ומוליכין האשפה לפנים, לכבוד המזוזה. ומטעם זה עד עכשיו בפורטוגאל כומרי החקירה אחת מהאשמות שמטילין על האנוסים כדי לחייבם הוא זה, שאומרים להם שיש עדות שהם מכבדין את הבית מן הפתח ולפנים⁽⁴⁾.

ידיעת המצות בפרטיהן ודקדוקיהן הלכה ופחתה בין האנוסים, כמובן מאליו, מדור לדור. לפני הגרוש בשנת רנ"ב יכלו האנוסים ללמוד את מעשר המצות מאחיהם היהודים. כל השתדלויותיה של הממשלה הספרדית להקים חיץ בין היהודים והאנוסים לא הצליחו. בפקודת הגרוש מנמקת ממשלת ספרד ארז המעשה האכזרי הזה בהשפעתם הרעה של היהודים על הנוצרים החדשים: הם מלמדים אותם את חוקי היהדות, משתדלים למול אותם ואת בניהם, נותנים להם סדורי תפלה למען יוסיפו להתפלל את התפלות היהודיות, מבארים להם את הצומות אשר עליהם לצום, מביאים להם מצות בפסח, מודיעין להם את המאכלות האסורות, משפיעים עליהם שישמרו ככל אשר יוכלו את תורת משה, ומסבירים להם שאין דת אחרת אמיתית זולתה, והאמצעי הטוב ביותר נגד תקלה זו הוא גרוש היהודים מן הארץ. גם עשרות שנים אחרי הגרוש עוד היתה ידיעת היהדות רווחת בין אלה שלמדו תורה בנעוריהם, אבל אחר שמת הדור הראשון של האנוסים הרי "בנים יולדו לא היה להם ממי ללמוד". כמקור יחידי לידיעת היהדות שמשו להם ספרי המקרא בתרגום לטיני, והם פירשו את

(1) שם.

(2) לקוטים מס' דבי אליהו לר' אליהו קפסאלי, עמ' 56.

(3) פתח בספרד ומסיים בפורטוגאל!

(4) משנת חכמים לר' משה חגיז, וואנובעק תצ"ג, דף נ"ג א'.

המצות כפי הבנתם במקום שלא היתה קבלה בידם מפי אבותיהם (1). אמנם יש שיחידים מהם היו באים לזמן מה לערי מרוקו, הסמוכה לספרד, ושם באו במו"מ עם אחיהם היהודים והתנהגו על פי חוקי התורה. באופן זה למדו את ידיעת פרטי המצוות, ובחזירתם לארצם יכלו להפיץ ידיעה זו בין הקרובים להם, אך כמה פעמים נודעה להאינקבויזציה גם התנהגותם של האנוסים בקהלות מרוקו (2). בשנת 1530 נאשם אנוס אחד בזה, ששלח את שני אחיו הצעירים לפאס, הושיבם בבתי יהודים ולמדו שם את תורת ישראל (3). היו גם כמה מקרים שהאנוסים שנמלטו לארצות אחרות, שבהן יכלו לחיות בפרהסיא כיהודים, חזרו בכל זאת לספרד ופורטוגאל. יש מהם שחזרו כדי להביא את בני ביתם וקרוביהם (4). והיו גם כאלה שהעמידו את חייהם בסכנה וחזרו לגוב הארירות כדי להפיץ את ידיעת היהדות בין אחיהם האנוסים. נזכיר את דניאל פראנקו מסאלוניקי שנשרף באיבורה בשנת 1608 על שלימד תורת משה (5). והאחים יצחק ויוחנן סיראם ויצחק קארו נמצאו, בשנת 1600 בערך, בדרך לליסבון במטרה לעשות שם נפשות ליהדות (6). ואולם היו כאלה שחזרו

(1) "ואני ראיתי אנשים כשרים ויודעים שבאו משם מ ק י י מ י ש ש כ פ י מ ד ה ש ה י מ ב י נ י ש מ ק ר א מ ע צ מ ש , ומקצתם מסרו עצמם בסכנה למול את עצמם בארצות אויביהם והיו עכשיו דוויים ומתאוננים על איסור [אשה] וזה שנכשלו בה תדיר לפי שלא ידעו לה איסור מן התורה בחשבם... שלא תחתן בם בשבע אומות מיירי" (שו"ת מהרי"ט ח' אה"ע סי' י"ד). התשובה נכתבה בשנת ס"ד. מעין זה כותב גם הרדב"ז: "זה האיש כיון שעדיין הוא קיים ודאי ק"סן היה בשעת השמד ומניין ידע פרטי המצוות עד שידע שאסור לבא על השפחה" (שו"ת רדב"ז ח"א סי' מ"ח).

(2) לוסיסן וואלף, *Jews in the Canary Islands*, 88, ועי' גם עמ' 74.

(3) שם עמ' 90.

(4) ר' שמואל אבוהב כותב בספר הזכרונות (דף ע"ה ע"א): "וכבר ראיתי מי שכבר היה במקום חירות ושנה באולתו בטענה שהיה הולך להביא את בני ביתו ולא רצה למול את עצמו... והלך ולא בא ונטבע בים". האנוס בלתי זר לופיץ שיצא לבאיונה (צרפת) ויסד שם קהלה קטנה של אנוסים שחזרו ליהדותם, חזר לספרד להשפיע על בן אחיו שישב לדת ישראל ונתפס ונשרף בשנת 1654 (גריץ-שפ"ר, די"י ח' ח' 202).

(5) ססיל רוטה, *REJ, LXXXVII*, 215, *QR, n.s. XXII*, 4, הערה 10. כאן המקום להזכיר גם את החכם ר' יצחק די קאששרו תארתאס שיצא מאמשטרדם לברזיליית להורות תורת ישראל לאנוסים אשר שם, נתפס ונשלח לליסבון ונשרף בשנת 1647 (ר' מנשה, בן ישראל בספרו מקוה ישראל).

(6) *REJ, LXXXVII*, 217.

לארץ מולדתם מפני שלא יכלו עמוד בנסיון של אבוד רכושם¹, או מפני שהושרשו עמוק בקתוליות ולא יכלו לקבל עליהם עול תורה ומצות. ר' יעקב שפורטס מספר על אנוס שבא לאמסטרדם עם שלשת בניו, והוא עם שני בניו הקטנים התייהדו, "אמנם הגדול לעומת שבא כן הלך משוך בערלתו וחזר לסורו"². ידוע לנו גם מקרה אחר ש"אחד מאנוסי הזמן בא בקהל ה' ומל' וטבל והיה בחזקת ישראל, נכנס ויוצא בבית הכנסת מעוטר בטליתו ולובש תפילין... ויהי כמשלש חדשים חזר האנוס לסורו הראשון ונשתמד". אחר כך נתגלה שגם בזמן שהתנהג בפומבי כיהודי "לא נשתקע שם עבודה זרה מפיו", והיה עובר על מצות התורה בסתר ומחלל שבתות³. היו גם מקרים שהחוזרים הלשינו לפני האינקבויציה על אחיהם הנמצאים באיטליה או הולנדיה⁴, וגם על אלה שנמולו באיטליה וחזרו לפורטוגאל⁵. מובן מאליו שמן החוזרים האלה היו יתר האנוסים, הדבקים באמונת ישראל, מוכרחים להזהר בתכלית הזהירות ולהתרחק מהם, ואין צריך לומר שלא העשירו על ידם את ידיעותיהם בדיני ישראל.

לעתים רחוקות היו באים לספרד ופורטוגאל יהודים "גלויים" גם לאחר הגירוש. אלה באו על פי רוב בשליחויות דפלומטיות. נזכיר פה את דוד הראובני ומשרתיו היהודים ואת קבלת הפנים הנלהבת שזרכו לו האנוסים בכל מקום. כי רבים מהם האמינו בו וראו בו את הגואל. בשנת רס"ח בערך, שלח מלך מרוקו "יהודי אחד מלפניו מרואי פני המלך אל מלך פורטוגאל לשליח, ויקח עמו השליח שנים עשר יהודים מגדולי פיס לעמוד לפניו לשרתו, כמשפט

- (1) ויש שאחרי שנתייהדו חזרו לפורטוגאל לרגלי עסקי ירושה. כך חזר אחד כדי לקבל ירושת גיסו שנהרג (שו"ת מהרש"ך ח"ב סי' ק"ט).
- (2) שו"ת אהל יעקב, אמסטרדם תצ"ז, סי' נ"ט. ועל מקרה אחר בדומה לזה עי' בשו"ת המבי"ט ח"א סי' קמ"ב: "וכשבא הראשון למקומות אלו לא מל ולא התנהג כדת ישראל ועודנו בגיותו, אדרבה הרבה לפשוע... וחזר לארצו".
- (3) שו"ת מים רבים לר' רפאל מילדולה ח"ב סי' כ"ז. ועי' גם שו"ת רשד"ם ח' אה"ע סי' י': "ואחד מהם (מן האנוסים) היה פה (בשאלוניקי) והלך לשם (לפורטוגאל) ונשתמד". וזהו כנראה אותו המעשה שבשו"ת ר"ן ל' ח"א סי' י"ט: "בן יקר היה בשאלוניקי ימים רבים וחזר לפורטוגאל".
- (4) רוטס, REJ, LXXXVII, 214-15.

(5) שם. ובשו"ת ראנ"ח סי' מ"ו יסופר על אחד "מכלל האנוסים בפורטוגאל שנהפך לבו לאיש אחר ונעשה גוי גמור מושך בערלתו, יודע רבונו ומכוון למרוד בו, ומעשיו מוכיחין עליו שהוא אדוק בע"ז כל כך שלקח את בן אחיו שהיתה הורתו ולידתו בקדושה והוציאו מדת האמת ועשאו גוי ע"א על כרחו".

השלוחים" 1). כן שלח מושל מרוקן בזמן מאוחר הרבה יותר, בשנת 1649 (2), את החכם הידוע ר' יעקב ששפורטש "כשליחות אל מלך ספרד בכבוד ובגדולה" (3). אולם עין הממשלה היתה תמיד צופיה שלא ישפיעו אורחים יהודים אֲדָרָה על האנוסים. ואף דוד הראובני, שהיה נכבד מאד בעיני המלך, נצטוו לעזוב ארץ פורטוגאל בתואנה שהוא מחזיר את האנוסים ליהדות (4). יהודים "פשוטים" שבאו לספרד שלמו בחייהם, אם נתפסו, או הוכרחו להמיר דתם (5).

הצנורות שדרכם תזרום השפעת היהדות מארצות אחרות אל האנוסים אשר בספרד ופורטוגאל היו איפוא מעטים ודלים. ואכן אנו רואים שרוב האנוסים שחזרו ליהדות לא הביאו עמם אלא ידיעות מועטות מן היהדות וזקוקים היו להדרכה מעולה, וחכם אחד מדבר בדאגה על "אחינו בני ישראל הבאים מארצות הפיזור, אשר לא ידעו ולא ראו את הדרך אשר ילך בה כל איש אשר בשם ישראל יכונה, שביותר צריכין למלמדים ולמזרזין רבים שיעמידום על האמת ויורום את הדרך אשר ילכו בה... וכבר שמעתי אנשים יראי ה' חכמים ובנונים מצטערים על מיעוט הזריזות בזה לעם חכם ונבון, כי האמת נותנת שתייה בכל עיר ועיר מישראל חברה מיוחדת בדבר כשם שיש כמה מיני חברות לכל דבר שבקדושה... כי מה יעשו הבאים משעבוד לגאולת הנפשו... ובבואם אין שם מי שילמדם כראוי עיקרי האמונה ומצוות

(1) לקוטים שונים מס' דבי אליהו לר"א קאפסאלי עמ' 90.

(2) גריץ-שפ"ר ח"ח עמ' 542.

(3) הקדמת בנו של ר' יעקב לשו"ת אהל יעקב.

(4) המלך אומר לו: "כי אתה באת להחזיר האנוסים יהודים... האנוסים הם מתפללים עמך וקוראים בספרים שלך ביום ובלילה ואתה עשית בית-הכנסת להם" (סדר החכמים ח"א 188; הוצ' כהנא 81). והאשמה זו חוזרת כמה פעמים.

(5) בשו"ת אהל יעקב לר"י ששפורטש סי' ג' יסופר על "הבחור אברהם בואינו שנשבה הוא ודודו יעקב בואינו נ"ע לבין האדומים (מן החשובה יוצא ברור שהכונה כאן לספרד או פורטוגאל) והפצירו עליו להמיר דתו וסגפיהו וענוהו... כשלש שנים וק"א שוה להם... עד אשר ראה כי שלחו יד בדודו נ"ע ובעבור סירובו שלא קיבל לחזור לדתם המיתוהו בסם הממית וראה את עצמו יושב בדד בשביה מר ממות" ואז המיר דתו "ונשאר שם כשלש שנים אחרים... עד אשר מצא אניה בלב ים של סוחרים ישראליים הולכת לארצות מערב שם נפשו בכפו והערה למות נפשו וגם וימלט". מן הענין נראה שיש לנו עסק לא עם אנוסים שחזרו לארצם אלא עם יהודים שנשבו. אמנם אפשר שהיו מצאצאי אנוסים. ועי' בשו"ת מהרש"ך ח"ב (ויניציאה שנ"ב) סי' ק"ה ששם מסופר שאנוס אחד רצה לטעון שהאשה המיוחדת לו "נתקדשה לו בפני שני עדים כשרים בני ישראל... שנודמנו לשם אנשים יהודים, כיון שהרשות נתונה לעבור דרך המקום שהיה שם שמעון הנ"ל בחזקת כותי אנשים יהודים", וזה היה "מקום אשר אין שם תושבים יהודים כי אם כלם כותים".

תורת ה' תמימה, וביחוד התדירות שאדם צריך להם תמיד" כגון שמירת שבת ומאכלות אסורות. מעורר הוא גם את הנשים שילמדו לנשי האנוסים הבאות "את כל הראוי להן", ועל נשי האנוסים לשאול הכל משכנותיהן. "ולמה לא תהיה חברה קדושה מתלמידי חכמים ומהשרידים אשר ה' קורא... לעזור לפדיון נפש אחיהם אשר הוציאם הקב"ה מעבדות לחירות, ויהיו להם עיקרים כתובים בספר אחד מיסודי האמונה הנאמנה, ומכללי הדינים והפרטים שכל אדם צריך להם, לחנכם וללמדם איש איש כפי כחו יום ליום עד שיעמידוהו על עקרי הדברים". ויש בין האנוסים "שכמה וכמה דברים הם תמימים בהם ואינם יודעים לשאול שסבורים דהם שהם מותרים כי לא נתגדלו על האיסור, וכבר שמענו מהם [מעשים] המביאים לידי כאב לב ופחי נפש, והמתגדלים על זה הדרך והולכין ומזקינין בה קונין לעצמם... דעות לא טובות ומעשים אשר לא יעשו בעם ה'".¹ ואמנם ספרו על האנוסים המתיהדים כמה ספורים המראים על תמימותם היתרה והתלהבותם הדתית ויחד עם זה גם על איידיעת היהדות. ספור יפה מספר לנו ר' משה חאג'ו שכדאי להביאו במקום הזה בלשנונו: "וכבר סופר לי מפי מגידי אמת ווקני אותו דור דעה, שבימי האר"י ז"ל היה מעשה, שאחד מן האנוסים, שבא מפורטוגאל לגליל העליון בעיר הקודש צפת ת"ו, שמע מן הרב שבאחת הקהלות הקדושות אשר שם שדרש מענין לחם הפנים שהיה קרב במקדש מדי שבת בשבתו, וכפי הנראה אותו רב נאנח בדרשתו ונצטער ואמר: ועכשיו בעונותינו הרבים אין לנו דבר מוכן כדי שיחול השפע גם על הבלתי מוכן. ואותו אנוס ששמע את הדבר הלך בתם לבבו לביתו וצוה את אשתו, שעל כל פנים בכל יום הששי תכין לו שתי ככרות לחם מנופה י"ג פעמים, ושיהיה נילוש בטהרה ובכל מיני יפוי ומבושל בטוב בתנור שבבית, לפי שהיה רוצה להקריבו לפני היכל ה', ואולי יתעשת האלהים לנו ויקבלם ויאכל ארז העולה ההיא. וכאשר דימה כן עשתה לו אשתו, ובכל יום הששי היה מוליך אותם שתי הלחם לפני היכל ה', ומתפלל ומתחנן לפניו ית' שיקבלם ברצון טוב ויאכל אותם ויערב לו ויבושם לו. וכיוצא מדברים הללו היה מדבר ומתחנן כבן המתחטא על אביו, ומניח הלחמניות והולך לו. והשמש היה בא ולוקח שתי הלחם מבלי דרישה וחקירה מהיכן באו ואוכל ושמה בהם כשמחה בקציר. ובשעת מעריב היה רץ אותו האיש ירא ה' אל היכל ה', וכיון שלא היה מוצא שם הלחמניות היה שמח שמחה רבה בלבו והולך ואומר לאשתו: השבח וההודאה לאל ית' כי לא בזה ענות עני, וכבר קבל הלחם ואכלו חם, למען השם ית' אל תתרשלי בעשייתם והזהרי מאד... והיה הולך ומתמיד בזה זמן רב.

(1) ספר הזכרונות לר"ש אבוהב דף ע"ה ע"א.

ויהי היום ויקר מקרה שאותו רב של ק"ק, שהיה מביא זה האיש הלחמניות על פי דרשתו ששמע, היה ביום הששי בבית הכנסת עומד על הבימה וחוזר על הדרש שהיה לו לדרוש למחרת ביום שבת קדש, והנה האיש ההוא בא כמנהגו הטוב עם הלחמניות וקרב אל היכל הקדש, והתחיל לסדר דבריו ותחנוניו כנהוג מבלי הרגש שהרב היה עומד על הבימה, מרוב ההתלהבות והשמחה שהיה לו בעת שהיה מביא דורון זה לפני המקום. והרב החריש לו והביט וראה ושמע את כל מה שהאיש דבר ועשה, וחרה לו מאד וקראו וגער בו ואמר לו: שוטה! וכי האלוה שלנו הוא אוכל ושותה, ידאי השמש לוקח זה, ואתה סבור שהאלוה הוא המקבלם, וזה עון גדול ליחס שום גשמיזם בהאל יתברך, שאין לו דמות חגוף ואינו גוף, וכיוצא מדברי מוטר השמיע לאזניו עד שבא השמש כמנהגו לקחת הלחמניות. והרב כשראה אותו קראו ואמר לו: תן תודה לפני האיש הזה על מה באת, ומי היה לוקח שתי הלחם שזה האיש היה מביא בכל יום ששי פה בדיכיל הקדש. והשמש הודה ולא בוש. והאיש כששמע בדבר התחיל להיות בוכה, ואומר בפני הרב שימחול לו שטעה בדרוש שלו וחשב לעשות מצוה ולא עשה אלא עבירה כפי דבריו, ובתוך המשך כל אלה הדברים בא לו להרב שליח מיוחד מאת האר"י ז"ל, ואמר לו בשם הרב האלהי ז"ל: לך לביתך וצו לביתך כי למחר בעת שהיה לך לדרוש מות תמות, וכבר הכרוז יצא על זה. הרב נבהל על השמועה אשר לא טובה והלך אל האר"י ז"ל שיגיד לו מה פשעו ומה חטאתו, והשיב לו האר"י ז"ל: שמעת לפי שבטלת נחת רוח שהיה לו להקביה, שמיום שחרב הבית לא היה לו נחת רוח לפניו כמו באותה שעה שאנוס זה היה מביא שתי הלחם בתמימות לבו ומקריבם לפני דייכלו... והלך הרב בעל הדרוש ויצו לביתו, וביום שבת קדש בשעה שהיה לו לדרוש נפטר לבית עולמו, כאשר הגיד לו איש האלהים האר"י ז"ל¹).

ואולם מצד אחר אנו רואים, שכמה מן האנוסים שחזרו ליהדות בהיותם כבר בני עשרים ושלשים ויותר הגיעו למדרגה חשובה בידיעת התורה, וקשרו לחשוב שיכלו להגיע לכך בלי שהביאו עמם ידיעות מרובות שרכשו להם עוד לפני זה²). כמה מהם למדו בפקולטה התיאולוגית באוניברסיטה שבסאלאמנקה ורכשו להם שם את ידיעת הלשון העברית וכתבי הקדש.

(1) משנת חכמים ד' וואנזיבק תצ"ג, דף נ"ב ע"א, יש כאן גם ציור מן ההשפעה הקתולית החזקה ששלטה ברבים מן האנוסים, אף אחרי שנכנסו תחת כנפי השכינה והעירני ידידי החכם מר מ. בן-יחזקאל שספור מעין זה, בשנויים רבים, נמצא גם באגדות גריות (יענא 1919) ח"א עמ' 281.

(2) נזכיר את שלמה מולכו ור' אברהם הירייה, שרכשו להם ידיעות רבות בקבלה, ר' עמנואל אבוהב ואחרים.

נתבונן עכשיו לחייהם הדתיים של האנוסים ולשמירת המצות על ידם. על מצות מילה הוכרחו האנוסים לותר בהיותה כרוכה בסכנת נפשות ממש, כי אין לך דהוכחה בלתי מוכחשת כזו על שמירת היהדות, ואוי לו לזה שנפל בידי האינקבויזציה והוא מהול. מכל מקום מלו קצת מן האנוסים את בניהם לשמונה ימים (1), ומקצתם מלו את עצמם בעצם ידיהם בהיותם גדולים, "כי לא בטחו באדם, מיראה שיגלה הדבר" (2). כידוע עשה כך גם שלמה מולכו. במכתבו לר' יוסף טאיטאצאק הוא מספר את פרטי המעשה: "בלילה עשיתי ברית מילה ואין איש אתי, והקב"ה למען שמו עזרני ורפאני אע"פ שצער גדול וכאב הרגשתי ונתעלפתי, כי הדם היה שותת כמעין המתגבר, והרחמן הרופא ריפא אותי במעט זמן" (3). ר' מנשה בן ישראל מספר על אנוס שהעלה לגרודם בשנת 1632 אחר שנחבש י"ד שנה בבית האסורים, ובמשך כל השנים האלו לא אכל בשר ולא רצה לטמא עצמו בדבר אסור, והוא מל את עצמו בבית האסורים (4). ואולם ברובם הגדול היו האנוסים בלתי נימולים, ובבואם לארץ אחרת שבה יכלו להיות כיהודים בגלוי היו רובם מלים את עצמם מיד. אך היו גם כאלה שלא מהרו לעשות זאת, מפני שהיו להם עדיין עסקים מרובים בארצות מולדתם וחששו שמא יצטרכו עוד לחזור לשם לזמן ידוע. היו גם כאלה שהמילה היתה קשה להם והתעצלו בדבר. אצל רוב האנוסים "הבאים מעבדות הנפש" נתפשטה "דעה נפסדת... ותדעי להם לפוקה ולמכשול, שחושבים שכל עוד האיש ערל ולא נימול אינו מכלל ישראל ועונותיו אינם עונות והפשעים והמרדים כלא היו... ויום המילה הוא להם לפי דעתם יום ראשון לחשבון עונות" (5). שאלה מענינת מאד נשאל אחד מרבני פיסא (6) אשר באיטליא: "אחד מאנוסי הזמן הציל את נפשו... ובא לעיר שדרים בה 'ישראלים' ובסוד ישרים ועדה מודה ה' בכל לב, מתפלל ג' פעמים ביום, מתעטף בציצית ומתעסק במצות, אלא שעדיין לא נכנס בבריתו של אברהם אבינו" לסבת ממונו הנמצא מפורד ומפורד בידי הגוים באותה העיר אשר יצא משם" ואולי יצטרך לשוב שם להציל ממונו, ובינתים "פגע בו הרגל

- (1) עי' שו"ת כרם שלמה לר"ש אמריליו (חי בסוף המאה הי"ז) סי' כ"ז: "והמפורסמות אינן צריכות ראייה, שאביה כל בניו אשר ילדה לו אשתו זאת מל אותם לח' ימים אע"פ שהיו דברים שבגללי וחמירא סכנתא" ועי' וואלף 214.
- (2) שבט יהודה הוצאת ויגד עמ' 96, שו"ת מהרי"ט ח' אה"ע סי' י"ד: "ומקצתם מסרו עצמם בסכנה למול את עצמם בסכנה למול את עצמם בארצות אויביהם".
- (3) עי' גריץ — שפ"ר ח"ז עמ' 413, ועי' עוד מסעות דוד הראובני הוצ' כהנא 84.
- (4) מקוה ישראל ד' ווארשא תר"א, דף י"ח ע"ב.
- (5) ספר הזכרונות לר"ש אבוהב דף ע"ה א'–ב'.
- (6) לפיסא היו באים אנוסים רבים, עי' שו"ת פני משה לר"מ בנבנשתי ח"א סי' ס"א

ובבית הכנסת קנה מצות פתיחת שערים להוציא ס'ת מארון הקודש, והשאלה היא „אם מותר להניחו שיתעסק במצוה ולאחוז בדבר קדושה כזה כל עוד שלא מל ולא טבל ... או אם יש ... לעכב על ידו כשם שאין מספיקים בידו להניח תפלין". הרב הנשאל הורה להיתר, והיה נוטה לומר „שאף בתפילין מותר” אבל חכמי ליורנו נחלקו ערלין, „כי עם שהדין כך אין השעה צריכה לכך, ואין להשוותם לישראלים גמורים ... כל עוד שלא נמולו ... כי יתעצלו מהכנס בבריתו של אברהם אבינו בראותם שעם היותם ערלים אין מונעים מהם דבר ומשתמשים בכל דברי קדושה כישראלים גמורים. מה שאין כן כאשר יושם איזה הבדל מפורש ביניהם כי אז כל אחד ימהר יחיש מעשהו למול בשר ערלתו כדי להיות נמנה לכל דבר שבקדושה כישראל ... זולת כאשר יהיה אנוס כמשמעו והוא כי אף בהיותו הנה אנוס הוא ומוכרח שלא להמול עדיין, ולבו שלם לשמוע ומדקדק בכל שאר המצוות כישראל כשר, כי לאנוס כזה אין לשום הבדל ... זולת בענין הנחת התפילין שלא יניחם (1) ... אבל המונעים עצמם ומאחרים להמול לא לסיבת אנוס כי אם לסיבת עצלות יש להחמיר מאד עליהם ולמונעים מהשתמש בשום דבר של קדושה ושלא יתעטף בציצית ולא יבואו להתפלל בבית הכנסת, כי אם [יתפללו] יחידים בביתם עד שיהיו נמולים כמונו והיינו לעם אחד” (2).

אחד החכמים התקין תפלה מיוחדת על האנוסים הנכנסים לברית: „אלהינו ואלהי אבותנו הצליח נא לעבד הנקרא שמו כך ומשון עליו חסדך, וכשם שהטית לבו לשוב בתשובה שלמה לפניך כן תטע בלבו אהבתך ויראתך, ותפתח לבו בתורתך ותדריכהו בנתיב מצותיך למען ימצא חן בעיניך, וכן יהי רצון ונאמר אמן” (3). אף השמירה על טבילת מצוה לנשים היתה מן הדברים הקשים ביותר, כי „לא יכלו (נשי דאנוסים) לטבול במי מקוה, שאם ירגישו בהן היו שורפין אותן” (4), „ולא היה להן אחר הגזרה מקוה טהרה” (5). ומכל מקום היו כאלה „שקיימ דברים שבסתר כגון טבילת מצוה בעונתה” (6), ו” שמעון דוראן השני מניח הנחה

(1) „כי על פי שנים עדים יקום דבר ועד אחד לאו כלום הוא... אבל הבלתי נמול מה יועילהו הנחת התפילין והרי הוא כמביא עד אחד להעיד עליו לזכותו”, והדברים מיוסדים על דברי הסמ”ג עשין סי’ ג’.

(2) שו”ת בארות המים לר’ רפאל מילדולה, אמשטרדם תצ”ז, ח’ יו”ד סי’ נ”א ונ”ב.

(3) שו”ת הרשב”ש סי’ פ”ט.

(4) שו”ת רדב”ז ח”א סי’ מ”ח.

(5) שו”ת הריב”ש סי’ ו’.

(6) שו”ת כרם שלמה לר”ש אמריליו סי’ כ”ז. ועי’ וואלף 27.

„שאינן האנוסים מוחזקים שיבעלו נדה“¹). אך נראה שאין לקבל הנחה זו כמתאימה למציאות. ודאי שד"הו כאלה שסדרו להם מקואות נסתרות בבתיהם, אבל מספר בעלי יכולת כזו היה מצומצם.

מכל החגים שמרו ביותר את חג הפסח, חג החרות שהיה מחזק בלבם את התקוה לגאולה מן הגלות הקשה שהם נתונים בה. משתדלים היו בכל כחם לסדר את סדר ליל פסח כהלכתו. בערב פסח היו קונים מרור ושאר ירקות²). נזהרים היו מאכילת חמץ ומשתדלים לאכול מצה³). כבר ראינו (לעיל עמ' כ"א) שהיו בין האנוסים כאלה שאכלו מצות במשך כל השנה בכדי שיוכלו לאכול גם בפסח, אבל מובן שאין רוב הצבור יכול לעמוד בגזרה זו. מצד אחר היתה אפית המצות כהלכה כרוכה בקשיים מרובים, ומה להם לאנוסים לעשות בכדי שיוכלו לאכול מצה בפחות סכנה? בשאלה חמורה זו עוסק הרב ר' שלמה דוראן (1400-1467): „אלו האנוסים אשר לבם לשמים, וחפצים לקיים המצוות כפי יכולתם, איך תהיה בפסח הנהגתם בענין אכילתם שלא יבואו לידי כרת באכילת חמץ, עם שאינם יכולים להשתמר ממנו, כי אפילו אם לא יאכלו אלא אורז ודומה לו יעלילום הנוצרים לאמר: עדיין אתם מנהגים בחוקת אבותיכם לאכול אורז בפסח, כי בכל הבתים מבשלים אורז. והוא מציץ להם עצות שונות: א) שיאכלו מצה עשירה, כגון שילושו אותה בחלב ולא יאכלו עמה בשר, או ילושו אותה בשמן או בדבש. וכך יוכלו לאפות את לחמם זה בצורה הרגילה בכל ימות השנה. ב) לבשל סולת על ידי חליטה ברותחין על האש, שירתחו המים עד שיעלו אבעבועות וישליך לתוכן הסולת. ואע"פ שעוד הגאונים הורו בזה איסור, אבל בשערת דחק כזו יש להתיר. ג) „שקודם הפסח בזמן ארוך יעשו עגות מצות שקורין בלשונם קרשפילש, וישחקום היטב עד אשר דק ויחזור סולת כאשר היה ולפסח ילושו אותו במים ויעשו ממנו פת“, כי כיון שכבר היה אפוי אינו מחמיץ. ד) שהחטים יקלו אותם יפה באבוב של קלאים ויטחנום ויעשו מהם פת ואינו בא לידי חימוץ... ומכל מקום אם אי-אפשר שלא יערבו בו קצת שאור כדי שתתפח העיסה ולא יוכר שהוא

(1) שו"ת יכין ובעז ח"ב סי' ג'.

(2) ידוע הוא הספור המסופר ע"י ר' אברהם גיזרין, ממגורשי ספרד, בספר עומר השכחה דף קל"ז ע"ב, על אנוס שבא לטול ה בערב פסח וחפש לו מקום לחוג את חג הפסח, ובא לשוק הירקות וראה שפחה אחת קונה ירקות העולים על השלחן בליל פסח, ומכאן הכיר שאדונה הוא יהודי אנוסי וספור זה עצמו מסופר בקריה גאמנה לרש"י פין מהדו"ב עמ' 111 על הרופא ר' אהרן גורדון שחי בסוף המאה הי"ז, ונדפס כמה פעמים בעתונים שונים.

(3) שו"ת בנימין זאב סי' ע"ו, ועי' וואלף עמ' 10, 19, 27, 30, 56, 93.

מצה אפשר להקל להם בזה. שיערבו מעט שאור בעיסה כשעור שלא יהיה בה כזית בכדי אכילת פרס". מובן מאליו שזה לא הותר לכל אדם, אלא לאנוסים אלו בלבד". חוץ מזה יכולים הם לאכול פולים ואפונים, שחכמי ספרד הורו בהם היתר נגד דעתם של חכמי צרפת (1).

הנכבד מכל הצומות הוא כמובן יום הכפורים. משתדלים היו שגם הילדים הקטנים שאינם יודעים עוד דבר על יהדותם יצומו ביום זה. אנוס אחד מספר לפני שופטי האינקבויזיציה, שבהיותו ילד הביאו פעם אביו-זקנו לגן אחד והחזיק אותו שם כל היום, ספר לו ספורים שונים ולא נהן לו לאכול למרות בכיותיו ובקשותיו (2). זה היה בודאי יום כפור. מבין יתר התעניות שמרו ביחוד על תענית אסתר, אף שחג הפורים שאחרינו נשכח מלבם (3). בכלל היו האנוסים מרבים בתעניות ועלו בזה אף על חסידי אשכנז ופולין שהיו רגילים בצומות. נפלא הוא לראותם מתענים בתעניות שני וחמישי שאחרי חג הפסח ודסוכות, ואפילו ילדים קטנים בני ארבע וחמש היו מתענים (4). תעניות אלו באות כידוע לכפר על החטאים שחטא האדם בלי דעת, והאנוסים העוברים יום על מצות התורה ודאי שהם זקוקים לכפרה זו. רבים מהם היו מתענים בשני ובחמישי בכל ימות השנה, כדרך שנהגו חסידי אשכנז ושאר ארצות, אי גם יום יום. דוד הראובני מספר על סיניורא (Signora) אחת חשובה מנאפולי (5), שיש לה בת אחת בלישבוניה, ויש לה — להבת — בת ובן, והיא מתענה בכל יום והבנים שלה הם מתענים שני וחמישי (6). תעניות אלו שמרו האנוסים מאות בשנים, ואף באדיקטים שהיו האינקוויזטורים מפרסמים מומן לזמן, ופורטים שם את כל מנהגי ישראל שעל פיהם יוכל כל נוצרי להכיר את האנוסים, נזכרו תעניות אלו, והזקנות שבין האנוסים החיות כיום מספרות, שעוד בדור שעבר היו זקני הדור מתענים בכל שני וחמישי (7).

קשיים מרובים עמדו על דרכם בשמירת השבת. מוכרחים היו לעבוד עבודתם גם בשבת, ולכן נחשבו האנוסים למחללי שבת בפרהסיא (8), ואולם

(1) שו"ת הרשב"ש סי' צ'.

(2) וואלף עמ' ועי"ש גם עמ' 8, 27, 76.

(3) עי' סלושץ, רשומות כרך ה' 50; וואלף 27; רוט 26.

(4) מסעות דוד הראובני סדה"ח ח"ב 181-הוצ' כהנא 72: "והבנים הקטנים בני ארבע

שנים מן האנוסים מתענים שני וחמישי ושני בצניעות ומקיים ישועות ה'".

(5) עי' עליה בספור מסעותיו הוצ' כהנא 51, 86.

(6) שם עמ' 74-סדר החכמים ח"ב 193. ועי' עוד REI, XV, 230.

(7) סלושץ, רשומות ה' 22. ועי' וואלף 244.

(8) שו"ת בארות המים לר"י שאנ"ג חיו"ד ט"ז ד' ובכמה שו"ת אחרות.

נמנעו מכל מלאכה שהיתה יכולת בידם להמנע ממנה. כבר ראינו שאף בימי הקור הקשים נמנעו מהסקת התנור. הנשים לא עשו מלאכה בבית, והיו מכינות בערב שבת את הדרוש לשבת, אולם בבאנוצרי אל הבית היו ממהרות להתחיל באיזה מלאכה מפני הפחד. אחד הסימנים שנתנה האינקביויציה באנוסים היתה החלפת הלבנים לכבוד שבת, וכמה אנוסים נחקרו ונידונו על כך (1). על שמירת ד־שבת נספו אלפי אנוסים (2).

האנוסים היו מוכרחים כמובן לבקר את בתי הכניסה ולשמוע אל הרנה ואל התפלה. הם היו חייבים לשקוד על מזוונות פתחיהם עוד יותר מן הנוצרים האמיתיים, כדי שלא לעורר חשד. יכולים אנו לצייר לעצמנו את המועקה הנפשית שהרגישו אלה מדהם המסורים בלב ונפש לאלהי ישראל והם מוכרחים להשתחות לאל אחר. בכניסתם לבתי-היראה היו אומרים בלחש דברים אלה שיש בהם מעין "מסירת מודעא" על כל מה שהם מוכרחים לעשות: "מודה אני שלא באתי לכאן לעבוד לעץ ואבן כי אם לאלהי ישראל המושל בכל" (3). אחד השרים מוסר למלך ספרד, "כי אנוס אחד כשהיה בא לבית תפילתנו והיו מרימים גוית מושיענו היה מכה על לבו ואומר: הוי למי שרואה זה ואוי למי שמאמין בו" (3). לבניהם היו האנוסים מלמדים "שאיסור עבודה זרה היא עבודה שבלב ובזמן שהפעולות החיצוניות מסכימות עמו", "אבל כל שאין תוכו כבדו וכל מעשיו הם [רק] לפנים מפחד הגוים פטור הוא מדיני שמים. ואמונת כל זאת קיימת עליהם מדברי אגרת אחת המיוחסת לבניהם לברוך בן נריה שמוה הנוצרים בין כתבי הקודש הנצתקים בלשונם וחשבוה כאחד מהם ומתוכה למדו לשקר, שדבריה בענין זה כפי הערצקם סותרים דברי תורה בבירור, להתיר השתחודת לאלילים מפני הסכנה או אונס" (5). ור' שמואל אבוהב מציין בצער "שאפילו אותם [האנוסים] המגלים קצת המצות לבניהם משמיעים ביראה יחד קול ושוברו עמו", אבל כיון שהם טועים בכך וכונתם טובה הוא פוסק שאין לחשבם כמשומדים.

(1) עי' וואלף 26, 30, 33, 47, 76.

(2) מענין הספור שר' מנשה בן ישראל מביא בשם אביו, שבליסבון מקום מושבו "היה כושי אחד שהיה לו כלי זכוכית מלא מהחול הנ"ל (של נהר סמבטיון, ובכל ימות השבוע היה החול סוער ובשבת היה נח) והלך בכל ערב שבת לעת הכנסת שבת לרחוב שהיה נקרא רוי נאווא (Rue Nova) שהוא בלשון הקדש רחוב החדש, כי שם היו דרים יהודים שהיו אנוסים ... והראה להם הזכוכית שבידו ואמר, סגרו את החנויות כי בא העת לקבל את השבת" (מקוה ישראל ד' ווארשא תר"א דף י"ד ע"א).

(3) רשומות ה' 51, ועי' וואלף 43.

(4) שבט יהודה הוצ' ווינר עמ' 96.

(5) שו"ת דבר שמואל לר"ש אבוהב סי' מ"ה, ועי' רוט 5.

ידיעות מענינות נמצא על חיי דהמשפחה של האנוסים. לפני הגרוש בשנת רנ"ב, בזמן שבקרבם היו עוד יהודים ברוב הקהלות, היו אנוסי ספרד נוהגים להביא אל ביתם, טרם לכרזם לסדרי נשואיהם לפני הכומר בבית היראה, שני עדים ירוודים, ובפניהם היו עושין את הקדושין ומברכים ברכת אירוסין (1), בקצת מקומות דהיו מקדשים כדת משה וישראל בפני עדים אנוסים, ואף שהיו באותו מקום יהודים היו האנוסים מבכרים את אחיהם האנוסים, לפי שהוא אומר שדהאנוסים הם יותר כשרים בעיניו מישראלים... לפי שלבם מסור לשמים (2), אולם במרוצת הימים "נשתכחה תורת קדושין מהם, שאינם מקדשים כלל... אלא הגלח אומר: דעו שחבורכם כפי נימוס הסידייאה רומאנא" (3). כשהיו האנוסים נמלטים ובאים לתורכיה או לארץ אחרת היו חוזרים ומקדשים מיד את נשותיהם כדת משה וישראל (4). על ידי הקדושין דהאלו היו עושים לחוקיים, לפי דעתם, גם את הבנים והבנות שנולדו להם לפני זה. פרטים מענינים על זה אנו מוצאים בתשובה שנכתבה לליוורנו בשנת תט"ו (1625): "לפעמים האנוסים הבאים מארץ הגזרה עם נשותיהם בעיר ליגורנו ובעיר פיזה עומדים עד ששה חדשים ויותר בלי קדושין, רק שטובלות לנדתן, כי ככה המנהג הקדום בעיירות הנז', מכל מקום רבים מהבאים מקדשין לאלתר... כחך ליראי דה' וחושבי שמו שמקדשין לאלתר... ועוד, שאף שהמנהג לפעמים להמתין עד ששה חדשים מכל מקום נהגו עוד מנהג קבוע, שאם יחלה האיש או האשה תוך זמן הששה חדשים בהכביד עליהם החולי, יום שבאין להתודות ולעשות צואה, אותו היום מקדשין את נשותיהם ונכנסין לחופה ופורסין הטלית

(1) שו"ת יכין ובעז ח"ב סי' י"ט: "אלו האנוסים אשר בכאן (וולנסיא) נוהגין בנישואיהן קודם שילכו אל הגעל יביאו שני יהודים לביתם ובפניהם יתן לה הבעל קידושין ויברכו להם ברכת אירוסין ואחר כך ילכו אל הגעל ויעשו נשואיהם ע"י השעירים". התשובה נכתבה שנים מועטות לפני הגרוש. ועי' גם שו"ת הריב"ש סי' ו' תשובה חשובה בענין זה. (2) תשב"ץ ח"ג סי' מ"ז.

(3) שו"ת מהרי"ט צהלון סי' קמ"ח, והוא כותב שם: "ולא אפילו הגלח עושה כבימי הריב"ש — שהכומר מברך אותם בקול גדול ונותן טבעת לכל אחד" — אלא הוא מסתפק רק באמירה בלבד. ועי' גם שו"ת פני משה ח"ב סי' ס"א: "שהרי בארץ הגזרה היא ספרד אינם מקדשים כדת משה וישראל", ולהלן הוא כותב: "הנראה מדברי הריב"ש (סי' ו') שבזמנו לא היתה החקירה רבה על האנוסים ואם היו רוצים לפחות לקדש בצנעא כדת משה וישראל מבלי לכת לבית במותם לשמוע הקללה מפי הכומר אין מוחה בידם... אבל בזמן הזה שהחקירה רבה אם לא ילכו להנשא בבית במותם ישרפו אותו ואתהן". ועי' גם שו"ת נחלה ליהושע סי' י"ב דף י"ג ע"ב.

(4) שו"ת מבי"ט ח"ב סי' קי"ז. שו"ת מהרשד"ם ח' חו"מ סי' שכ"ז. שו"ת מהרי"ט צהלון סי' קמ"ח. שו"ת תורת חיים למהרש"ש ח"ב סי' י"ג.

עליהם, ומכניסים תחת הטלית הבנים והבנות שנולדו להם בארץ הגזרה וקוראים באותה שעה לבניהם ליגיטימוס (חוקיים), שנראה להם שאילו אינם עושין כן הם באסטרדו"ש (ממזרים) ואינם נקראים יורשים. זה הוא המנהג הקדום שנהגו בעיר ליגורנ"ה⁽¹⁾. בודאי נהגו כן גם בכמה קהלות אחרות באיטליא, דולנדיא וצרפת. על שאלות משפטיות שונות הכרוכות עם נשואי האנוסים עוד נדבר להלן.

בזמנים הראשונים, לפני הגרוש, היו האנוסים כותבים במקרה של גרושין גיטין לנשותיהם⁽²⁾. המצב הקשה שבו נמצאו האנוסים גרם בודאי להרבות ביניהם את מקרי הגרושין. נשיג שיכלו למלט נפשן מן השמד ולברוח לארץ אחרת נפרדו מבעליהן ובניהן, וכן להפך⁽³⁾. היו גם בין החכמים כאלה שסברו "שכל שאפשר להם להציל עצמן חייבין להציל אף אם יעזבו בניהם ובני ביתם, שאהבת ה' ותורתו קודמת לכל"⁽⁴⁾. כמה פעמים עזב אחד מאישי הזוג ארץ חברו בלי גט, כי לא הספיקה להם השעה לכרזבו. בתשובה אחת יסופר על אשה, שעזבה את בעלה ובנדה הקטן וברחה דרך החלון באישון לילה מבלי שידעו על בריחתה⁽⁵⁾. היו גם מקרים שסופרים אנוסים כתבו גטין בשביל יהודים שישבו עמם בעיר אחת. הרב ר' שמעון בן צמח דוראן הכשיר גט כזה, כי העידו על הסופר "שהיה נוהג יהדות כשמוצא עצמו ניצול מן המות, וגם במותו לא נהג מנדה עכו"ם ולא רצו לקוברו, כמנהג כופר בדתם, עד שבזבזה אשתו ממון"⁽⁶⁾. בזמנים יותר מאוחרים, כשידיעת היהדות הלכה ופחתה בין האנוסים, יש לשער שלא היו ביניהם אנשים היודעים לכתוב גט כהלכתו. אפשר שלרגלי זה התחילו אולי לכתוב את הגטין בספרדית או פורטוגיזית. הגיע אלינו גט אחד

(1) שו"ת פני משה לר"מ בנבנשתי ח"א סי' ס"א.

(2) שו"ת הריב"ש סי' י"א: "אשה אנוסה שנתגרשה מבעלה שהוא אנוס, ועדי כתיבת הגט וקיומו ומסירתו כלם אנוסים, והאשה באה לארץ ישמעאל לעבוד השם בנחת בלי פחזי ואמרת כי העדים ההם הוחזקו בכשרות בין עם ה' [וההפך] בין הגוים".

(3) אבל מצד אחר היו נגמרים לפעמים שדוכין על ידי זה שהחתן היה נודר לכלה "להוציאה מזה הגליל ולהביאה לתוגרימה במקום שיוכלו לעבוד את ה'" (שו"ת מהרד"ך בית כ"ד).

(4) שו"ת הריב"ש שם.

(5) שו"ת יכין ובעז ח"ב סי' י"ט: "אשה אחת מנשי אלו האנוסים הניחה בנה יונק ובעלה (בוולנסיא) וירדה בעד החלון והלכה למקום שהיא היום יהודית ואמר: כי היא רוצה להנשא ליהודי אחד בעל תשובה כמותה".

(6) תשב"ץ ח"ג סי' מ"ז.

שנכתב בחוגי האנוסים שנמלטו מספרד בלשון ובכתב ספרדי (1). זהו כמדומני הגט היחידי הכתוב לועזית שהגיע אלינו.

האנוסים היו מתחתנים ברובם הגדול בינם לבין עצמם. ר' שמעון דוראן, נכדו של התשב"ץ, כותב בשנות רמ"א רמ"ה: "חזקת כל האנוסים אין נושאים גויות, ודבר זה מפורסם לנו שהם מתנהגים בכך... דור אחר דור מזמן הגזרה עד היום... וכל אנוס הבא לעשות תשובה כשם שמחזיקין אותו שאביו מישראל כך מחזיקין אותו שאמו מישראל ואינה גויה... לפיכך אנוסים אלו לא חששו להצריכם (בחזירתם אל היהדות) טבילה, מפני שסמכו על חזקתם שאמם מזרע ישראל, ואע"פ שיש מקצת מהם שמתערבים בעכו"ם ולוקחים נשים מבנותיהם, אין עושה זה כי אם מעט מן המעט, אחד מעיר... ואותן שאין נושאים גויות הם הרבה מאד עד שכמעט שאין יחס לאותו המעט בערך אל הירוב" (3). כדברים הללו הוא כותב גם בתשובה אחרת ומוסיף, שהאנוס הנושא נכרית "הוא אצלם מרוחק ומתועב ושוב אינם מתערבים בזרעו. כי אותו זרע הוא נחשב אצלם כעכו"ם, כאשר הוא הדין" (4). מצב זה נמשך גם בדורות הבאים. אם באיזו משפחה נמצא שמץ פסול של התחתנות הגוים היה הדבר מתפרסם ביניהם, "ומזהר" הוזהרו בה אנוסי עמנו לדבול ממשפחה זו, והיו מציבים במשפחה זו ציונים לדבדילים לרעה" (5). סלושן מספר שהכיר אנוס אחד שנתנדה ממשפחתו ומקהלתו על שנשא לו אשה נוצרית (6), ולא לה מהם שלא נתערב בהם דם נוצרי הם קוראים: "יהודים מארבע צלעותיהם" (7). אמנם אחד מגדולי הרבנים, המציין גם כן את העובדיא של המנעות האנוסים מהתחתן בגויות, לימד עליהם קטיגוריא ואמר "שלא מחמת איסור נמעים

- (1) שו"ת דבר שמואל לר"ש אבוהב סי' רס"א. ועי' תשובת רב האיי בתשובות הגאונים הוצ' הרכבי סי' י"ד ורנ"ה. ובס' השטרות שלו הוא כותב: "וגט אשה מנהג ישראל בכל המקומות שכותבין אותם בלשון ארמי" (עמ' 19).
- (2) עי' שו"ת המבי"ט ח"א סי' שנ"ג, שאחד מחשובי האנוסים, ר' יעקב אבוהב, מודה שהיתה לו אשה גויה ויש לו בנים ממנה בפורטוגאלי. ועי' וואלף 33, 46, 57, 59.
- (3) שו"ת יכין ובעז ח"ב סי' ל"א. והתשובה נכתבה אחרי שעברו "תשעים שנה ויותר" מאז שנשתמדו בשנת הקנ"א.
- (4) שם סי' ג', והובאה גם בתשובת ר"י בירב סי' ל"ט.
- (5) שו"ת מהרי"ט צהלון סי' קמ"ח, והתשובה נכתבה בשנת שס"ד (1604). גם מהר"ן' לב (שו"ת ח"א סי' ט"ו) כותב: "כי אחד מאלף נושא גויה, והוא ניכר ומתועב ביניהם על המעשה הרע ההוא".
- (6) רשומות כרך ה' עמ' 14.
- (7) שם עמ' 22.

אלא מדאגה מדבר פן תגלו (תגלינה) מסתוריין
 שלהם" 1). מכל מקום יש לחשוב שזה לא היה הטעם היחידי.
 אולם יש לחשוב שכך היה המצב במקומות שמספר האנוסים היה רב, אבל
 במקומות שמספרם היה מועט נטמעו לאט לאט בין הנוצרים. חוץ מזה הלכה
 לה ההתבוללות בדרכים אחרות. לרבים מן האנוסים היו פלגשים נוצריות והולידו
 מהם בנים ובנות 2). דרבנים הנולדים באופן זה נחשבים גם לפי דיני ישראל:
 לנכרים, כי הם הולכים אחר האם, ואם הם רוצים לקבל עליהם את היהדות יש
 לנהוג בהם כעם גוים הבאים להתגייר, ולהזיקם מלבד מילה נם טבילה וקבלת
 עול מצות. החזיון של לקיחת פילגשים עבריות, או זנות עם נוצריות, היה מצוי
 בין יהודי ספרד דורות רבים לפני השמד והגרוש 3), אלא שבין האנוסים היה
 מצוי עוד יותר 4), ובמקום הפלגשים העבריות באו נוצריות. אחד ההסתוריונים
 שבזמן הגרוש רואה אחת מסבותיו של הגרוש "בקנאת נשים", "כי כבר התחילו
 בספרד לתת עיניהם בבנות הארץ מרוב ההרגל, וקצתם לקחו היתר לאמר כי אין
 בו אלא מלקות" 5). ר' אברהם זכות בדברו על השמד של שנת קנ"א הוא אומר:
 "קבלנו שלקחו הגויות בביתם עד שמתעברות והיו בניהם גוים, והם עצמם
 הרגו לאבותיהם" 6). במצב פרוץ זה היו חכמי ספרד מלמדים זכות על לקיחת
 פילגשים עבריות 7), ובקצת קהלות היו ראשי הקהל מעלימין עין מן הקדשות
 היהודיות, ואפילו מספיקים להן פרס מן הקהל, כדי להציל את הרווקים וקלי
 הדעת "מסכנת הגויות", ומעונש השריפה הכרוך בזה לפי חוקי המדינה אם

- 1) שו"ת מהר"י טראני ח' אה"ע סי' י"ח.
- 2) שו"ת מהר"י נ' לב ח"ב סי' מ"ה: "מה שהוחזקו-האנוסים - היינו שלא לישא
 אשה גויה דרך אישות אבל על ביאה בזנות לא קפדי דלא קפדי אלא אנשו אין".
 עשרות מקרים המובאים בספרי השו"ת מאשרים את זה.
- 3) עי' שו"ת הרשב"א ח"ה סי' רמ"ב.
- 4) שו"ת הריב"ש סי' ו': "בעונות אחר הגזירה (השמד של קנ"א) רבו המתפרצים
 בזנות של נכריות אף כי בזנות של בת ישראל פנויה שנעשה להם כהיתר".
- 5) שבט יהודה הוצ' וינר עמ' 95.
- 6) יוחסין השלם הוצ' פיליפובסקי עמ' 225.
- 7) ר' מנחם ב"ר זרחי מתלמידי הרא"ש, מודיענו "שרבו הלוקחים פילגשים בארץ
 הזאת" (צדה לדרך, מאמר ג' כלל א' פ"ב), והריב"ש כותב ש"בספרד נוהגים בה בפרהסיא"
 (שו"ת הריב"ש סי' שצ"ה) והוא קובל על זה: "בואו ונצוח על דורנו שאינו דומה יפה
 וגדולי הדור יעלימו עיניהם פן יכשלו פריצי בני עמנו
 בנכריות ותצא אש ומצאה קוצים ונאכל גדיש . . ." (שם סי' תצ"ז).

יתפסו בכך (1). אמנם היו אנוסים שדאגו לקחת להם פילגשים בנות אנוסים כמותם (2). התקלה הגדולה ביותר לחיי המשפחה של יהודי ספרד באה מזה שהורו היתר בשפחות הנוצריות או הישמעאליות שהיו קנין כספם (3). הרדב"ז בדברו על מקרה כזה במשפחת אנוסים, כותב: „הרי בזמני זה ראיתי כמה ישראל ויודעים תורה וחושבים שיותר לבא על השפחה, באומרים שכסף קנינה הם קדושה“ (4), ולא יפלא אם האנוסים מורים בזה היתר, ומקרים אלו היו נפוצים אצלם ביותר (5). רוב הילדים הנולדים מזווגים אלו לא נכנסו תחת כנפי השכינה, אולם היו גם מקרים שהאנוסים הנמלטים מן האינקבויזיציה היו מביאים עמיהם גם את פילגשיהם ושפחותיהם כדי להכניסם בדת ישראל (6). הרי מקרה אחד אופייני: אנוס אחד „היו לו שני בנים, בן ובת, מפלגש אחת שיחדה לו בהיותה עדיין בתולה, ולא היתה נשואה לו לא כדת משה ולא כדת גוים להבדיל, והפלגש היתה מצד אביה מזרע ישראל מן האנוסים ומצד אמה מזרע האומות, וכשבא לחסות תחת כנפי השכינה הביא את הפלגש עמו עם שני הבנים, וחזרה לדת יהודית ונשאה כדת משה וישראל“ (7).

בספרי השו"ת מוצאים אנו כמה מקרים המפיצים אור על מצב

(1) ר"י ערמה, בעל עקדת יצחק, מדבר „אודות הנשים הקדשות שהיה איסורן רופף ביד שופטי ישראל אשר בדורנו, ולא עוד אלא שכבר יאותו בקצת הקהלות ליתן להם חנינה ביניהם, גם יש שמספיקין להם פרס מן הקהל, כי אמרו כיון שמצילות הרווקים או הסכלים מחטא אסור אשת איש החמור או מטכנת הגויות מוטב שיעברו על לאו זה משיבואו לידי איסור סקילה או סכנת שריפה“ (פר' וארא שער כ'). סכנת שריפה—לפי החוק היו האיש והאשה חייבים שריפה, ועי' מש"כ בס' „העונשין אחרי חתימת התלמוד“ עמ' 69.

(2) שו"ת מהרש"ך ח"ב סי' ק"ה.

(3) שו"ת ר"י בן הרא"ש סי' צ"א: „על ענין הישמעאליות שנוהגין בהן מנהג הפקרי... שמן הדין היה לכפות אותם המחזיקין בישמעאליות ועושין בהן איסור למכור אותן או לשחררן ... וראוי הוא להחרים ולגדות בס"ת ובשופרות לכל בן ישראל הבא על הישמעאלית... ועל כל מי שידוע בחברו שבא על ישמעאלית או על עובדת אלילים שידועוהו לדיינים, ועל בעל הבית של הישמעאלית שאם יודע לו הדבר הרע ההוא מן הבחורים שלו או מאחרים שיהיה מחויב להכניסו לבית הסוהר“ על סחר העבדים אצל יהודי ספרד יש ליחד מחקר מיוחד.

(4) שו"ת רדב"ז ח"א סי' מ"ח.

(5) שו"ת ר"י קארו לאה"ע סי' ה', ועי' וולף 18.

(6) שו"ת רדב"ז ח"ג סי' פ"ו.

(7) שו"ת תורת חיים למהרש"ש ח"ב סי' י"ג. ועל מקרה דומה לזה עי' שו"ת

הרדב"ז ח"א סי' מ"ח.

המשפחה אצל האנוסים ועל הלבטים שנתלבטו בהם בקשר עם חזרתם אל היהדות. הנני מביא כאן אחד מהם הנוגע למשפחת אנוסים חשובה, היא משפחת פינסו (Penso). אחד מבני משפחה זו, ג'ורג'י רודריגס די אנדראדה, סוחר עשיר ומשכיל, יצא עם משפחתו לפלנדריה, וקבל עליו, כנראה בעודו שם, את היהדות ונקרא שמו בישראל יהושע פינסו. אשתו מתה עליו ונשא לו בפלנדריה אשה ישראלית שילדה לו בנים. משם עבר לויניציאה וקבע בה מושבו (1). מספרד הביא עמו ילד שקרא לו בשם אביו, יעקב פינסו. בנו זה נסע לקושטא/כנראה כדי ללמוד תורה, והגיע למדרגה גבוהה בתורה ויראה עד שקראו לו גדולי הרבנים "נזיר ה'". והנה נפל ספק על אמו של ר' יעקב זה. ב"ז איר שנת הש"ץ (1630) בא בקושטא לבית-דין הגדול של ר' יוסף טראני "הישיש גביר ונעלה כ"ר דוד קרדוזו יצ"ו בכ"ר אברהם נ"ע, והעיד בתורת עדות גמורה: איך יודע הוא בבירור איך הר' יעקב פינסו יצ"ו בן הגביר כ"ר יאושע (=יהושע) פינסו יצ"ו בכ"ר יעקב פינסו נ"ע, העומד היום בויניציאה יע"א, כאשר לפניו היו יחד במלכות אנדלוזיאה בעיר אישיגה, וזה כ"ר יאושע הנז' היה נקרא בין הגוים גורג'י רודריגס די אנדראדה, והיה נשוי כמנהג נשואי הגוים עם האשה אשר היו קורין לה דונה קאטארינה דאוריגה, מבנות האנוסים הפורטוגיזים מזרע ישראל, ואז היה להם הבן הזה כ"ר יעקב פינסו... והוא ראשית אונז". כדברים הצלה העידו גם עדים אחרים, אנוסים שיצאו מעיר אישיגה, "שידעו והכירו באשה קאטארינה הנז' שהיא היתה מזרע ישראל מבנות האנוסים, וכשנשאה גורג'י רודריגס הנז' כתב לה דוטה בשם כתוב' סך אלף וחמש מאות דובלאש, שהם שלשת אלפים פרחים".

אולם בכ"ט כסלו הת"א (1640) בא ר' יהושע לפני בית הדין שבוניציאה, שחבריו היו החכמים המפורסמים ר' שמעיה די מדינה, ר' עזריה פיקיו ור' שמחה לוצאטו, וקם על רגליו "ועמד ואמר: דעו רבותי כי בעיר אישיזה, זה קרוב לשמונה וארבעים שנה, היתה שם אשה מופקרת גויה, ושמה קאטארינה די אורימואילה, בת גוי שמו זואן אדמי ובת גויה ושמה מריא איניש מאוריזואילה, ושניהם היו גוים גמורים שלא מזרעינו, ובתוך הבאים אליה גם אני באתי אליה כאחד מהם ונתעברה ולא נודע ממני, אבל על פיה נתעברה ממני, וילדה זכר, וקרינו את שמו אז בהולדו בייג"א, ונכר' (2) אחרי עד בואי בארצות אלו, ובבואו

(1) בשנת 1617 מוצאים אנו בויניציאה את האחים רפאל ויוסף פינסו, עי' במאמרו של סי. רוטה על האנוסים בויניציאה ב-REILXXXVII, 215. ר' יהושע פינסו לא נזכר שם.

(2) נראה שצ"ל: ונגרר.

סה עמי קראתי שמו יעקב פינסו. ובלכתו לקו שטא כתבתי לו פעמים רבות כאב את בן ירצה, והזכרתיו לאחרים בשם בנאי, והוא גם כן כתב לי כבן יכבד אב, אבל אני לא הייתי מחשיבו אלא כבן נטוראל, כמו שהיה גלוי לכל, והייתי סבור שכמו שאינו יורש אותי כפי נימוסי אומות העולם שכן הוא גם כן בדיננו, אבל עתה שנודע על פי תורתנו הקדושה, שדוקא מפני שהוא בן גויה שלא מורענו לכן אינו מתיחס אחרי לשום דבר (1), לכן הנני בא לפני כבודכם לגלות אמתות דבר זה שהוא בן גויה... למען לא יתערב זה בנחלת, ועל היות האמת כן הריני נשבע על דעת המקום ברוך הוא ועל דעת כבודכם (2). לפני בית הדין עמדה איפוא השאלה אם יש להאמין לו או לעדים, ונפסקה הלכה שהעדים נאמנים (3). פרטים מענינים נמצא בנוגע לשמות האנוסים וכנויי המשפחה שלהם. כל אנוס קבל בשעת ההמרה שם נוצרי, ואף כנויי המשפחה הוחלפו. המלכות היתה מקודשת על כך שלא יקרא המומר בשמו היהודי ועונשת על זה (4). עונש הטילו לא רק על האנוסים כי אם גם על היהודים שיקראו את האנוס בשמו העברי (5). לרבים מהם, ביחוד בדורות הראשונים, היה שם עברי שהיו שומרים אותו בסוד (6), אולם לרבים מהם לא היו שמות עבריים כל עיקר (7), או שהבנים לא ידעו את השם העברי של אביהם ואת השם העברי שנתן להם אביהם (8). ומפני זה נתפשט המנהג באנוסים, שאבות אבותיהם נאנסו בשמדות, לכתוב בכתובות פלוני בן

(1) כי אילו היתה אמו ישראלית מורע האנוסים היה יורש, ונחשב לבנו לכל דבר אף שנולד בזנות.

(2) שו"ת פני משה לר"מ בנבנשתי ח"א סי' צ"ב. והתשובה נכתבה בשנת ה'ת"ג (1643).

(3) ובין יתר דבריו כותב ר"מ בנבנשתי: "ועוד דאפשר דנשואיה—של קאטארינה—בקדושין היו, כיון ששניהם מורע האנוסים המה, כפי עדות העדים, אפשר שקדשו בחשאי ובמסתרים בפני שני אנוסים, וברכות אירוסין אינן מעכבות."

(4) שו"ת הריב"ש סי' מ"ג: "המלכות מקודשת שלא להזכיר המומר בשם יהדות, כי אם בשם גיות ומענישין על זה"ו. ועי' וואלף 54-57.

(5) שם.

(6) אנוס אחד "שנולד אביו בגיות, כי היה מבני האנוסים הקדומים (משנת קנ"א)... אמר, שהיה לו בקבלה, שכשנולד אביו אמר זקנו שאם יזכו לבא לחסות תחת כנפי השכינה זה שמו אשר יקראו לזה הבן יעקב. ולכל הבנים שהיה מוליד אותם הוקן הנכבד היה עושה ומכנה שם של יהדות, שאם יזכו יקראו באלה השמות..." (שו"ת מהר"י נ' לב ח"ג סי' פ"ז).

(7) שו"ת מהר"י נ' לב ח"א סי' כ"ג: "ראובן גירש את אשתו ואביו של ראובן... מת בגיות, ומעולם לא היה לו שם דיותי, והסופר כתב בנוסח הגט: איך אנא אברהם בן אברהם".

(8) שו"ת מהר"י נ' לב ח"ג סי' ט'.

אברהם, כמו שכותבין בגרים: פלוני בן אברהם אבינו עליו השלום (1). האנוסים שחזרו ליהדות קראו לעצמם שמות עבריים הלקוחים ברובם הגדול מן התנ"ך, אך רבים מהם, ביחוד הסוחרים, שמרו אף אחרי כן על השמות הלועזיים שלהם, והיו חותמים את עצמם בשמות אלו בתעודות רשמיות, כשטרי צואה שנעשו בערכאות, וכן גם הוסיפו להקרא בפי מכיריהם הנוצרים (2). בשמותיהם הקודמים היו משתמשים גם במכתבים ששלחו לקרוביהם שנשארו עוד בארצות ספרד ופורטוגאל, או לפקידים ולמורשים שהשאירו שם לפקח על רכושם. מורשים אלה היו אנוסים או נוצרים, ומתוך פחד, שמא יפלו מכתבים אלה בידי האינקבויזציה, נמנעו מהשתמש בשמותיהם העבריים. היו חסידים שראו במעשה זה חשש איסור ושאלו את ר' שמואל די מדינה, ראש הרבנים בשאלוניקי, על "אלו האנוסים שבאו מפורטוגאל, והיו להם שמות כשמות הגוים ואחר שבאו לבקש את ה' ואת תורתו משנים שמם לשמות בני ישראל, ויש להם צורך לכתוב ממקום אשר הם יושבים ביהדותם אל המקום אשר היה להם שמות כשמות הגוים, אם לקרוביהם ואם למי שנושא ונותן בממונם, אם יכולים לכתוב ולשנות שמם כשמות אשר היו להם בגיותם, או אם יש חשש איסור בדבר, מפני שנראה מקיים היותו עדיין גוי ובלתי מודה בתורת ה'". והוא משיב: דבר ברור שאין בזה חשש איסור כלל (3). לרבים מן האנוסים נשכחו גם כן וי-ה-ש-פ-ח ה שנתכנו בהם אבותיהם אבות אבותיהם כהיותם יהודים, ואחרי צאתם מארצות ספרד ופורטוגאל היו עוזבים את כנויי-המשפחה שנתכנו בהם אבותיהם בשעת המרת דתם (4) ובוחרים להם

(1) שם ח"א סי' כ"ג: "אבל שמעתי יאמר ימים שיש מנהג באנוסים וכו'" ולפני הרב ר' חיים שבת, מגדולי שאלוניקי, הובאה כתובה שכתוב בה: "איך ה' יעקב נר"ו אמר לאסתר בת אברהם אבינו עליו השלום", ואמר שאין שום הוכחה מזה "שהיא גרת צדק-יען כי מטעם שלא היה לאביה שם ביהדות כתבו כן, ואע"פ שידעו כי היתה אנוסה" (שו"ת תורת חיים ח"ב סי' י"ח). אך ר' יוסף קארו פוסק "שלא לכתוב בן אברהם אבינו ע"ה, דמשמע שהוא גר ואינו כן", אלא אם הם זוכרים שם אביהם בודאות יכתבוהו על פיהם, ואם לאו-יכתבו שם המגרש או המקדש לבד, אבל את שם הגיות אין לכתוב בשום אופן (שו"ת ר"י קארו לאה"ע הל' גיטין סי' א').

(2) שו"ת תורת חיים ח"ב סי' י"ג: "והשני חתם שמו כמו שנקרא בין הערלים, כאשר כל הסוחרים נקראים בשמותם בין הערלים בשמות שהיו להם קודם שבאו לחסות תחת כנפי השכינה". (3) שו"ת רשד"ם ח"א סי' קצ"ט.

(4) לפעמים היו לאחים מן האב והאם כנויי-משפחה שונים, מפני שנתנו להם שמות כשמות השושבינים שהיו להם בשעת הטבילה, וכך העידו עדים שמואל אלבאריש וגבריאל גומיש הם אחים מן האב ומן האם, ועל השאלה: "אם היו אחים מצד האב והאם איך היו הכנויים משונים?" השיבו "כי המנהג שמה לקרות בשם השושבינים" (שו"ת מהר"ן ל"ב ח"ג סי' כ"ה). והיו גם מקרים שכנוי המשפחה של הבן היה שונה מזה של האב, עי' שו"ת עדות ביעקב סי' ע', שכנוי משפחת האב היה פונסיקא ושל הבן אקוסטא. ועי' גם שו"ת המבי"ט ח"ג סי' ר"ה, שבנו של מסטרו פידרו רופא המלכה בא לצפת (?) ונקרא בשם דוד אוליבירה, ואחד אומר לו: "אין כנוייך אוליבירה כי אם גדיליא", ואחי אביו נקרא יוסף גדיליא.

כנויים אחרים, ו"דרך הבאים משם כל שאין יודעים משפחת אביהם מתכנים בשם איזה מקרוביהם, ובפרט אם נודע להם משפחת אמם מתכנים בשם משפחתה כדי להתקרב לכנוי עצמם ובשרם, וזה נמצא מעשים בכל יום שתופסים כנויי משפחות אמותם... ולפעמים אף על פי שנודע להם כנויי משפחתם תופסים כנויים אחרים להתייחס כגון כהן או לוי ומשפחות מיוחדות בישראל... (1). ומעשה ב-ראובן ובנו מאנוסי הזמן לא ידעו כנוי משפחתם וכנו את עצמם בכנוי מכנויי המשפחות, לאחר ימים בא להם כתב מצפת תוב"ב בשם זקנה אחת לומר לו: ששמעה על ראובן הנזכר [ובנו] שהיו כהנים מצד האם או מצד האב, ועל פי כתב הזקנה כנו את עצמם בכהנים, ועל פי זה עלה לדוכן וקרא בתורה ראשון, וכמו שהוא המנהג בכל האנוסים שמקרים את עצמם בכהנים וקוראים אותם על פיהם ואין חוששין כלל" (2).

שנויי השמות וכנויי-המשפחה יכלו להכניס בלבול רב בעיני ירושה, כהונה ועוד, אך ר"ש דוראן מעיד ש"כל האנוסים בקיאתן קצתם בקצתם, ומכירים כל אחד משפחתו ויחוסו ואומרים זה ממשפחה פלונית וזה ממשפחה פלונית" (3). יש לציין שהנשים הזקנות שבין האנוסים מלאו תפקיד חשוב מאד בדיעת שלשלת היוחסין ומסירתה מדור לדור, ובשמירת היהדות בכלל והוראתה לבני הנעורים. הן הבקיאות במנהגים והן היודעות בעל פה את כל התפלות, ונקראות הן בין האנוסים בשם "Sacerdotisa" "כהנת" (4). את תפקידן זה מציין ר' יום-טוב צהלון בדברים נלהבים: "הנשים הצדקניות הזקנות של פורטוגאל שהגידו לנו כשרותן, שמם תצא תורה ויהדות, והן הנהיגו לבני ישראל להביאן לחסות תחת כנפי השכינה" (5). הנשים הראו אומץ לב בשעת הגזרות והגרוש יותר מן הגברים: "הנשים הספרדיות באו והביאו את בעליהן למות על קדושת השם" (6) והאנשים אשר היו מתפארים באלו החכמות המירו את

(1) שו"ת תורת חיים ח"ב סי' נ"ג.

(2) שם וסי' נ"ד. מתוך התשובה נראה שהצריך אותם הרשד"ם שיחזרו לכתוב לצפת לאמת ולברר הענין היטב.

(3) שו"ת יכין ובעז ח"ב סי' ג'.

(4) ס' ל' ש' ק' רשומות ה' עמ' 41, 22, 33; ר' ו' ט' ה' עמ' 21-11.

(5) שו"ת מהרי"ט צהלון סי' קמ"ח. הדברים נכתבו בשנת שס"ד.

(6) וגם בן-הדור של הגרוש, שכתבו נתפרסם ע"י מארכס ב-IQRXX:252, אומר:

"ואותו המעט-מן האנוסים שמתו על קדוש השם-רובו נשים".

כבודם ביום מר"1. מעין זה מוצאים אנו גם בס' שבט יהודה 2. בדברו על השמדות שהיו בשנת ה"א ר"נ הוא אומר: "ומאותם הנשארים... אחר השמד נוהגים היו יהדות בהצנעו בפרט ה' ש' י' ס'. אמנם הוא מוסיף: "אבל היה ענין הנשים במקרה, כי שואלין להן למה ידליקו נר ערב שבת וכן שמביאין ירקות ומיני מגדים ליל שבת אל השלחן, ואומרות שכך ראו אמן נוהגת".

יש לשים לב גם לידיעות שאנו מוצאים על דבר הגירתם, או יותר נכון בריחתם, של האנוסים מספרד ופורטוגאל. ההגירה מתחילה רק בעשרות השנים האחרונות של המאה ה"ט, כשהתחילו ביסוד האינקביוציה, וכמו שמספר לנו ר"ש דוראן: "מעשה שהיה כך היה, שיש תשעים שנה ויותר 3) שבארץ הנוצרים מרוב הגזרות והשמדות נשתמדו הרבה אנשים ונשים וטף, וזה הדור שנשתמד, עם היות שהיה להם מקום לברוח לא"4) הקרובה להם, לחזור לדתם הראשונה, לא ברחו אלא עמדו בגיותם והולידו בנים ובנות בגיותם, וכן בניהם אשר קמו אחריהם עמדו בגיותם כל ימי חייהם. אחר כך קמו בני ה' ס' מהם לדור שלישי ומהם לדור רביעי, ונתעוררו לשוב אל ה' אל ה' י' ש' ר' א' ל' וברחו מארץ אדום לארץ ישמעאל וחזרו לדתם הראשונה"5). גם ר' עובדיה ברטנורה במכתבו הידוע שנכתב בשנת רמ"ח, מודיענו כדברים האלה: "ויש במצרים היום כחמשים בעלי בתים מן האנוסים אשר היו בספרד, כולם בעלי תשובה ורובם עניים, אשר עזבו את בתיהם ואת עשרם, ואבותיהם ואבות אבותיהם אשר היו בספרד היו שו"מרים דת הגוים, והם באו לחסות תחת כנפי השכינה"6). אמנם בשנים הראשונות שאחר שנת קנ"א מילטו רבים מן האנוסים את נפשם, אבל כשרק שקטו קצת הרוחות בספרד, ולאנוסים היתה פחות או יותר היכולת לחיות ע"פ חוקי היהדות, חדלה יציאתם מארץ זו. היה גם רצון מצד קצת ממנהיגי יהודי ספרד שהתישבו בקהלות אלג'יר' לעכב ההגירה מפחד ההתחרות, ומעשה מכוער

1) אור החיים לר' יוסף יעבץ, בן הגר"ש, ד' פירארה שי"ד, דף י' ע"ב. ועי' שו"ת רשד"ם ח' חו"מ סי' קכ"ח, שהאשה משתדלת לעורר את בעלה שנטמע בין הגוים שילך לחסות תחת כנפי השכינה. ועי' גם וואלף עמ' 4 שיש שם עדות על אשה שהיא מבשלת תמיד תבשילה בשני כלים, בזה של בעלה היא שמה חזיר ובשלה אין היא שמה.

2) הוצ' וינר עמ' 33. 3) אחרי שנת קנ"א (1391).

4) -לארץ ישמעאל, והכונה לגרנדה וחברותיה שהיו עוד תחת שלטון הערבים, או לטונס מרוקו ואלג'יר. אנוסים רבים באו למאלאגה, עי' שו"ת יכין ובעז ח"א סי' ק"ז ותשובת ר"ס נ' דנאן אשר בחמדה גנוזה.

5) שו"ת יכין ובעז ח"ב סי' ל"א; שו"ת מים עמוקים סי' ל"א.

6) א' כהנא, ספרות ההיסטוריה הישראלית, ח"ב עמ' 41. ושם עמ' 46 הוא מספר שגם בירושלים היו "קצת מבעלי תשובה אשר מורע האנוסים". ובכן באו אנוסים לא"י עוד לפני הגר"ש.

בענין זה מספר הריב"ש: יום אחד הגיעה לאלג'יר "ספינה ממירוקה ובה מ"ה נפשות מאנוסי מירוקה בלבן סיא הו בר צ לו נ ה, והשר היה רצונו להכניסם בעיר לאהבת התועלת, כי היה לוקה מהם כפולה (1) לגלגלת". והנה באו קצת ישמעאלים לבקש שלא יניחם לרדת, מפני יוקר השער, ונוף בהם בנויפה: "חשבתי אתכם כמאמינים ורואה אני שאתם כופרים, וכי אין יכולת באל לזון אלו בכלל כל העולם". אולם אחד מתקיפי מירוקה שהתישב באלג'יר "היה מתאמץ שיעשו הקהל עם השר לבלתי יניחם לרדת, למען ישובו מירוקה וימנעו הכל מלבא פה". אך הריב"ש קם בפרץ ואמר: בחרם יהיה בעולם הזה ובעולם הבא כל יהודי שיגרום שישובו אלו העניים למירוקה, ואז נתנו להם לרדת (2). כמדומה שזהו המקרה היחידי הידוע לנו מעין זה, אבל במקומות אחרים נתקבלו הגולים בסבר פנים יפות.

אחרי שנוסדה האינקבויזיציה נאסר על האנוסים לצאת מגבולות ספרד. אסור היה להם אף לצאת לארץ קתולית ואפילו למושבות הפורטוגיזיות ולהודו. כל מי שרצה לצאת להודו הפורטוגיזית היה צריך להוכיח ולהצהיר שהוא מגזע ספרדי טהור (3). היציאה או הבריחה, היתה קשורה בסכנת נפשות, ורבים נתפסו ונשרפו (4). ואולם היו זמנים שהשלטונות הקילו ביציאת האנוסים והרשו להם לצאת מן הארץ בתנאים מסוימים. אז יצאו מהאנוסים עם רב להציל את נפשם, אבל רבים נשארו באותם ארצות, כי היו יראים שמא תחבול להם יא מן העמים לדעת מה שבבלבם, ונשארו באותם ארצות (אלפים) (5). הקלה כזו באה גם בימיו של פיליפ השלישי בשנת 1601 (6) ובעדה שלמו האנוסים הון רב לאוצר המלוכה, שנתרושש יותר ויותר בתוצאות הפוליטיקה האכזרית כלפי היהודים. את הד השנוי הזה לטובת האנוסים אנו מוצאים בקצת תשובות של חכמי הזמן ההוא. ר' ליב סרואל, מרבני ויניציה, מדבר על זה "שהמלך יר"ה נתן פטור בעד ז' שנים, שכל הרוצה לפנות

(1) דובלאן. (2) שו"ת הריב"ש סי' ס"א.

3. עי' A. Herculano, History of the Inquisition in Portugal, 312; J. S. Azevedo

וואלף עמ' 103; 120, 58, Hist. dos Christaos novos portugueses (1921).

(4) עי' שו"ת אהל יעקב לר"י ששפורטש סי' ג', ושם הוא מדבר בהתלהבות על אלה "אשר כל השתדלותם לבא והערו למות נפשם וסכנו עצמם... והרגישו בהם הערלים ותפסום כגנב במחתרת וגורו עליהם מיתה... ומסרו נפשם על קדושת שמו".

(5) שבט יהודה הוצ' וינר עמ' 34, והכוונה היא לחוק של שנת 1507 (Azevedo 61)

שנתאשר אחרי כן כמה פעמים.

(6) Azevedo 120 ועי' במאמריו של א. אדלר IQR, XX/455 וכן ב-REI, XLVIII.

י פנ"ה" 1). גם חכם ויניציאני אחר מדבר על "הפתח שנפתח שיבואו (האנוסים) מבלעדי סכנה, שפרעו כל האנוסים סכום מעות רב למלך למען יניחם לצאת למקום שרוצים" 2). בקשר עם זה גדל הקטרוג על אלה שאינם משתמשים ברשות זו, ואמרו קצת חכמים שכיון שאינם יוצאים מארצות השמד יש לחשבם למומרים גמורים, ואולם עוד בזמן קדום לימד עליהם זכות גדול-הדור ר' שמעון דוראן, והורה, שאפילו אילו היה "המלך הרשע שהוא מעביר קול בכל מלכותו: מי בכס בכל עמו יהי אלהיו עמו ויעל" אין להאשים את הנמנעים לצאת, כי "שמא יראים הם שהרשות הנתונה להם אינה אלא לנסותם אם הם משומדים באונס או ברצון, ואם יברחו יהרגום" 3).

במאה הט"ז נחשבו כל האנוסים למהגרים בכח, ור' שמואל די מדינה מניח הנחה, ש"כל אנוסי פורטוגאל כשנשארים נשים הכולנה בין הוא בין היא לעקור דירתם משם ולבא למקום שיהיה יכולת בידם לעבוד את ה' אלהינו... ומסתמא יש לנו להחזיק בכל אנוסי פורטוגאל שלבם תמיד בכל עת לשמים" 4). והוציא מהנחה זו מסקנות משפטיות ידועות. הסתדרויות נסחרות מסודרות יפה ומסועפות היו עוזרות בצורות שונות לאלה הממלטים את נפשם, והעשירים תמכו בידיהן 5). באופן זה יכלו לברוח לא רק עשירים כי אם גם חלק מן העניים שקבלו סיוע להוצאות הדרך, ולפעמים הצליחו הבורחים לא רק להוציא את בני משפחתם כי אם גם את הנטפלים להם 6). בספרי הש"ות מוצאים אנו גם ידיעות על המשא ומתן שנהלו האנוסים היושבים עוד בספרד ופורטוגאל

1) שו"ת מהרי"ט ח' אה"ע סי' י"ד, והדברים נכתבו בשנת שס"ד.

2) שו"ת מהרי"ט צהלון סי' קמ"ח.

3) תשב"ץ ח"א סי' ס"ג.

4) שו"ת רשד"ם ח' חו"מ סי' שכ"ז.

5) שו"ת נחלה ליהושע לר"י צונצין סי' י"ב דף י"ז ע"א: "אפילו אם נאמר דראובן ושמעון (הכוונה לבעלה של חנה גרציא מגדיס ואחיו) כשרים היו, שהיו משהים בארצות השמד מפני שהיו מחזיקים בידי הממלטים משהם מר ומסייעים בגופם ובממונם להחיות עם רב". ועי' גם שו"ת רשד"ם ח' חו"מ סי' קכ"ח, שאחד האנוסים שחזר בתשובה מבטיח לקרובו שנשמע בין הגוים הלואה של אלף פרחים לזמן של שנתיים אם ילך לחסות תחת כנפי השכינה, ובסכום זה יוכל למצא פרנסתו, ואחרי ששמע בקולו התחרט ולא הלוח לו, ואמר שהבטיח לו רק "כדי למלטו מני שחת". ועי' ואלף, עמ' XXXIII הערה 1, וסלושץ, רשומות ו', עמ' 51 הערה 4.

6) שו"ת רשד"ם ח' חו"מ סי' ש"ה: "ראובן כאשר יצא מתוך הפרכת השמד ובא לחסות תחת כנפי השכינה לא הספיק לו שהביא אשתו [ובני] ביתו והקרובים אליו אלא שג"כ הביא נער קטן עמו... והיה מאכילו ומשקהו מלבישו ומנעילו ומלמדו תורה... וגשבע... שלא היה בנו... אלא שהנער הוא גר צדק מאב ואם...".

עם אלה שיצאו לארצות איטליא, פלנדריה ותורכיה¹. בדרך משא ומתן היו המתעתדים לברוח מעבירים חלק מרששם או את כל רכושם, ומכילים להם את האפשרות להסתדר בארצות שאליהן הם עומדים לבא.

הגירת האנוסים במאה הט"ז היתה בעקב לתורכיה, ור' שמואל די מדינה כותב כדבר ברור: "דעת רוב האנוסים הבאים לחסות תחת כנפי השכינה לבא בצל סורת אדוננו המלך מלך תוגרמה יר"ה, אשר בארצותיו נחסו כל בני עמנו יחד עשיר ואביון"². רק בתורכיה יכלו למצא אז מנוחה גמורה, אבל לא בארצות הנוצרים, ושריפת האנוסים באנקונה תוכיח, ואמנם חכם אחד כותב אחרי מקרה רע זה: "יהודים אלו, אשר היו מקודם נוהגים בנמוסי הגוים בפורטוגאל ובאו לחסות תחת כנפי השכינה לנהוג דת משה ויהודית, לא היה להם לקבוע דירה בארצות הגוים, אע"פ שעשו להם כמה יחזות... ואם הייתי מוצא מי שימנה עמי הייתי מחרימם כל מי שנאנס בפורטוגאל וקבע דירתו תחת שררה... בארצות הגוים"³. לרבים מאלה ששאפו לבא לתוגרמה שמשו ארצות איטליה ופלנדריה כעין מקלט זמני, אך יש מהם שהאריכו לשבת בארצות המעבר עד שגם מתו שם בגיותם⁴. היו גם כאלה שנתנסו בדרך בנסיונות קשים ולא זכו להגיע למטרתם הנעלה. אנוס אחד נמלט מספרד והגיע עד ארטה⁵, שעמדה תחון שלטון תורכיה, "לחזור יהודי, ונשלל בדרך והפסיד ממונו וחזר במלכות [ספרד] והרויח קצת מעות והיה חוזר פה כדי לבא בארטה לחזור [יהודי], ובבואו בדרך תפסוהו שוללים ולקחו כל אשר לו" והרגוהו נפש⁶.

מלבד סוג זה של אנוסים שיצאו מספרד בהחלטה לחזור לדת ישראל, והם הרוב הגדול, היה עוד סוג של אנוסים שברחו מארץ מולדתם רק מפני פחד האינקזיציה שנחשדו בעיניה על פי מוצאם היהודי. אלה פקפקו אם יש להם לחזור לדת ישראל, ורבים מהם גם חשבו להשאיר בגיותם⁷. אנוסים מסוג זה נדדו ברובם לאיטליא, צרפת

-
- (1) שו"ת ר"י לבית הלוי, ויניציה שצ"ב, סי' נ"ב; שו"ת מים רבים ח"ב סי' ל'.
 - (2) שו"ת רשד"ם ח' חו"מ סי' מ"ו, וע"י שו"ת מהר"י ׳ן לב ח"א סי' י"ט: "כי האנוסים... עקרו דירתם ממלכות פורטוגאל לבא לתוגרמה, וגם כי קצת מהם משוקעים באנקונה ופלאנדיש הם מיעוטא דמיעוטא".
 - (3) שו"ת נחלה ליהושע לר"י צונצין סי' ל"ט.
 - (4) שו"ת מהרש"ך ח"א סי' קל"ו.
 - (5) סמוכה לפטרין, בחצי אי מוריאה.
 - (6) שו"ת מהרד"ך בית י"א.
 - (7) עי' מכתבי ר' אליהו מונטאלטו שפרסם רוטה ב — R.E.J. לשנת 1929 עמ' 137-165; שו"ת המבי"ט סי' קמ"ב; שו"ת רשד"ם ח' אה"ע סי' י'.

וארצות השפלה. על אלה חרה אפם של חכמי הדור, ואחד מהם חוה את דעתו "שיותר גוים ומשומדים הם כשהם בפלאנדיש מכשהם בפורטוגאל ערלים ועוברים על דת" (1). כי בפורטוגאל היו בסכנת נפשות, ואילו בארצות מגוריהם הם יכולים או להתייחד שם או לצאת בלי כל קושי לתורכיה, קצת מהם חזרו, כעבור זעם, לספרד ופורטוגאל, אבל רובם חזר ליהדות, אם כי אחרי פקפוקים ושהיות הו'בה, ונצטרפו לקהלות ישראל אשר בארצות הנ"ל, או שעברו לתורכיה (2).

מצבם המיוחד של רבבות אנוסי ספרד ופורטוגאל, שפליטיהם באים בלי הפסק לארצות אחרות וחוזרים ליהדותם בגלוי, הוליד המון שאלות הלכיות, וחכמי הדור נתבעו לקבוע עמדה מסוימה ולתת להן פתרון. יש מהן שאלות משפ יות חשובות בדיני אישות ודיני ממונות ויש שאלות מענינות באיסור והיתר.

היו אנוסים שנדבו נדבות לבתי-הכנסת, ונשאלה שאלה לפני הרשב"ש אם מקבלים מידם (3). התשובה היתה ש"בענין זה כבר הורה אדוני אבי מורנו הרב-הוא התש"ב-כ"מ פ"מ י"ט ה"ר", משום שיש לחוש "לאיבת האנוסים או המשומדים" (4). שאלה אחרת מסוג זה, מזמן מאוחר הרבה יותר, היא "אם מותר לכתוב קמ"ע למומרים אשר בינינו, אשר המרו אמרי אל מזמן קדמון, ועוד היום מחזיקים בטומאתם, מחללי שבת בפרהסיא ואוכלי נבלות וטריפות, ויש בהם כח לנוס אל נפשם כאשר עשו כמה, וכמה מהם עוד היום מחזיקים בדת

(1) שו"ת רשד"ם שם. וגם מהר"ן' לב דן אותם כגוים ופוסק ש"אין סומכין על העדויות של האנוסים בהיותם בגיות בפלאנדיש או בויניציאה" (ח"א סי' י"ט). בשו"ת אהל יעקב סי' ס"ג מוכיח ר"י ששפורטש את האנוסים שהתישבו בפיניא אוראדה הסמוכה לבאינה (בצרפת). על שהם נושאים ונותנים בשבת ויר"ט בתואנה "כי אנוסים הם שלא יעמדו אויביהם על ממונם, ולא חסו על כבוד קונם ... במקום אשר המלכות והשררה יר"ה פשטה להם בחסד עליון את יד ימינם ... ונתנה להם רשות להיות כל איש שורר בביתו ושומר דתו ...". בעיר זו היתה קהלה קטנה של אנוסים והיה להם ש"ץ ונלמד אבל רחוקים היו עוד משמירת כל המצות. ששפורטש מאיים עליהם בנדוי וחרם.

(2) עי' שו"ת מהר"י בירב סי' ל"ט מעשה באנוס שהיה בפורטוגאל בשעת השמד, ונאנס בתוך שאר האנוסים, והלך לפלאנדיש באותו זמן ולקח אחת מבנות הערלים לעלגש וילדה לו בן, ואחר זה הניח הגויה אשר לקח, שלא רצתה להתגייר, וברח משם לתוגרמה והביא עמו את בנו לגיירי.

(3) שו"ת רשב"ש סי' קמ"ג: מעשה ב"מפה שהתנדבה משומדת מופקרת לספר תורה". ועי' IQR, XX, 252, שמלך ספרד "גזר על היהודים אשר בכל עיר ... להטיל חרנו על כל מי שיודע שום אנוס שנתן שמן למאור".

(4) אצל הרשב"ש משמשים שני הטרימינים: "אנוסים" ו"משומדים" גם יחד. עי' למשל בסי' פ"ט: "בני אלו המשומדים הנקראים אנוסים ...". ובנוגע לעצם השאלה עי' שו"ת מהר"י בירב סי' ל"ט שהורה להפך: שישראל משומד גרוע מגוי גמור ... ואין מקבלין נדרים ונדבות מישראל משומד, דכתיב אדם כי יקריב מכם להוציא את המשומד.

משה וישראל" (1). התשובה היא שלילית: כי המשיב מתיחס בכלל בשלילה גמורה להאנוסים שנשארו עוד בספרד ופורטוגאל ולא נמלטו לארץ אחרת. מכאן אנו רואים שעוד במאה ה"ח היו שולחים מתורכיה או הולנדיה קמיעות עבריות לאנוסים. מענינת יותר היא השאלה הבאה. ידוע הדבר שרבים מבניהם ובני בניהם של האנוסים חפסו משרות, ומהן גבוהות מאד, בכהונה הקתולית. רבים מהם עשו זאת בתקוה שעל ידי כך ינצלו מרדיפות האינקזיציא, ואחרים קוו שע"י זה יוכלו להגן על קרוביהם ולעזור לאחיהם האנוסים בכלל. אחרים עשו זאת מטעמים חומריים לגמרי, כי רצו להרבות הכנסותיהם ולחיות בנעימים. הסופר והחכם Oratio de Castro, בן זמנו של שפינוזה (1620 בע'–1687), שהיה מזרע האנוסים, סבל רבות מן האינקזיציא, ובא לאמשטרדם בהיותו כבר כבן ארבעים וחמש ושב ליהדות, מספר שבספרד ופורטוגאל "כל בתי מקלט הנזירים והנזירות מלאים יהודים ויהודיות. לא מעטים מהם נושאים את אמונת ישראל עמוק בלבבם, ומפני נכסי עולם הזה ישימו על פניהם מסוה של נאמנות להכנסיה הקתולית. רבים מהם . . . נמלטים לארצות השלום והחירות הדתית. בעיר הזאת (אמשטרדם) וביתר המקומות אשר סביבה נמצאים מי שהיו נזירים מחבורות האויגוסטינים, הפרנציסקנים, הישועיים, הדומיניקאנים, אשר עזבו את הדת הקתולית. בספרד נמצאים הגמונים וארכי-גמונים אשר אבותיהם, אחיהם ואחיותיהם יושבים פה (אמשטרדם) והנם יהודים גמורים בפומבי" (2). והנה נראה שהיו אנוסים כאלה שאף אחרי שבאו לאיטליא וחזרו ליהדות, אם בסתר ואם בגלוי, היו משתדלים בחצר האפיפיור לטובת בניהם שיעשו אותם כומרים או שיעלו אותם במעלות משרתם, ור' מנחם עזריה פייגא, מגדולי התלמודיים שבדור, עוסק בשאלה "על האנוסים מזרע ישראל הרוצים רשות לשימם את בניהם כומרים . . . ועוברים בזה כמה עבירות שלא הוזהרו בהם בניהם". מעיר הוא על "הזרות שבענין זה אשר יאמר עליו: דין עסק ביש הוא". הלא "האנוסים מצווים ככל אחד מישראל לפרוש עצמם ובניהם" מעבודה זרה ומכל האיסורים התלויין בה, "והיאך נגרום אנחנו שיהיו כומרים או כומרות". מוצא הוא צד קולא רק בזה, ש"הדבר נודע. והוא מפורסם אצל הכל, שכל כונה אלה הכומרים המבקשים הבולא" (ש3), לא לקבל תוספת העבודה לגודל יראתם הם מבקשים, אלא להקרבת תועלת עצמם הם דורשים, להרחיב הכנסותם . . . כי על כן כפי גודל או קוטן ההכנסה כן תרבה או תמעיט הוצאת השגת הבולה, ואם כן אין זה משא ומתן של איסור

(1) שו"ת בארות המים לר' יצחק נ' שאנגי ח' יו"ד סי' ד', הספר נדפס בשאלוניקי תקט"ו, והמחבר נפטר בש' תקי"ט.

(2) הובא אצל גריץ-שפ"ר ח' ח' עמ' 202.

(3) סקודה מן האפיפיור.

עבודה זרה אלא עסק ריוח ממון. דברים אלה נותנים לנו, דרך אגב, ציור נאמן ממצב הענינים בכנסיה הקתולית. עוד צד היתר יש בזה "שכיון שהאיש הזה ההולך בתום וירא ד'—המשתדל לעשות את בניו כומרים—אינו מבקש מהכומרים עצמם להשיג להם הבאלא"ש, ואינו נותנם מידו לידם אלא יש יד גוי באמצע, שהוא מבקש היהודי (1) והיהודי משיג הבולה ושולחה לגוי (2), והגוי נותנה או שולחה לכומר, נראה שאין כאן סרך מכשול דלפני עור . . . (3).

חכם זה עצמו מטפל בשאלה אחרת, על דבר האנוסים השרויים בארצותינו, המפורסמים אצלנו למאמינים בתורתנו הקדושה ומתאווים לחסות תחת כנפיה, אבל מתעכבים [לשוב אל היהדות בגלוי] לאהבת המועיל וכיוצא—אם מותר להלות להם ברבית (4). הוא משאיר את השאלה "בצריך עיון". בשאלה זו עצמה עוסק גם ר' דוד ן' זמרא בנוגע להאנוסים "הבאים בסחורה לאלכסנדריא", ולדעתו דינם כדין "מומרים להכעיס", "שהרי אם היו רוצים היו באים לדת ישראל כאשר עשו אחרים . . . ומותר להלותם ברבית, כל שכן באלה שכבר עברו עליהם כמה דורות (5) וכבר נטמעו בין הנכרים" (6).

שאלה אחרת היא, אם האנוסים החוזרים ליהדות צריכים נוסף על המילה גם לטבול ולקבל בפני שלשה את עול המצות. כדן גרים הבאים להתגייר, או לא. ר' שלמה דוראן, המטפל ראשונה בשאלה זו, מכריע "שאין להם דין גרים" ואינם צריכים טבילה. "שאין הטבילה מעכבת אלא בגר" (7). החלטה זאת נשענת על זה "שכל אנוס הבא לעשות תשובה כשם שמחזיקין אותו שאביו ישראל כך מחזיקין אותו שאמו מישראל ואינה גויה" (8). כי אילו היתה אמו גויה הרי הבן נחשב לגוי הבא להתגייר. דעה זו נתקבלה אצל רוב החכמים (9). אמנם היו קצת מקומות שבהם היו מצריכים אותם גם טבילה (10). אולי מפני שנטו

(1) כנראה סרסור יהודי המטפל בענינים אלה ברומא.

(2) שליח האפיפיור בספרד או פורטוגאלי.

(3) שו"ת זרע אנשים סי' כ"ג.

(4) גידולי תרומה, ד' ויניציאה, דף רי"ב ע"א.

(5) הכונה לאנוסים משנת קנ"א.

(6) שו"ת הרדב"ז ח"ג סי' י"ב.

(7) שו"ת רשב"ש סי' פ"ט.

(8) שו"ת יכין ח"ב סי' ל"א; שו"ת מים עמוקים, בין תשובות ר"א מזרחי, סי' ל"א.

"ואלה הם מעשים בכל יום ובכל מקום בפני הגדולים שכל האנוסים הבאים לשוב בתשובה אין אנו מצריכים אותם כי אם מילה בלבד לא טבילה".

(9) עי' שו"ת הרדב"ז ח"ג סי' תט"ו; תומת ישרים סי' צ"א; שו"ת רבי אליהו

מזרחי סי' מ"ז.

(10) שו"ת מים רבים ח"ב סי' כ"ז; "אחד מאנוסי הזמן בא בקהל ה' ומל וטב ל..."

ועי' גם שו"ת כרם שלמה לר"ש אמריליו סי' כ"ז.

לדעתם של אלה הסוברים שאפילו ישראל מוגר העושה תשובה צריך טבילה מדרבנן¹). בכלל השתדלו להקל על האנוסים את התשובה ליהדות. ידוע שגר "הבא להתגייר וידענו באמת שלא בא אלא לאהבת אשה בת ישראל... אין מקבלין אותו, אבל זהו בגוי הבא להתגייר, אבל מאנוסים אלו או מזרעם אין דוחין אותם מפני זה" (שו"ת רשב"ש סי' שס"ח).

רבים מן האנוסים שחזרו ליהדות, ובניהם, תפסו משרות חשובות בקהלות ישראל בתור פרנסים, דיינים ורבנים, ולא היה מי שיערער על זה אם רק היו ראויים לכך. אולם נשאלו שאלות במקרים של נשואי-תערובות והאם היתה גויה במקרים אלה דין הבנים כדין גרים. שאין למנותם פרנס על ישראל, ואין הם יכולין בתור דיינים רק לדון דיני ממונות ולא דיני נפשות, דיני חליצה וכו'. והנה שאלה "באיש עברי מן האנוסים אשר בספרד אשר לקח מבנות הערלים לו לאשה... ומת והניח בנים", ואחד מהם בא ונכנס בביתו של אברהם אבינו והוא "הולך תמים ופועל צדק... אוהב את הבריות ומקרבן לתורה... אם יוכל להמנות דיין לדון דיני ממונות או פרנס מנהיג את הצבור... במקום אשר אדוני הארץ הם קנאים פוגעים בכל איש זר אשר יקרב לנהוג שררה או שלטון כל מאומה". אחרי משא ומתן הלכי רב בא הפוסק לידי מסקנא: "האיש הלזה על מסומו יבא בשלום, ויוכל להתמנות דיין לדון בדיני ממונות וכיוצא בהם, כל שכן פרנס"³). כיוצא בדבר הורה ר' שלמה דוראן (הרשב"ש) לענין כהונה: "שאם יעיד אחד מהאנוסים שאחד מהם מוחזק בכהונה מעלין אותו לקרות בתורה [כהן] ואין חוששין שמא אמו גויה, שכל האנוסים נזהרים מלהתחתן בגוים"⁴).

(1) כדעת הרמ"א בשו"ע יו"ד סי' רס"ח. אך גאוני בבל הורו שישראל שנשתמד וחזר בתשובה אינו צריך טבילה, עי' שערי צדק דף כ"ג ע"א. א"קהלת שלמה סי' כ"ו; שערי צדק דף כ"ד ע"א-שו"ת הרשב"א ח"ה סי' ס"ו ועי' עוד שערי צדק שם סי' י"א וסי' ס"ז; תשובות הגאונים הקצרות סי' שי"ג, ועוד.

(2) עי' גם ס' יוחסין לר"א זכות הוצא' פליפובסקי עמ' 227.

(3) תשובת ר' דוד קרקשוני מחכמי קושטא, בשו"ת זרע אנשים סי' נ"ט. מקרה מעין זה אנו מוצאים בשו"ת רשד"ם ח' אה"ע סי' קי"ב ב"מרכיץ תורה", בן למשפחת אנוסים, שרצו לפוסלו ע"י הוצאת קול שאמו היתה גויה. והר"ש די מדינה פוסק שהמערער ראוי לעונש כמוציא דבה, כי אגו מוחזקים בכל בני האנוסים שהם מישראל בין מצד האב בין מצד האם. אותה שאלה עצמה ישנה גם בשו"ת לחם רב לר"א בוטון סי' ה'.

(4) בית יוסף לטור אה"ע סי' ג'. ועי' ביחוד שו"ת יכין ובעז ח"ב סי' ג' שנשאל "על ענין אלו הגרים שבאים ממלכות קטלאן וקסטיליאה ופורטוגאל להתגייר ולהכנס תחת כנפי השכינה ואומר כל א' מהם שאני כהן", והשואלים רצו לפוסלם לכהונה, אבל ר' שמעון בן הרשב"ש משיב להם שאין הם גרים אלא בעלי תשובה, ומי מהם שיטעון שהוא כהן ייעיד לו עד אחד שהוא אצלם בחזקת כהן הרי אנו מחזיקים אותו בכהן, "וגם אין לחוש שמא אין אמו מישראל... לפי שהזקת כל האנוסים אין נושאים גויות, ודבר זה מפורסם לנו שהם מתנהגים בכך... דור אחד דור מזמן הגזירה עד היום... ועי' גם שו"ת תורת חיים ח"ג סי' נ"ד, ושו"ת המביט ח"ב סי' מ'.

אמנם גם כאן היו במשך דורות אחדים פקפוקים רבים, ועוד לפני ר' אליהו מזרחי נשאלה שאלה בענין "כהן שנאנס הוא ואשתו בהמרה, והעדים מעידים שאע"פ שעברה עליהם הגזרה לא סרו מלהחזיק בדתם בצינעא ומלהשתדל על הבריחה, ומפני רוחק עיר מושבם ממקום ההצלה לא יכלו לברוח, ורצה הכהן לברוח לבדו והרגישו בו ע"א וכמעט שלא השליכוהו בכבשן, ואחרי מותם קמו דגבנים שגולדו להם בהמירם וברחו, ונסתפקו בהם חכמי המדינה אם הם בחזקת קדושתו של אהרן, כשאר כהני הומן, או אולי כבר פקעה מהם קדושתו של אהרן . . . מאחר שהייתם ולידתם בזמן ההמרה" (1). בתשובתו הוא גוזר שיהא ר' יוסף בן דון סולימן בחזקת קדושתו של אהרן לכל דבר, ויקרא שמו בישראל ר' יוסף הכהן (2).

שאלות מרובות נתעוררו בקשר עם עניני ירושות: מה לעשות באיש שנפטר בתורכיה למשל, ובניו עומדים עוד בנצרות בספרד או בפורטוגאל. האם יש לבית הדין להעמיד אפוטרופוס על הנכסים, או אולי יש להם דין של נכסי גרים שכל הקודם זכה בהם, או "אם יש להם איזה קרוב כאן אם נותנין אותם בידם עד שיבואו היורשים מפורטוגאל" (3). ומה לעשות בירושתו של זה שבנותיו שבו עמו ליהדות, אבל בניו, שהם היורשים החוקיים, הם עוד בספרד ואין לדעת כלל אם ישוּבו בזמן מן הזמנים ליהדות? ומה הדין אם אחריו מותו בא וחזר ליהדות גם הבן שהוא עתה אנוס, האם הפסיד כבר חלקו כיון שבשעת מיתת אביו היה מומר או לא? שאלות אלו, ודומות להן, תבעו את פתרונו, ואלה הן התשובות שניתנו: אנוס שמת, ויורשיו הם עדיין בנצרות בפורטוגאל, יהיו הנכסים "מונחים ביד בית דין עד יבוא להם יורש" (4) או יודיעו להם ליושבים . . . בפורטוגאל אם יתיאשו מהם או יקדישו לאיזה הקדש, ויזכה הזוכה על פיהם, יהיה יחיד או ההקדש" (5). ואם יש לו בנות שחזרו ליהדות ובנים אנוסים העומדים בגיות "נתנתן הירושה לבנות" (6), וכל שכן אם אחד מבניו נמצא כאן

(1) שו"ת מים עמוקים סי' ג.

(2) ובאמשטרדם היו קצת גבירים מבני האנוסים "מחזיקים עצמם לספק כהנים, והיו נשמרים מלהטמא למתים, ואמר להם (שבתי צבי) שהם ישראלים" (קצור ציצת נובל צבי ד' אודיסה ד' ג' ע"ב). ביניהם היה הגביר אברהם פינטו ובניו, ושבתי צבי אמר שהם משבט בנימין (שם דף ל"א א').

(3) שו"ת תומת ישרים סי' צ"א. (4) עי' גם שו"ת הרשד"ם ח' חו"מ סי' שט"ו; שו"ת לחם רב סי' ר"ך; שו"ת ר"י אדרבי סי' ש"ע; שו"ת אבקת רוכל סי' צ'.

(5) שו"ת תומת ישרים סי' צ"א. (6) שו"ת תורת חיים ח"ב סי' י"ח; שו"ת רד"ך בית כ"ח; שו"ת ראנ"ח סי' מ"ו; מהרש"ך ח"א סי' קל"א; הרשד"ם ח' חו"מ סי' שט"ו, וזה האחרון מנמק את דעתו בזה שכיון שיש כמה שנים שעברו, והיה אפשר להם לבא ולא באו, פקעה מהם תורת ירושה מכל וכל . . . ואף על גב דגבי יבוס אנו מחזיקים לאלו האנוסים קצת לישראל, ומעגנים יבמה שנפלה אפילו בפני משומד מאלו האנוסים שבפורטוגאל, אומר אני דמונא מאיסורא לא ילפינן, כי באיסור תורה החמירו "אבל לגבי ממן פשיטא שאינם חשובים לכולם". ועי' שו"ת ר"י בירב סי' ל"ט.

ביהדות והשני צומד בגיות. והוא הדין בזמן שאין לו בנים רק בנות או שיש לו אח ואחות. וכך הורה כבר הרשב"ש, והעיר שכך היה נוהג אביו ר"ש דוראן והחכמים שלפניו (1). היה כאן הרצון לקנוס את אלה העומדים בגיות לטובת אלה שהעמידו נפשם בסכנה וחזרו בתשובה, כי "בעונותינו שרבו יש כמה וכמה משומדים . . . שיש להם קרובים באלו המקומות וראוים הם ליורשם. וכשידעו שאפילו אם ימותו הקרובים ההם ירושתם לעולם קיימת עומדים ברשעם וכופרים בקונם בכל יום ויום . . . אבל כשידעו, שאם ימותו הקרובים בעודם ברשעם הירושה נפקעת מהם, שאנו מחשבים אותם פחותים מהגוים כל עוד שעומדים ברשעם להנאתם, רבים מהם ימהרו "לשוב" (2). באותם המקרים שהנפטר השאיר צואה הלכו כמובן אחר הצואה. ההורים היו מקוים שגם הבנים שנשארו עוד בארצות השמד יצאו משם, והיו כותבים בצואה שאם במשך זמן של שנה או שלש שנים יבואו ויחזרו בתשובה יקבלו חלק מן הנכסים, ואם לאו לא ירשו כלים (3). היה כאן הרצון לזירו ולעודד. במקרים אלה חכו עד הזמן שנקבע בצואה, ואם לא בא הבן האנוס או שמת שם ירש הבן היהודי, או יתר היורשים, את כל הנכסים.

שאלות רבות נתעוררו גם במקרים שהאנוסים שברחו השאירו נכסים בארץ מולדתם ובניהם חלקו שם את הירושה של־אֵל כדין רְרוּהָ, ומבלי שנרְנו לבכור פי שנים, ואחר כך כשיצאו גם הבנים משם נתעוררו ביניהם טענות ותביעות (4). בזה הורה החכם הידוע ר' יוסף ק' ל ב, שאף על פי "שמנהג שנהגו האנוסים במקח וממכר בהיותם בגיות ואחר כך באו לחסות תחת כנפי השכינה אזלינן בתר דמעיקרא, ומאי דהוה הוה", אבל בענין ירושות אם יש חילוק בין דיניהם לדין תורה אנו נותנים לכל אחד את חלקו המגיע לו לפי דין תורה. ולא רק אם עוד לא באו הנכסים לידי היורשים, אלא אפילו אם זכה כל אחד בחלקו, כשיחזרו למוטב, אנו דנין להם כדיני ישראל (5). ואף ר' חיים בנבנשתי מכריע "שכל מה שנעשה בספרד בירושות וצואות כלא חשיבי, ויהא נידון על פי דין תורתנו" (6).

(1) שו"ת רשב"ש סי' תי"ח.

(2) שו"ת מהרד"ך בית כ"ח ועי"ש גם בבית א'. כן הורי, שאפילו אם בשעת מיתת המוריש דהיו כל היורשים עומדים בנצרות, וקדם אחד מהם וחזר בתשובה הוא מפקיע את זכות יתר היורשים, וכל הקודם לחזור ליהדות זוכה, עי' שו"ת מהרש"ך ח"א סי' קל"ז. (3) שו"ת המב"ט ח"א סי' קמ"ב; שו"ת אבקת רוכל לר"י קארו סי' צ'; שו"ת ראנ"ח סי' מ"ו.

(4) עי' שו"ת עדות ביעקב לר"י בוטון סי' ע' והתשובה באה גם בשו"ת פני משה ח"ג סי' ס"ב ושו"ת בעי חיי ח"ד סי' ע"ט, והיא לר"ח בנבנשתי ונכתבה בשנת התל"ב.

(5) שו"ת עדות ביעקב דף קצ"ה ע"ב ושו"ת בעי חיי דף ע"ז ע"ב.

(6) שו"ת בעי חיי ח"ד סי' ק"ג.

שאלה משפטית מעניינת וחשובה היא גם השאלה הבאה (1): «אחת מהאנוסות של פורטוגאל נשאת עם רבי אנוס במלכות פורטוגאל, ובאותו המלכות יש נימוס מהמלך ומהמלכות מזמנים קדמונים, שבכל הנדוניאות, אם מעט ואם הרבה תהיינה, כשימות הבעל תקח האשה חצי הנכסים שישאיר אחריו הבעל... ועתה מת הבעל בפורטוגאל והאשה לקחה חזקת הנכסים כפי נמוסי המלכות וכפי התנאי שהתנו בשעת הנשואין... אחר כך באה האלמנה עם היתומים למלכות תוגרמה, לחסות תחת כנפי השכינה ולשמור דת משה ויהודית, ושאל השואל אם נאמר שיוכלו היורשים לדחות לאלמנה ממחצית הנכסים שלא תטול אלא מה שהכניסה לבעל...» (2). השאלה נשאלה לכמה מחכמי הדור המפורסמים וכלם, חוץ מר' יוסף קארו, הכריעו לטובת האשה, היא חנה גראציה מינדיס, הנדיבה המפורסמת, רבת-הפעלים, חותנתו של דון יוסף נשיא, אבל נימוקיהם שונים. ר' שמואל די מדינה יוצא מתוך ההנחה, «הידועה אפילו לתניקות, שכל דיני הנשואין הם נדונים על פי המנהג» הנוהג במקום הנשואין. אמנם «אם אחר שנישאו היו באים הבעל ואשתו לטורקיה והיו עושים נשואין כדת משה וישראל (3) היינו יכולים לומר שכל מה שנעשה מקודם לכן בטל והימים הראשונים יפלו... אבל עכשיו, שנפטר הבעל במקום הנשואין הראשונים, כבר זכתה שם האשה בחצי הנכסים מצד מנהגי נימוס המלכות, וגם מכח התנאי שהתנו ביניהם, ולא יעלה על הדעת לבטל עתה הזכות שזכתה שם... שאם לא כן לא שבקת חיי לכל בני האנוסים שבאו משם, ונשארו ונתנו אלו עם אלו, יחזרו עתה לתבוע אלו מאלו הזכויות והשעבודים שנעשו שם שלא כדין תורה על פי מנהג מקומם, וזה ודאי שאינו עולה בדעת». ר' משה מטראני מרחיק ללכת עוד יותר, וסובר שהתנאים קיימים אפילו אם נדון אותם עתה כדיני ישראל. כהרי אפילו גוי שקנה קרקע מגוי חברו בדיניהם ובקנינם ואחר כך נתגיירו שניהם הרי כיון שקנה בדיניהם קנה, והקנין לא יפקע ממנו אף אם אינו קנין לגבי ישראל עם ישראל. גם נוח להם לאנוסים שיתקיים משאם ומתנם בחוקיהם

(1) שאלה זו בשנויים ידועים ישנה גם בשו"ת אבקת רוכל סי' פ"א, ובאו שם תשובות ר' משה מטראני ור"י קארו, וכן בשו"ת נחלה ליהושע לר"י שונצין סי' י"ב ושו"ת ר"י בן לב ח"ב סי' כ"ג. ר"י בן לב מוכה את האלמנה, «ואפילו היו כל הנכסים ברשות היורשין מוציאין מידם ונותנין לאלמנה חלקה המגיעה לפי החק והמנהג מהמלכות ההיא, וכבר בא מעשה לידי בכיוצא בזה פעמים רבות בשאלוניקי וכן דנתי, ומעולם לא שמעתי ולא ראיתי שום חולק בדבר». אמנם יש בזה קצת סתירה לדבריו בתשובתו שהובאה לעיל עמ' 32

(2) שו"ת מהרשד"ם ח' חו"מ סי' שכ"ו.

(3) עי' לעיל עמ' 14.

לסובת המשא והמתן עצמו 1). וגם כאן נוח להם שהתנאים שהם מתנים בשעת נישואין יהיו קיימים. ואפילו אם תנשא אחר כך שנית כדת משה וישראל—כל עוד שלא יאמר מפורש שבטלו התנאים הראשונים נאמר שהוא כונס אותה ע"פ התנאים הראשונים. אמנם ר"י קארו סובר „שהתנאים שמתנים האנוסים עם האנוסות בשעת נישואין בנימוסי הגוים אין להם קיום כלל . . . כיון דקדושין ונישואין אין כאן—תנאי נישואין אין כאן” 2).

היו גם שאלות ירושה מסוג אחר באמשטרדם היתה חברה בשם „משיאי יתומות”. חברי החברה היו משלמים תשלום סבוע ונהנים מזכויות ידועות. כי החברה היתה נותנת נדוניא לבנותיהם של החברים הזקוקים לכך. בתקנות החברה יש סעיף האומר, שלאחר מיתת האב יעמוד בנו הגדול במקומו. וסעיף אחר, בשים לב שרבים מן החברים היו מן האנוסים שהשאירו בנים בספרד ופורטוגאל, קובע „שאם עדיין אחר מיתת האב יש תקוה לביאת הבן—לכשיבא אחר כך יזכה בזכות ההוא”. „כוונת בעלי ההסכמה היתה כדי למשכם להביאם. לדת בעד המועיל והנאת הממון”. והנה „ראובן מאנוסי הזמן העיר ה' את רוחו ובא הוא ושלשת בניו לעיר אמשטרדם יע"א להתיחד ולקבל עליו עול מלכות שמים, וכן עשה הוא ושני בניו הקטנים, אמנם הגדול לעומת שבא כן הלך משוך בערלתו וחזר לסורו”. וראובן נכנס חבר לחברה זו „והבן המומר מת בגיות בחיי אביו והניח בן שם בגויות, ובא הגדול שבבני ראובן אשר הם ביהדות וביקש מממוני החברה שיזכו לו מקום אביו . . . וכן עשו, וזיכו לו מקום אביו, והשיא בנותיו הנמצאות מהזכות ההוא, כנהוג במנהגי החברה, והחזיק בה קרוב לחמשים שנה. ובנו של המומר בא קטן לכאן, וכמו ארבעים שנה שהוא ביהדות” ולא תבע זכותו בכח אביו שהיה גדול האחין, ואחר שנפטר בנו של ראובן „והניח בנו דניאל, הגדול בבניו, במקומו והחזיק בזכות ההוא כפי ההסכמה, ויען שלא היו לו בנים זיכה אותה החזקה

1) מעין זה אומר מהר"י ׳ לב בנוגע לעדותם של האנוסים. האנוסים הם פסולים לעדות כדין ישראל עובר עברות, אבל „כיון שאלו היהודים היושבים באותו המלכות אין להם מציאות להביא עדים יהודים ממקום אחר שיבואו ויעידו על עניניהם, הוה ליה ליהודי התנו בפירוש והאמינו אלו אפילו אחר שיבואו לטורקיה לחסות תחת כנפי השכינה, כי בודאי כה מבטם ומחשבתם” (שו"ת מהר"י ׳, ׳לב ח"ב סי' מ"ה). אך ר' משה מטראני מרחיק יותר ללכת, ומכשיר בכלל את האנוסים לעדות, על סמך ההנחה שמי שעובר באונס אפילו על עברות חמורות אינו נפסל לעדות, „ואלו האנוסים ידוע כי רובם אינם בחזקת שהם עוברים בינם לבין עצמם . . . ואם כן אינם פסולים במה שעושים בפרהסיא עבודה זרה וחילול שבת, שהם אנוסים, ובינם לבין עצמם לא חשידי על עבודה זרה אפילו הרשעים שבהם, וחילול שבת פרהסיא נמי ליכא בינם לבין עצמם אפילו שהיו מחללים שבת” (שו"ת המבי"ט ח"א סי' ק"ע).

2) שו"ת אבקת רוכל סי' פ'.

לאחותו הנשואה . . . כי כפי ההסכמה מי שאין לו בנים יכול הוא לתת זכותו במתנה לכל מי שירצה, ובנו של המומר היה מצוי בכאן ולא ערער כלום באותו הזמן, ולאחר מכאן לכמה שנים למיתת דניאל קם וערער לומר שלו משפט הירושה" (1). הפסק מאשר ומקיים את מעשיהם של הממונים הראשונים.

השאלות החמורות ביותר היו בלי ספק אלו הקשורות עם עניני אישות וחיי המשפחה. בתשובות העסקות בזה מורגשת והאחריות המרובה גם מצד חומר האיסור וגם מצד חומר הענין עצמו, שכן חיי נפשות רבות היו תלויות בפתרון זה או אחר שינתן לשאלות אלו. היו כאן שתי שאלות עיקריות: אם קדושיהם של האנוסים, שקדשו נשים אנוסות כמותם, בפני עדים אנוסים, כדת משה וישראל, הם קדושין או לא? ואם זוקקים האנוסים את נשי אחיהם, שקבלו עליהם את היהדות בפרהסיא, לחליצה וליבום? משאלות אלו מסתעפות עוד כמה שאלות צדדיות, והן לא ירדו מעל הפרק במשך של שלש מאות שנה ויותר, את היסודות בענין זה קבעו הריב"ש והתש"בץ. שני גדולי הדור שהיו בספרד בזמן השמד הראשון של שנת קנ"א, וברחו מחמת המציק לאלג'יר, אך במשך הזמן הוכנסו בהם כמה שנויים והוספות. העמדה נקבעה רק לאחר סקפוקים הרבה. קשה היה להחליט על רבבות אנוסים, שקבלו את הנצרות מתוך צרה ומצוקה שאין כמוה, שדינם כדין משומדים גמורים או גם נוצרים. ומצד אחר קשה היה לחשבם ליהודים, אחרי שלא עמדו בניסיון כיתר אחיהם, ורבים מהם היו יכולים למלט נפשם ולברוח לארץ אחרת ולא עשו זאת, והם מחללים שבת ואוכלים טרפות וחיים כנוצרים. התשב"ץ מספר שכשנשאלה השאלה לפני הריב"ש וחבריו מה דין היין של האנוסים "לא א מ ר ו ב ז ה ל א א י ס ו ר ו ל א ה י ת ר , מ פ נ י ש ה י ה ב ת ח ל ת ה א ו נ ס י ן " (2). ואחרי שחקר הריב"ש הרבה בענינם הוא מחלק את האנוסים לשני סוגים. הסוג הראשון הוא מאלה ש"היה יכולת בידם לצאת מן הארץ ההיא ולמלט את נפשם מן השמד, אלא מאחר שהמירו אף אם תחלתן באונס אחר כך פרקו עול שמים, נתקו מוסרות התורה מעליהם, ומרצונם הולכים בחקות העכו"ם ועוברים על כל מצוות התורה, ולא עורא לא שרודפים אחר היהודים האמללים אשר ביניהם להעלים, כדי להכחידם מגוי ולא יזכר שם ישראל עוד, וגם על האנוסים אשר לבם לשמים ומשתדלים לצאת מתוך השמד אלה הרשעים מוסרים אותם למלכות, כמו ששמענו מקצתם אשר בבלנסיה ובברצלונה . . . הם פחותים מן העכו"ם, אע"פ שהיה תחלתן באונס. ויש אחרים שהיו יוצאים בלב שלם ובנפש

(1) שו"ת אהל יעקב לר"י שפורטש סי' נ"ט, והתשובה מעניינת לרזולדות חברות הצדקה באמשטרדם. (2) תשב"ץ ח"א סי' ס"ג.

חפצה מן השמד אלא שאין יכולת בידם, כי לא יספיק אשר בידם אל ההוצאות המרובות שיש להם לעשות להוציא עצמם ונשיהם וטפם, ואולי מספיק להוציא עצמם, אבל הם יראים פן בהניחם אנשי ביתם בין עכו"ם יתערבו בהם ולא יצאו משם לעולם, והם בוחרים להתעכב שם למען הביא את בני ביתם, . . . ובינתיים הם נוהרים מלהתגאל בטומאת העברות זולתי בשעת סכנה ובמקום סכנה, ואלה אף אם לפי האמת כל שאפשר להם להציל עצמן חייבין להציל, אף אם יעזבו בניהם ובני ביתם, שאהבת ה' ותורתו קודמת לכל . . . עם כל זה נראה שאינן פסולין לעדות, שהרי אינן חושבין לעשות עברה בעכבתם . . . ולכן בכל אחד מן האנוסים יש לחקור הרבה מאיזה מין הוא, "כי מאחר שעמדו שם כל זה הזמן ולא יצאו להמלט על נפשם כאשר עשו רבים, מהם עשירים ומהם עניים מרודים, הנה הנשארים כבד יצאו מחזקת כשרות וצריכים חקירת חכם" (1). ואם הם מסוג א' הם כגוים גמורים ושחיתתן נבילה ואוסרים יין במגעם, ואם הם מסוג ב' סומכין על שחיתתן ואין אוסרין יין במגען וכשרין לעדות, והם כישראלים גמורים (2).

התשב"ץ תופס עמדה יותר נוחה לאנוסים (3), ובה החזיקו בנו ונכדיו אחריו. מלמד הוא זכות על אלה שנשארו בארצות השמד, פורט את כל הסבות המעכבות אותם לצאת, ומוסיף: "וגדולה מזו יש לבעל הדין לומר, שאפילו אם יאמרו האנוסים עצמם שכל עקר פרידתן שם אינו אלא מחמת אונס ממון, שלא יגלוהו מהם, אינו נקרא עובד עבודה זרה במזיד . . . ואלה האנוסים בחזקת כשרות הם מסתמא, אלא אם כן נתברר לנו שדורעה חזקתן ודירותם בלתי נוהרים מדברים אסורים, אבל מן הסתם אין לנו להוציאם מחזקתם" (4). ואנוסין שקדשו נשים אם קדשו בפני עדים כשרים קדושיהן קדושין גמורים, ואם קדשו בפני עדים אנוסין אין חוששין לקדושין אלו כלל, כי אין הם טובים יותר "מישראל בעל עברות שהוא פסול לעדות". אבל יש לעיין "אם קדשה כדת משה וישראל בפני עדים

(1) שו"ת ריב"ש סי' י"א.

(2) שם סי' ד', ועיי' גם סי' י"ד. יש להוסיף שגם הר"י בוטון, שחי בסוף המאה ה"ז, מדבר על הרשעים המוסריים למלכות את האנוסים אשר לבם לשמים "כמו ששמענו מפי מגידי אמת כמה וכמה יש בארצות ספרד מאלה הרשעים" (שו"ת עדות ביעקב, סי' ע"ב שלישית דף רכ"ד ע"א).

(3) "בענין בני האנוסים שנשמעו בין הגוים, יש מהם ד' או ה' דורות, נפל מחלוקת בין רבני ספרד עם בית הרב רבי דוראן ז"ל, שלדעת חכמי ספרד אותם שכבר נשמעו בין הגוים הם כגוים גמורים לכל הדברים . . . שהורתם ולידתם אינה בקדושה" (שו"ת ר"י בירב סי' ל"ט).

(4) תשב"ץ ח"א סי' ג'.

אנוסים כמנהגם . . . ונראה אחר כך כדרך נישואיהם, שנושאים כדת העכו"ם שנטמעו בהם, כי כאן נראה ש"לשום נשואין נתיחד עמה ולא לשום זנות . . . וכיון שיש ישראל כשרין לעדות בעיר עמהם ויודעים שהם מתיחדים אמרינן עדי יחוד הן הן עדי ביאה" ויחולו הקדושין (1).

אף בנו ר' שלמה הקדיש מחקר שלם לאנוסים וקראו בשם "מאמר האנוסים" (2). הוא מחליט שדינם כישראל לכל דבריהם. ובשטה זו הלך גם נכדו, ר' שמעון בן ר' שלמה, הפוסק "שבני אלו האנוסים ישראל הם נקראים אפילו עד כמה דורות לענין קדושין וגטין ויבום וחליצה, ולא שמענו לאחד מן הגדולים אשר קדמונו שהורה להקל בזה" (3). ואף ר' סעדיה גאון, רבה האחרון של קהלת גראנאדה לפני הגרוש, יצא בחריפות נגד "האיש מקולסל המוח מבולבל השכל" שכתב קונטרס להוכיח "שאלו האנוסים הם גוים גמורים" (4). והם פחותים מן המשומדים ואין קדושיהן . . . תופשים בבת ישראל, ואינם זוקקים ליבום כלל, הלא ע"י זה "ירפה זרע האנוסים עפ"י השמד והצרות מהסתפח בנחלת ה' ומלהדבק בעמו, עד שיטמעו בגוים ויאבד זכרם מישראל". והן "בעונותינו שרבו לא פסק השמד מדורותינו, מימי היונים בהיותנו על אדמתנו ומיום שגלינו מארצינו, עד היום הזה". "וחולי השמד" פשט לא רק בארצות הנוצרים בלבד, "אלא גם בארצות הישמעאלים שהיא רוב הישוב ובה רוב הגולה", ותמיד היו אנוסים בישראל והיאך אפשר לעשותם לגוים גמורים, "והפרש גדול יש בין המשומדים והאנוסים המוכרחים לצאת מן הכלל, המודים באותו ההבל בפיהם ובשפתם מפני חרב נטושה . . . ולבבם לא כן יחשוב, כי יחוד האל ואהבתו בלבבם, והרבה מהם עושים מצוות במטמוניות ומסכנים בעצמם, ואפילו הרשעים מהם, הנוטים למינות ואפיקורסות, אין ההבל ההוא של הגוים חשוב בעיניהם לכולם ולא יוכל לבם להאמין שיש בו ממש, והרי הם מובדלים ומרוחקים בעיני הגוים, והגוים מחרפין ומגדפים אותם כל היום, וקורין להם יהודים, ושונאים אותם . . . הלאלה נקרא משומדים וגוים גמורים ופחותים מן הגוים כמו שהורה המשובש מבולבל הדעת ? חלילה ! חי ה' כי יש שכר לקצת מהם, רצוני לומר, לאותם המסכנים עצמם לשמור קצת מצוות, יותר משכר היהודים האלה

(1) שם ח"ג סי' מ"ז.

(2) שו"ת הרשב"ש סי' שצ"ג: "וכבר הארכתי אני בזה במאמר אחד קראתיו מאמר האנוסים". מאמר זה נדפס בין תשובותיו בסי' פ"ט.

(3) שו"ת יכין ובעז ח"ב סי' ל"א; שו"ת מים עמוקים סי' ל"א.

(4) והיו חכמים, מאלה הטוברים כך, שהוציאו מזה את כל המסקנות ופסקו שאם אחד מן האנוסים בא על אשת חברו אין הולד ממזר, ואם יתגייר הוא מותר לבא בקהל, עי' כנסת הגדולה לאה"ע סי' ד' ס"ק כ"ט.

אשר אין להם פחד ולא סכנה, אבל ישבחו הגוים אם ישמרו תורת ה' וחוקיו. והם אינם עושים המצות כתקונן" (1).

שאלות אלו נתעוררו שוב בכל תוקף אחר הגרוש מספרד ופורטוגאל, כשהתחילו אנוסים רבים לבא לתורכיה ולארצות אחרות. ויש בענין זה שתי הסכמות חתומות ע"י חכמי שאלוניקי. האחת מהן אומרת: "יודע לכל רואה כתבנו זה, כי הוסכם על פי כל חכמי העיר הזאת שאלוניקי, הן החכמים השלמים הקדומים אשר בארץ המה זלה"ה, הן אותם אשר בחיים חיייתם יצ"ו, שכל אשה שנשאת לשום איש מבני ישראל בעודם בגזירת השמד, אעפ"י שקדש אותה בפני ישראל העומדים שם אשר צפו מי השמד על ראשם, שאין לחוש לאותן קדושין כלל, והרי היא מותרת לכל איש ישראל אשר ירצה לכנוס אותה, הן שמה במקום השמד, הן אחר הנצלם מחרב השמד. וכן אנו נוהגים בעיר הזאת (שאלוניקי), שכל אשה אשר תבא מפורטוגאל (וקסטיליא) (2), אין אנו חוששין כלל לקדושין שנתקדשה אחר השמד, ואנו מתירין אותה להנשא לכל אשר תרצה להנשא, כי אין שם עדים כשרים בשום צד, וכיון שהעדים אינם כשרים הקדושין אינם קדושין כלל. ואם תשאר גם כן זקוקה ליבם אין זיקה כלל ואינה צריכה גט חליצה כלל ומותרת להנשא" (3). על הסכמה זו חתומים ר' יעקב בן חביב, מחבר ס' "עין יעקב", ר' שלמה (4) טאיטאצקי, ר' מאיר ערמא (5), ר' יוסף פאסי, ר' משה ארוביס ור' אליעזר השמעיני. על ידיה באה הרוחה ופדות לנשים רבות, שעזבו את בעליהן בארצות השמד ובאו לחסות תחת כנפי השכינה, וליבמות רבות, שהיו זקוקות לאנוסים שנשארו בספרד ופורטוגאל, ולא יכלו לא להתיבם ולא לקבל גט חליצה. אבל הפטור מויקת יבום הוא, כאמור, רק במקרה שנתקדשו לאנוסים בארצות השמד בפני עדים אנוסים, אבל מרובים היו

(1) תשובת רב סעדיה נדפסה בקובץ "חמדה ננוה", קניגסברג 1856, דפים י"ג-ט"ז. היא נכתבה כנראה בשנת רמ"ה, וכמדומה שעל אותו מעשה עצמו שקרה במאלקה (מאלאגה) כתב גם הר"ש דוראן את תשובתו שהובאה לעיל, כנראה מלשון השאלה.

(2) המוקף בחצאי עיגול הוא ע"פ שו"ת מהרשד"ם ח' אה"ע סי' י'.

(3) לקט הקמח לר' משה חגיז, המבורג תע"א, דף קי"ג ע"ב (והובאה גם ברשד"ם ח' אה"ע סי' י'). "ההסכמה הזאת העתקתי אורסה מספר הזכרונות (-פנקס הקהלה) כתוב מיד ה"ה כמה"ר אליעזר השמעוני זלה"ה עם יתר ההסכמות הקדומות, כולם רשומות וחתומות בכתב ידו שמעיד הוא ז"ל אממתן, ועל זה אני מעיד הצעיר משה אל מושניגו, הרשום בכתב אמת ועל זה סמכתי אני למעשה הצעיר שמואל די מדינה". ועי' שו"ת מהר"י בן לב מגדולי שאלוניקי.

(4) מהרשד"ם נראה שצ"ל ר' יוסף ב"ר שלמה טאיטאצקי, והוא החכם המפורסם

מגדולי שאלוניקי.

(5) בנו של ר' יצחק ערמא, בעל עקדת יצחקי.

המקרים שנשים נתקדשו כדת משה לאנוסים אחרי בואם לתרכיה או ארצות אחרות בפני עדים כשרים, ואחר כך מתו בעליהן בלי זרע, ולבעליהן היו אחים בארצות השמד. מצד אחד גדול צערן של עגונות אלה, אבל מצד שני אי-אפשר היה לפוטרן מן הזיקה בטענה שהאנוסים הם כמשומדים (1) או כגוים גמורים. והנה נאספו חכמי שאלוניקי בכ' שבט שנת רע"ד (1515) "לעיין הדין בשורש", ואחרי "שעמדו על כל סברות הפוסקים ז"ל אלה מזה ואלה מזה" נמנו וגזרו (2) "שכל יבמה שיהא בה שום זיקה, אפילו מי שנשמתד או נאנס קודם הקדושין, תהיה אסורה לעולם עד שתחלוץ או תתיבם, ולא יהיה שום בר ישראל רשאי לקדש אשה כזאת, ולא יהיה שום אדם רשאי להמצא באותן קדושין", ומי שיעבור על זה יהיה מנוודה ומובדל מעדת ישראל. וכל ישראל ישמעו ויראו ויכתבוהו בספרי זכרונותיהם עד כי יבוא שילה, וחתומים עליה ר' יעקב בן חביב, בנו ר' לוי בן חביב, ר' יוסף טאיטאצאק ויתר חכמי שאלוניקי (3). באותה הסכמה נאמר שהיו גם חכמים שרצו להתיר אלא שגברה יד האוסרים, ור' יהודה ן' בנבנשתי כותב ש-אסור לשמוע דבריהם, שאם נחפש אחר קולות, שלא כדברי הרבנים אשר שתינו מימיהם, גולת ספרד, לא יסאר לנו חלק באלקי ישראל. ר' יעקב בן חביב כתב תשובה ארוכה (4). לבסס הסכמה זו, והיא מכילה מחקר מלא ומקיף בענין זה ובהבאת תשובות הגאונים והראשונים, והנימוק העקרי הוא: "מחר הם (האנוסים) באים אצלנו ועכשיו אנו מחרפים אותם לדונם כמשומדים גמורים. אך ר' אליהו מזרחי, ראש הרבנים בקושטא, יצא לסתור כל דבריו אחד אחד, כי מי שכפר בעקר בטלה האחוה הכוללת את כל אישי האומה, ואולי אין היבום נוהג "אלא כשיש להם ישיבה אחת ביהדות, כדכתיב יחדי ו... אף על גב שלא בטלה האחוה שמן האב". כידוע התיר גם ר' משה קפסאלי, ראש רבני תורכיה בזמן הגרוש וסודמו של ר' אליהו מזרחי, לנשי האנוסים שמתו בלא בנים ולהם אחים בארצות השמד להנשא בלי חליצה (5). ואלה המכאיבים את לבות הנשים האלה הם, לדעתו, "שלוחי עבודה זרה, ואין מחשבתם רק למנוע האנוסות מעבודת השם יתברך, והם יחשבו כשומען שלא יוכלו להנשא לא ישובו לעבודת ה' ברוך הוא, מפני שיש לבעליהן אחין שנשמעו בין הגוים ויחזרו לסורם... והם

(1) רבים מן הגאונים והראשונים סוברים שאף המשומדים זוקקים לחליצה.

(2) ואפשר אם כן לומר שעל דעת כך שתפול ליבום לא נתקדשה.

(3) שו"ת זרע אנוסים סי' נ"ג, והובאה הסכמה זו בשו"ת פרח מטה אהרן ח"ב סי'

פ"ב ובכמה ספרי שו"ת אחרים.

(4) שו"ת ר' אליהו מזרחי סי' מ"ז.

(5) תשובתו נדפסה בשו"ת בנימין זאב סי' ע"ה. כידוע היה היתר זה אחד מארבעת

הדברים שבשבילם נדה אותו מהר"י קולון והכריז שיש להעבירו ממשרתו, עי' שו"ת מהרי"ק

סי' פ"ו, אמנם אחר כך, כששמע את גדולת ר"מ קפסאלי, נתחרס על מעשיו.

קרובים למדיחים, וכמעט דינם ליהרג כדין מסית ומדיח. אמנם הוא מוסיף: "ואנחנו לא מפני אלו שלא יחזרו בין הגוים פסקנו או מפני שלא יחזרו לסורם התרנו לינשא, אלא מכה הדין" (1). אולם רוב החכמים בדורות הבאים נמשכו אחר דעת חכמי שאלוניקי והורו, שהנשים זקוקות ליבמיהן האנוסים (2).

עוד שאלה חשובה עמדה לפני חכמי אותו זמן: האם זקוקים האנוסים "לתשובת המשקל" על החטאים שחטאו בהיותם בארץ השמד? רבים מן האנוסים בבואם לשוב אל היהדות היו מבקשים להם תשובה וכפרה על כל העונות והחטאים שעשו בהיותם אנוסים. כידוע, היתה זו גם אחת ההוכחות שהוכיחו בהן את הנחיצות לחדש את הסמיכה, כי רק בית-דין של סמוכים ומומחים יכולים לדון את האדם למלקות. חכמי צפת (3) כותבים: "והיה בקרוב איש לשוב אל ה' ויאמר בלבו למה זה הבל איגע, מה בצע כי אצום ואלך קדורנית ואלקה (4) מלקות ארבעים (5) ולא יוסיף ולא יתן ולא יעצור כח לפטור אותי מידי כרת, וחטאתי נגדי תמיד . . . זאת היתה בעמנו לאבן נגף ולצור מכשול לבלתי שוב אל ה' . . . ולנעול דלתי התשובה . . ." (6). ר' לוי בן חביב משתדל להוכיח, שאין חייבי כריתות נפטרים מידי כרת על ידי מלקות רק אם התרו בהם בשעת העברה, "ובדורותינו אלה לא ראינו ולא שמענו שיש רשעים פרוצים כל כך שיעשו העברה בפרסום אחר ההתראה". ובכלל הרי

(1) ונחלק עליה שם סי' ע"ו, ר' בנימין ב"ר מתתיהו בעל שו"ת בנימין זאב, ור' יעקב בירב מביא תשובת ר' יהודה בלאן (נראה שצ"ל: כלאץ או בולאט) "שאלו הבאים להתגייר מבני האנוסים הראשונים (משנת קנ"א) שהאחין אינם בני חליצה ויבום, וכן עלתה ההסכמה ב כל ארץ פלנדש שלא היו חוששים באותם הבאים להתגייר ומתו בלא בנים . . . והוא מוסיף: "כבר שאלוני חכמי מצרים על ענין כזה, והשבתי להם הלכה למעשה שאחיהם של אלו שנשמעו בין הגוים אינם בני חליצה ויבום, וכן ראיתי אני במערב כמה נשים מאלו נשואות בלי חליצה ויבום, וכך העלו כל חכמי קסטיליא או רובם" (שו"ת ר"י בירב סי' ל"ט). וע' ב"י לאה"ע סי' קנ"ט ושו"ת מהר"ם גלאנטי טי' צ"ה שהם מסתמכים על ר"י בירב.

(2) עי' שו"ת דברי ריבות לר"י אדרבי סי' רפ"ג; שו"ת מהר"י בן לב ח"ב סי' מ"ה. ובענינים אלה נושא ונותן הרבה ר' דוד בהן בשו"ת מהרד"ך בית ט', י' י"א, כ"ח. מלמד הוא קטיגוריא על האנוסים, "שיצרם של המושומדים תוקפם ועובדים ומשתחווים לה—לעבודה זרה—כל ימי היותם תחת ממשלתו של המלך הרשע להנאתם, בחשבם שיחטאו וישובו לפני מיתתם, ויש בידם למלט נפשם ולברוח . . . ואינם בורחים", ולכן דינם לדעתו כמזידים גמורים (בית ט', וביחוד עי' בס' כ"ח).

(3) על אנוסים בארץ ישראל עי' גם שו"ת אבקת רוכל סי' צ'.

(4) צ"ל: א ל א אלקה.

(5) עי' סדר המלקות "כפי מה שהנהיגו זקני המערב וחסידיו ארץ ישראל" שנדפס בסוף ספר "יפה נוף", ויניציאה של"ה, דף מ"א א'. משם יוצא שרבים היו הלוקים בכל שני וחמישי.

(6) שו"ת רלב"ח, קונטרס הסמיכה, ד' ויניציאה דף רע"ז ע"ב.

התשובה היא העיקר ולא המלקות, "כי גם בלי המלקות על ידי בית-דין יכולת עונו", אם רק ישוב בלב שלם. אף ר' יצחק אברבנאל סבר שאין האנוסים זסוקים לתשובה שיש בה צומות וסגופים. רואה הוא בסגופים אלה השפעה נוצרית, ומתנגד לה בכל תוקף (1). אך היו חכמים שחשבו, ש"צריך לתקן לכל אחד ואחד התשובה הראויה לו לפי רוב השנים ולפי מעוט השנים (2). ולפי המקומות אשר ישב בהם חוץ לעדת ה' וחטא ועוה ופשע ... כי על כל החטאים יביאהו האלהים במשפט" (3). ר' יעקב ששפורטש מסדר תשובה לאנוס אחד על פי שטתו החמורה של בעל "ראשית חכמה" (4). אבל הרוח הנכאה שהשתלטה על האנוסים בזמנם של ר"י בירב וחבריו סרה מהם בזמנים הבאים, וחדלו לבקש להם כפרה ע"י מלקיות וצומות. ר' שמואל אבוהב קיבל על זה ש"אין איש מתנחם מרעותיו ומכל אשר הכעיס לפני ה' כמה שנים אלא אחד מעיר ושנים ממשפחה", מפני שנתפשטה בזמנו בין האנוסים הדעה "שיום המילה הוא להם יום ראשון לחשבון עונות" (5).

הקורא בספרי השו"ת מקבל את הרושם שאנוסי פורטוגאל עמדו בנסיון יותר מאנוסי ספרד. רוב המעשים המובאים בשאלות נוגעים לאנוסי פורטוגאל. מתאשרים דברי שפינוזה בענין זה (6). ואמנם רואים אנו ששרידי האנוסים נשמרו בפורטוגאל במדה מרובה הרבה יותר מאשר בספרד.

(1) ע'י בספרו משמיע ישועה (ד' אופיבאך דף ז' ע"א): "שלא יחשבו-האנוסים—שכמו שיצטרכו לעזוב דרך הגוים לענין שמירת המצות שגם כן יצטרכו לעזוב שאר הטובות והקנינים אשר קנו בגיותם, וגם הבנים אשר יולידו מבנות הגוים, כי זה לא יהיה כן ... ולא יחשבו שיצטרכו להפריד ממנום ולעזוב האשה והבנים ולשבת יחידים בעניות וחוסר כל ובסגוף הגופים על זה אמר: והותירך ה' אלהיך לטובה, כלומר שלא יאסור כל זה עליהם, כדרכי הגוים, כי לא יחפזו שם שישם גפרור ויתעוררו האנוסים הדבקים בו, אבל ישוב ה' לשוש עליהם כאשר שש על אבותיהם", אך הם יצטרכו לעשות תשובה טובה "יותר משאר הישראלים אשר לא נסוגו אחור".

(2) שישבו בארצות ספרד ופורטוגאל.

(3) ס' הזכרונות לר"ש אבוהב דף ע"ה ע"א.

(4) שו"ת אהל יעקב סי' ג'.

(5) ס' הזכרונות שם ע"ב. אנוס אחד, יצחק בן נחמיאש, חותם עצמו תמיד: "בעל תשובה" (ע"י 216, LXXX VII, REJ), וע'י לעיל עמוד 23, שכך קורא להם גם ר' עובדיה מברטנורה.

(6) Tractatus Theologico-Politicus (1670), c. III, p. 42. הוא מסביר את הדבר בזה "שלא לה שקבלו (בספרד) את הדת (הנוצרית) ניתנו כל הזכויות של ספרדים מלידה ונחשבו לראויים לכל ענין של כבוד (ו. א. למשרות נכבדות), תיכף התבוללו בספרדים במדה כזו שזמן מועט אחר כך לא נשאר מהם לא שום שריד ולא שום זכר, אך ממש ההפך קרה לאלו

בסוף דברי אני רוצה להעיר, שמן הראוי לאסוף ולסדר גם את הידיעות הנוגעות לעניינינו שבספרות הדרוש והמוטר. אין ספק שיש למצא שם מלואים חשובים להשלמת הציור על חייהם הדתיים של האנוסים.

שהכריח מלך הלויטנים לקבל את הדת של מלכותו, כי אלה אע"פ שקבלו עליהם את הדת, חיו חיים מובדלים מכל יתר התושבים, כי על כן הכריז עליהם שהם בלתי ראויים לשום ענין של כבוד". מכל מקום הפריז על המדה ביחס לאנוסי ספרד, כי אלפים מהם שמרו אמונים ליהדות עוד בזמנו של שפינוזה ואחרי זה. ועוד בשנת 1720 נתגלה במדריד בית-כנסת שבו עבדו עשרים משפחות של אנוסים את אלהים משנת 1707, ובשנת 1714 בחרו להם רב בהתיעצות עם יהודי ליורנו, עי' JQR, XX, 563.

הערה נוספת לעמ' כ"ח

בספר El Libro de los Acuerdos, שיל זה עתה (אוכספורד 1931), והמכיל את התקנות וההסכמות של קהלת הפירטוגיזים והספרדים בלונדון בשנות 1663-1681, היינו בשנים הראשונות של יסוד הקהלה, אנו מוצאים תקנה שלא לקבור בבית-החיים של העדה שום איש שלא נימול, וכן את בני משפחתו התלויים בו אם לא ע"פ החלטה מיוחדת של חברי "המעמד" ופרנסי החברה (שם עמ' 23). אך בשנת הת"ל (1670) נפטר בלונדון אנוס אחד שבא לשם מדידלבורג, ובשעת חליו גלה דעתו שאם יקום מחליו יכנס לברית, וגם צוה לאשתו ולאחיו אשר בבורדו שימולו את בנו שיש לו בבאיונה, והצטער על שלא מל את עצמו, ועל סמך כל זה החליטו להביאו לקבר ישראל (עמ' 40).

התנועה המשיחית בספרד בתקופת הגירוש.

א. תעודות החקירה.

בימי הרדיפות בספרד משנות 1415–1391 עברו הרבה יהודים אל מחנה הנוצרים ונשתמדו. כמו שמספר אחד מן המשומדים, התנבא מקודם חכם אחד בשם ר' יצחק בן דינא על שנת 1391 כעל שנת גאולה על פי הכתוב שבחבקוק "כ"י ע"ד חזון למועד" (בגימטריא קנ"א). באותה שנה בא לנו המשיח בעל כרחנו ונשתמדנו לאמונה הקתולית הקדושה¹. הקהלות שלא נהרגו ונאנסו חשבו להתפור לאט לאט על ידי השמד. אמנם בשנת 1416 התחילו המלכים להחזיר את מצב היהודים ליושנו, רק לאנוסים לא הותר לשוב לדתם. אז התעוררה בקרב האנוסים תנועה של בעלי תשובה. אני רוצה להעיר כאן רק על העיקר המשיחי שבתנועה זו, שהוא חשוב בשביל קוראי המאסף הזה. מפני שעל ידו מתגלים חידושים על היחס של יהודי ספרד לארץ ישראל ועל יחסם אל המאורעות הפוליטיים הגדולים שנתהוו במזרח הקרוב בזמן כיבוש התורכים. וגם התנועה המשיחית כשהיא לעצמה שייכת לגבול העבודה של "החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה"². בשנות 1459–1461 נכתב בספרד על ידי כומר פרנצסקאני הספר *Fortalitium fidei* (מבצר האמונה) שבו נאספו כל הטענות שטענו הנוצרים אז נגד היהדות. המחבר נמנה על חוג של אנשים שדרשו לסדר את חקירת המינות (*inquisitio haeretice pravitatis*) נגד האנוסים בקסטיליה. הוא מספר בין דברים אחרים על רופא אנוס אחד מעיר *Medina del Campo* שברח לירושלים³. והוא אומר במקום אחר בדרך אגב:

(1) כ"י הספריה הלאומית שבמדריד מספר 9369 דף י"ז ע"ב (ספר של *maestre Juan el viejo* ראה עליו *N. Antonio, Bibl. hisp. vet. II, 1788, 209*).
(2) הקטעים הבאים להלן הם לקוחים לרוב מתוך תעודות החקירה הנשמרות במדריד, שעובדתי אותם במצוות האקאדימיה למדעי היהדות בברלין. זה שנה שלמה שכל החומר עומד ומוכן להידפס בכרך השני של ספרי על היהודים בספרד הנוצרית, ורק מפני המשבר הכלכלי שבגרמניה נתעכב עד עכשיו מעשה הדפוס. וברוך הגואל! אתן לפני קוראי המאסף רק חלקי הפרוטוקולים השייכים לענייננו, וחביב עלי לפרסמם ראשונה בתרגום עברי. הקורא ימצא מבוא למצב הכללי של התקופה הנידונה בהרצאתי על גירוש היהודים מספרד הנדפסת עכשיו ב"אחדות העבודה".

Fortalitium fidei lib. II cons. VI haeresis I. (3)

“היהודים של זמננו טוענים, שמצאו בפירוש ארמי אחד, שיון היא ארץ עוף, קונסטנטינופוליס אמנם היא בת אדום, ובשביל שהעיר הנזכרת נכבשה על ידי התורכים, אומרים שכבר תם עון בת ציון, וככה הם מחכים עכשיו לביאת המשיח” (1). ברור הדבר שכבר באותם הימים היתה רווחת בפי היהודים הספרדיים הנבואה הידועה הסמוכה על התרגום של איכה ד’ כ”א. בנבואה זו משתמשים גם במכתבים שבאו באותן השנים מירושלם לארצות המערב, (2) וגם ר’ יצחק אברבנאל בונה עליה את חשבונותיו אשר נדבר עליהם עוד.

קל להבין שבשורות טובות כאלה עוררו להגירה של אנוסים לארץ ישראל עוד לפני הגירוש. על זה נמצאו במשפטי החקירה כמה עדויות בודדות חוץ מן המעשים המסופרים למטה; ואין לפרטן (3). מספיק להביא את דברי סופר בלי שם שבא כנראה מחוגי החוקרים, והוא כתב בשנת 1488: “כמו שהכרויות באות בזמן החורף ואחרי כן הן רוצות לשוב לארצותיהן, ואנחנו קיבלנו פה נזק מהן, ככה באו הם (היהודים) בתור עבדים, וסיבלנו מהם נזק גדול, ומכל מקום הם רוצים לשוב לארץ ישראל (a Judea), ומשום זה הם מתפללים בספר המינות שלהם ואומרים: “אדוני, פדנו משעבוד הנוצרים ותוליכנו בני חורין לארצנו” (4).

בשנת 1464 בערך התחילו בכמה מקומות בספרד לחקור בחזקה על האנוסים (5). בשנה זו דיברו על שבעים משפחות של אנוסים שברחו מעיר וולינסיה לעיר

(1) שם lib. III cons. IV arg. 21.

(2) קובץ על יד של מקצי נרדמים, שנה רביעית ע’ 46, השווה J. Markon, Benennung der Türkei in der jüdischen Literatur, Berlin 1926, p. 11 sq. ראה גם את הנאמר למטה בחלק ב’ של מאמרי זה.

(3) אחת האנוסות שאחותה ברחה לארץ ישראל (Judea) אומרת בשנת 1485: “מי יתן והייתי שם. אני מקווה לאל שיביאני אל אחותי ואל שאר העומדים שם”. יש משפט החקירה שנעשה בשנת 1489 נגד הקהל שבאושקה (Huesca), בשביל שקיבלו גרים ובעלי תשובה וסייעו בידם לעבור לארץ ישראל, ועוד דברים כאלה.

(4) נכתב בספר Libro del Alborayque כ”י 356 של Fonds Esp. של הספריה הלאומית בפאריש דף ס”ד ע”ב. השווה על הספר: Is. Loeb R. E. I. 18, 238 sq. הרשימות של ליב אינן שלימות ומדוייקות. המספר של שנת החיבור נכתב בפירוש בספר עצמו.

(5) חוץ מן הידיעות המובאות להלן על מעשי החקירה בוולינסיה ובקורדובה יש בקשות והחלטות רשמיות אודות ארגון חזק של החקירה בקסטיליה מסוף שנת 1464 ומתחלת שנת 1465. ראה: Col. de Doc. Ined. p. I. Hist. de Esp. 14, 369 sq. Memorias de Enrique IV No. 109. באותו הזמן (התאריך לא נמסר בדיוק) התחילו בהגמוניא של טולידו לחקור בפעם הראשונה באופן מאורגן על האנוסים. ראה: Sigüenza, Hist. de la orden de San Jeronimo, N. Bibl. de Aut. Esp. 8, 361 sq. Amador de los Rios, Hist. de los judios de Esp. III, 144, 282. בקיצור, הקורא ימצא את כל הפרטים בכרך השני של ספרי על היהודים בספרד הנוצרית.

וולונה שבאלבאניה, כדי לשוב לתורת היהודים (1). משפחה אחת של סוחרי אבנים טובות נאסרה לפי פקודת חוקרי המינות בנמל של וונליסיה. הם בעצמם אמרו שכונתם היתה לבקר אחד מקרוביהם בוויניציה ולהביא לו את אשתו הצעירה שגרה אז אצל הוריה. אמנם לפי עדויות של אחרים ראו את האישה שאמרו לבקרו בבירות ובדמשק ובקונסטנטינופוליס ובקהירה במלבוש של יהודים. הנאשמים גילו לפני ידידיהם, יהודים ונוצרים, את כוונתם לנסוע לארץ התוגר ולשוב שם ליהדות. האשה הצעירה קיבלה מכתבים מבעלה מארצות המזרח, והוא כתב לה, שלמענה עזב את העיר וולניסיה וחזר ליהדות, ושכל אופן תשלח לו את הילד הנולד להם. ואם היא תרצה לבוא אחריי, שהדרך פתוחה, והוא ישלח לה כסף לנסיעה. לפי זה התכוננו בני המשפחה לנסיעה ולתשובה. קיבלו שמות עבריים, כדי להקרא בהם בארצות המזרח. דיברו על המילה ועל הטבילה שצריכים לקבל ועל הקידושין שיעשו מחדש בין איש ואשתו לפי דת משה וישראל. שיחות הנאשמים עם שכניהם היו מעורבות אגדות עממיות ואמונות משיחיות. קיוו שבארצות התוגר יזכו להצלחה רבה "ושהנשים תקבלנה שם כבוד גדול ותנוחינה על משות מנוחה מכוסות מכסי זהב, ושינתנו שם לכל בתולה חתן יהודי". הגיעו מכתבים מקונסטנטינופוליס, שעל ידיהם הוברר ונתאשר, שהמשיח נולד. אחת האנוסות שבולניסיה סיפרה לשכנתה, "שהמשיח הוא בחור ושהוא יושב סמוך לקונסטנטינופוליס בהר דומה לאותו הר שבו נתן האלהים את התורה למשה, ושום איש לא יוכל לראותו אלא יהודי נימול, ואם איש אחר שאינו יהודי יביט אליו, תכף ומיד יורח כאור, ושהבחור הזה ברוב זהרו אינו נראה אלא ליהודים נימולים וצדיקים". "האנשים מזרע היהודים שיעברו לקונסטנטינופוליס יקבלו הרבה טובות, ויש בידיהם נבואה, שאם יגורו באותן הארצות, שלא יקבלו . . . (2). בשביל שבאותן הארצות תהיה שפית דמים רבה, ובה אלו שימצאו נימולים באותן הארצות, אף על פי שיהיו מגזע נוצרי, אחרי שיחזרו למוטב (se tornen a la bona part), יקבלו רק טוב וישיגו ישועת נפשם". "כל הטוב שעושים הגויים (los goys) יעזבו בשפך (fossa) ושם ימצאוהו ביום הדין, וכל הטוב שיעשו החוזרים למוטב יקבל אלהינו". מספרים על אשה אחת שהיתה גויה גמורה (que era tota goya), שהלכה לשם וחזרה למוטב. חולקים לה כבוד שאין כמוהו ונושאים אותה על ידיהם. "הגויים" . . . אומרת אחת האנוסות, "אינם יודעים שאלהינו נתן, שנהיה משועבדים להם זמן מה, אבל עכשיו נעלה עליהם, שהאל הבטיח לנו שאחרי שנגיע לאותן הארצות, נעבור עליהם בסוס . . . התוגר הוא האנטיכריסט (antechrist), שהוא מחריב את כנסיות

(1) כל המסופר להלן לקוח מתוך הפרוטוקולים של משפט החקירה, Archivo Historico Nacional de Madrid, Inquisicion de Valencia leg. 537 No. 5.
(2) יש כאן דברים אחדים שלא זכיתי להבינם.

הנוצרים ועושה אותם לרפתות של בהמות, וליהודים ולבתי כנסיותיהם הוא חולק כבוד גדול".

ידיעות על הרושם שעשו כיבושי התוגר בחוגי האנוסים יש גם במשפט החקירה משנת 1486 נגד איש בשם 1 Juan de Pineda. הוא נשלח מקודם בשליחות דיפלומטית על ידי ראש אגודת הפרשים מסאנטיאגו לעיר רומה ובא שם במגע עם אחד הקרובים של האפיפיור Sixtus IV ואסף ידיעות על המאורעות הפוליטיים שנעשו אז בחלק המזרחי של הים התיכון. אם אפשר להאמין לו, הוא דיבר תמיד ברגש של איבה על התוגר. אמנם לפי מה שהוברר לפני החוקרים בטולידו, היה בן משפחת אנוסים מעיר קורדובה וחי שם חיי הייט פשוט באותה השנה של 1464, כשעשו שם את החקירה הראשונה על האנוסים. היה מעשה, שאחד האנוסים נידון על ידי ההגמון להישבע בפרהסיא להינזר מכאן ולהבא מתורת היהודים וממנהגיהם, והוא עלה על העמוד ואמר לפני כל העם: "עכשיו שיש לי למות מיתה אחת, טוב למות עכשיו ולא פעם שנית. אני אומר, שתורת משה היא הטובה, ובה יושעו בני האדם". כמעט שגמר, התנפלו עליו ורגמוהו באבנים. העיר נחלקה לשתי מחלקות, אחת של נוצרים ואחת של אנוסים. ג'ואן די פינידה הלך להילחם בחזית האנוסים. באותה שנה הגיעו לקורדובה בשורות על המלחמה שעשו התורכים עם האפיפיור. הנאשם אמר לנוצרי אחד: "אתם אינכם יודעים, מי הוא התוגר. אם האלהים ירצה לפעול למעננו, בעוד שנה וחצי יהיה במלכות קסטיליה...". שהאיש הזה נקרא מחריב הדת הנוצרית ומגין על הדת היהודית, והוא המשיח המיועד בדת היהודית". במקום ובזמן אחר אמר: "שבארץ יהודה יש יהודים טובים ושישועו בדתם, ושיש להם נביאים, לפי שלא היו בהריגת ישו הנוצרי".

בשנת 1481 נוצר בהסכמת "המלכים הקטוליים" סדר חדש בשביל החקירה הדתית. התחילו לחקור בכל ארץ קסטיליה באופן שיטתי וגם למלכות ארגון שלחו חוקרים חדשים, למלאות את מקום הפקידים הישנים ולחקור במידת נגד האנוסים. בשנת 1483 גרשו את היהודים מערי אנדלוסיה. בכל יום גזרו גזרות חדשות, ולבסוף הוכרז בשנת 1492 הגירוש הכללי. כל הפולמוס, שהתנהל אז בוויכוחים ובמעשים בין יהודים ונוצרים, מתרכז בשאלה העיקרית, אם המשיח כבר בא לפי תורת הנוצרים או אם הוא עוד יבוא לפי תורת היהודים. זה יוצא ברור מתוך תעודות החקירה ומתוך הספרים הדוגמטיים של הזמן. בחוגי האנוסים נהגו לפרש את כתבי הקודש ולהוכיח לעצמם, שהיעידים המשיחיים שבתנ"ך עוד לא נתמלאו. במדה שהגזרות נתרבו, באותה המדה גדלו גם תקוות הגאולה. בשנת 1481 בערך הלך אנוס אחד בטולידו ליהודי חברו וביקש ממנו לקרוא לפניו כמנהגו הנבואות שבתנ"ך, ואחרי הקריאה

A. H. N. Inquisicion de Toledo leg. 175 No. 666 (1)

אמר לו 1): "לך אל תדאג, בטרם שיבוא המשיח אשר כולנו מחכים לו, אתם צריכים להתפזר על ההרים ואני, חי נפשי, כשאומרים שרוצים לגרש אתכם לשכונות נפרדות או שלוחצים אתכם לחץ אחר, יש לי הנאה מזה, שאחרי שתכלינה עליכם רדיפות וגזרות, תיכף יבוא המשיח אשר כולנו מחכים לו ואשרי מי שיראה אותו". פעם אחרת אמר: "שהמשיח לא יוכל לבוא, עד שהאנוסים ישלמו עוונם שהתנצרו". באותה השנה כשהכניסו את החקירה החדשה בעיר שביליה, אמר לנוצרי אחד: "שואנטיכריסטו צריך להופיע בעיר העצים" (2) (en la cibdad de palos) שהיא שביליה, ואם ידע שהמשיח בא, הרי ימכור את נכסיו וילך לחיות עמו". בשנת 1487 בערך הראה ליהודי אחד פיסת נייר שבו נכתב, "שבשנת שמונים ושבע לא יהיה מקום בעולם, ובשנת שמונה יהיה (העולם) רפת של פרות, ובשנת תשע עתידה להיות רק תורה אחת". בשנת 1485 בערך שאל מיהודי אחר, מה צריך לעשות כדי להשיג את ההצלחה בעולם הזה, וכשהיהודי ענה שאינו יודע, אמר לו: "כאן עבר יהודי..." שעשה לי כל האותיות של השם המפורש (del sem hamiforas) ומסרן בידי, ולמטה מן השם המפורש נכתב פטף ופיטוף (3) (pataf e pitof), ומזה אוכל לדעת (זמן) ביאת המשיח, וזוהי הצלחה רבה". בשנת 1476 בערך אמר: "שהאנטיכריסטו עתיד לבוא אל עיר העצים, ואומרים שיביא אבן של פילוסופים (una piedra filosofal). ואם יגעו בה בחתיכת ברזל, תהפך לכסף, ואם בחתיכת פלדה, תהפך לזהב, ויתגלו לפניו האוצרות שבים. ותיכף כשיבוא, יחלק נכסיו, החצי לאחד מידידיו והחצי לאשתו ולבניו, וילך עמו לאיזה מקום שיהיה. ועוד אמר, שלמי שאינו רוצה להאמין באנטיכריסטו הנזכר, שיחתכו ממנו כל יום אבר אחד, עד שיאמין בו, ולא יוסיפו עוד להאמין בישו הנוצרי".

על מצב הרוחות בשעת הגירוש עצמו יש לנו עדות של היסטוריון וכהן נוצרי הכותב: "בכלל ליהודים של אותו הזמן, בין לפשוטים, בין לחכמים, היתה

1) Proc. de Fernando de Madrid, Inq. Tol. leg. 164 No. 530

2) לא ידעתי חבר לכינוי זה, אפשר שהשם רומז למוקד העצים שבו נשרפו האנוסים. מתגלה פה ובמקומות אחרים השאיפה לקבוע את סימני הגאולה בארץ ספרד עצמה ולקשרם עם המקומות של גדולת היהדות הספרדית ושל ייסוריה. בשביליה התחילו הפרעות של שנת 1391, ושם היתה ראשית פעולתה של החקירה החדשה. בספר האלבוראיק הנ"ל דף ס"א ע"ב נאמר, שלפי דברי האנוסים המשיח יבוא לשביליה או ללישבונה בתור "פרש עשיר בעגלה של זהב". ההיסטוריון אלפונסו די פאלינסיה מספר בדרך לעג שבימי הרדיפות של שנת 1473 דיברו בחוגי האנוסים שבאנדלוסיה על הליתין שנראה סמוך לסיטובל (מול לישבונה).

Cron. de Enrique IV, trad. A. Paz y Melia, III, 107 sq.

3) שאלתי את עי החברים, ולא מצאו פתרון לדבריו האלה.

דעה והאמינו כולם בכל מקומות מושבותיהם, שכמו שהאלהים הוציא את בני ישראל ממצרים על ידי משה בדרך נס ביד חזקה ובזרוע נטויה ובכבוד גדול ובעושר, ככה יצאו מארץ ספרד זו ויסעו בכבוד גדול ובעושר, בלי לאבד שום דבר משלהם, כדי לכבוש את הארץ הקדושה המיועדת, "ואם יקרה להם ביבשה אסון רע, בירדם אל הים יראו, איך האלהים יהיה מנהיגם, כמו שעשה עם אבותיהם במצרים".⁽¹⁾ בדברים דומים אומר סופר אחר, "שהיו בטוחים וחשבו לאמת, כמו שאמרו להם רבניהם, שהים יחלק לפנייהם לדרכים, כמו שנעשה לבני ישראל בזמן פרעה".⁽²⁾ כוונת הסופרים הנזכרים היא להעיר על ביטול תקוותם של היהודים. אבל היא בעיקרה לא נתבטלה.

סמוך לשנת 1500 התפרצה תנועה משיחית כללית בין כל האנוסים שבספרד. בעיר Herrera (Prov. Palencia) עמדה נביאה אחת, בתו של איש בשם Juan Estevan. אחד מן הנאשמים מעיר Segovia סיפר על מעשיה במאי של שנת 1500 והודה בפני החוקרים הודאה זו: ⁽³⁾ "לפני ארבעה עשר חדשים בערך הלכתי לעיר הירירה, כדי לקנות שם עורות... וכשקרבותי אל העיר... פגשתי את פלונג, והוא אמר לי: פלא נעשה הלילה הזה שעבר, שבתו של ג'ואן אשטיבאן עלתה אל השמים, שמלאך אחד העלה אותה, וראתה שם את העומדים ביסורים ובכבוד, ועוד דברים אחרים... וחשבתי לדעת את אמתת הדברים, איך נעשו ומה היה הדבר, ודלכתי לג'. א. אבי הנערה הנזכרת... וג'. א. הנזכר אמר לי, שהכל הוא אמת, כמו שאמרו לי, וכדי שתהיה יותר בטוח... אעשה, שבתי תספר לך הכל בפרט וברור, איך נעשה... וג'. א. אמר לי, שגלך לביתו, כדי לדבר עם בתו הנזכרת, ובקשתי מן הנערה הנזכרת, שתספר לי, מה הוא הנעשה ואיך היא עלתה אל השמים. והיא היתה נבוכה מעט, ואביה הנזכר אמר לה: בתי, הגידי לו כל האמת, איך היה. ואז אמרה הנערה הנזכרת, איך אמה הנפטרת באדה לשם ואחזה בידה ואמרה לה, שלא תפחד, שרצון האלהים הוא, שתעלה אל השמים ותראה את הסודות ותראה דברים נפלאים, וכמו כן אחז בידה האחרת נער אחד שנפטר לפני ימים מעטים והמלאך המוליך אותם, וככה

(1) Bernaldez, Hist. de los reyes catolicos, Bibl. Aut., Esp. 70,652.

בדפוס שלפני יש ערבוביא.

(2) סופר אנונימי במקום הנ"ל ע' 520.

(3) Proc. de Juan de Segovia, Inq. Tol. leg. 184 № 795.

"נערת הירירה" נזכר אצל גרץ כרך ט' (1866) ע' 263 (לקוח מ-Llorente) ואצל Lea, A history of the inquisition of Spain I, 186: IV, 520. יש גם רשימה קצרה ב-Boletin de la R. Academia de la Historia 11, 307 sq.

אבל שום איש לא עיין במשפטי החקירה עצמם.

אמרה, שהעלו אותה אל השמים, ותרא את הפורגטוריום ואת הנשמות שעמדו שם בעינויים, וכמו כן במדור אחר, איך ישבו אחרים בכבוד (en gloria) על כסאות של זהב, וכמו כן אמרה, שכשעמדה ככה, שלמעלה מעל ראשה במדור אחר וגבוהה נדמה לה, כאילו נשמע קול גדול (mucho mormollo), ותשאל את המלאך, מה הוא זה הנשמע שם למעלה (que alli sonava encima), והמלאך אמר לה: ידית האלהים, אלו המנגנים (que suenan) שם למעלה הם אלו ששרפום פה על הארץ, והם עומדים שם בכבוד. וכמו כן ראיתי מלאכים של שלשה מינים... ובין הדברים, שהנערה הנזכרת אמרה לי, סיפרה לי, שביקשה מן המלאך, שיתנו לה סימן, כדי שתהיה נאמנת על מה שתאמר, ושהמלאך אמר, שיביא לה מכתב האלהים. ואני (הוסיף הנאשם) כשעמדתי בלתי מאמין ובמבוכה לא קטנה, אמרתי לג', א. הנזכר, שיודיע לי, כשיביאו לבתו אותו מכתב או שום דבר אחר של חידוש שיעשה". אחרי ששב לביתו אל עיר שיגוביה, הגיד נוסע אחד מעיר הירירה, "איך הדברים שהנערה ואביה אמרו לו מוסיפים ומתרבים בכל יום, ושכל שבוע מעלים אותה פעם אחת אל השמים, שאלרזיו, אם הביאה שום סימן מן השמים. אמר לי: שלשה, האחד שבלת אחת גדולה ככה (כנראה הראה באצבע) וזית אחת ומכתב אחד (1). ושלא אפקפק בזה יותר מבאלהים, ומי שלא יאמין בזה, לא יוכל להושע, שזהו שמירת הדת ואמונה בדת משה, ושיש טעם להתענות, שבסביבת העיר הירירה כולם עושים כן, אפילו הילדים של שבע ושמונה שנים, (2) ואינם דואגים לנכסיהם, בשביל שחושבים הדבר לבטוח מאד, וככה מי שיש לו נותן למי שאין לו, בתקוה'ו שיהיו מובאים לארץ המיועדת, (וסיפר) איך האלהים עשה בשמים עיר מפוארת מאד שעתידה לרדת על הארץ, וכל האנוסים עתידים לגור ולחיות שם בשובע גדול בלי שום חסרון..."

בדברים דומים סיפרו (3) שבעיר Chillon (Prov.Ciudad-Real) באה אל נערה אחת בשם Maria Gomez אמה הנפטרת, ואמרה לה, שהיא בחירת האלהים, והעלו אותה אל השמים" וכו', והנערה הנזכרת אמרה, "שהרבה טובות מוכנות לאנוסים שיתענו וישמרו את השבת ויקיימו מצוות אחרות של תורת משה, שכולם עתידים

(1) לפי עדות אחרת (Inq. Tol. leg. 158 № 448) הביאה "צפורניות אחדות ואגודת שבלים של שעורים ירקות (unas clavellinas e un manojo de alcaçar) מארץ המיועדת". כנראה הכוונה היא שהנערה ברדתה מן השמים הביאה בידיה מזמרת הארץ ממש. (3) גשמר מספר של חקירות על נערים ונערות מכני עשר שנים בערך ולמעלה. לפי דברי דוד הראובני (הוצאת גייבואר ע' 181) בהגיעו לפורטוגל "הבנים הקטנים בני ארבע שנים מן האנוסים מתענים שני וחמשי שני בצניעות ומקווים ישועת ה'".

(3) הדברים המובאים להלן לפי Proc. Elvira Ruiz, Inq. Tol. leg. 181 № 759

להיות מובאים אל הארץ הקדושה המיועדת, ומי שלא יתענה ולא יקיים ארז הדברים האחרים, ישאר בראש הנמל" (al pie del puerto) (1). בין דבריו של חובע דחקירה נגד הנאשמה, שמתוך משפטה לקוחה העדות הנזכרת, נאמר, שהנאשמה "היתה מחכה למשיח והאמינה, שיבוא, כדי להוליכה עם שאר האנוסים אל הארץ המיועדת, וכדי שתהא מוכנת יותר, נחה ימים רבים, כמו שנהוג בחגים ומועדים עיקריים בין היהודים, בהאמינה, שבאותו המלבוש שימצאה מלובשת, קח אותה, וכדי להיות יותר בטוחה, הלכה לראות ולשמוע את הנערה שחשבה לנביאה והאמינה ושמעה בכל מה שאמרה וציוותה על שמירת תורת משה ושישמרו את השבתות ושיעשו שאר מצוות התורה הנזכרת, ותתן צדקה למינים (ו. א. אנוסים) עניים... וכדי להיורז יותר בטוחה הביטה אל השמים ואמרה, שיבואו סימנים, והלכה לראות את כוכב יוסף (2). שֶׁרָאָה לָהּ מָה שֶׁהָיָא מְקוּוּהָ מִן הַמְּשִׁיחַ" (3).

עוד קם באותם הימים בעיר Almodovar del Campo (Prov. Ciudad Real) נביא בשם Gomez cardador (4). אנשים ונשים הלכו לראות ולשמוע אותו "בזמן, כשהיה מסגף את עצמו (se amortescia) ביום ה' וביום א' בלילות וכשנאמרו הדברים של הנערה מהירירה", הוא אמר לאנשים הבאים לראותו דברים כלפי האמונה הקתולית, כדי לחבב עליהם טעויותיו ... וכדי שישמעו ויאמינו ביתר רצון טוב וכדי שיחשבו אותו לקדוש וטוב... (אמר להם), שֶׁלֹא יוכל לאמר ולהגיד להם דבר, עד שיצווהו המלאכים, ואחרי כן אמר לאנשים האלה שעלה לשמים ושהמלאכים העלוהו לגן עדן ושהוא ראה שם את האלהים ואת אליהו ואת המשיח ושבא מארץ המיועדת, ושהאנוסים עתידים ללכת לארץ טובה ומיועדת, ושם עומד בית תפלה אשר בו יתפללו האנוסים שיבואו מכאן, ואליהו הנביא יופיע להביאם לארץ המיועדת, וכדי להגיע לשם ולהשיג הטוב ההוא, יצטרכו לעשות צדקה עם אנוסים עניים ולהאמין בתורת משה ולהתענות בתעניותיה ולשמור את השבתות ושאר מצוות היהודים, ושם יעמדו שבעה אלף בחורים, ולהם תנשאינה הנערות הבאות מכאן, וכמו כן יעמדו שם שש נערות שתנשאינה לִשְׁשָׁה נביאים שיבואו מכאן, ושהוא יהיה בארץ המיועדת בשביל כל הבאים לשם המליך (aposenador) עם שבט זהב, ושראה שם (בשמים) את נערת הירירה שחשבה האנוסים לנביאה, וגם הוא חושב ככה, וכדי לפרסם יותר את המינות שלו ולהורותה... לאנוסים אחרים... הביא להם חידושים ובשורות

(1) זי. א. בחוף הים של ספרד?

(2) צ"ל כוכב של משיח בן יוסף?

(3) בין דברים אחרים מודה הנאשמה לפני החוקרים גם שהתענתה ביום ב' וה'.

(4) Proc. Alonso de Villareal, Inq. Tol. leg. 188 No. 846

ממה שאמרה מריא גומיס מג'ליון שחשב אותה גם כן לנביאה, ואמר להם, שנראו סימנים בשמים, והביט אל הכוכבים, כדי לחת להם להבין, שקרובה ביאת אליהו לדרוש לאנוסים וביאת המשיח להביאם אל הארץ המיועדת. והאנשים הנזכרים עמדו ושמעו אותו בסתר ובתשומת לב כמו אנשים שהאמינו בדבריו, וכדי להיות מוכנים היטב, הלכו ימים רבים חוגגים ומקושטים, ברהאמינם, שבמלבוש שימצאו מלובשים בו היו צריכים להיות מובאים על ידי המשיח שחיו לו... "ועוד שבזמן הנזכר כשנתפרסמו דברי הנערה מהירירה, אמרו גם כן שגומיס הנזכר היה מסגף את עצמו (se amortescia), וכשעמד מן הסגוף (quando se levantava del amortescimiento) אמר הדברים הנזכרים... בני אדם ידועים וביניהם בתולדות רבות, כולם אנוסים יושבי אלמודובר, אכלו לילה אחד ארוחת ערב בביתו של גומיס הנזכר, כדי לראות ולשמע מה שאמר ועשה לכבודה ולשמירתה של תורת משה..., וסידרו קידושין בין גומיס הנזכר ובין קרובה אחת לפי מנהג יהודי (a la judayca) ואחר הסעודה עשו ריקודים ושמחות רבות".

על אנוסה אחת העידו (1), שנתנה לנערת הירירה אבנים יקרות (joyas) בהאמינה, שבזה תעלה מקושטת יותר אל השמים ושם תארס לבנו של מלך יהודה. היא שמעה בקולה בצורת פולחן (en forma de adoracion). אמרה, שמת הלוי, ולאחר מותו של הדג הזה יצאו האנוסים מן העבדות..., ואמרה שהאמין בזה ילך לשם וימצא עוגות ומאכלים אחרים, ומי שלא יאמין, ישאר פה. נערה אחרת סיפרה, (2) "שראתה בביתה את משה באור גדול...", ופעם אחת נראתה קשת מתחת לשמש (cabe el sol). ואמרה הבת של ג'ואן אשתיבאן, שזהו סימן, איך אליהו יבוא לדרוש..., ובבוקר אחד כשיצאתי לחצר ביתי נראה לי כמראה זהירות..., ואשה פלונית אמרה לנו שזה היה אברהם היושב בביתנו". אמרו. (3) שבארץ המיועדת יאכלו בקערות של זהב, "ואחרי שיבואו האנוסים לארץ המיועדת, לא יהיה גשם שבע שנים והשמים יהפכו לשיש". לפי דברי אחרים התנבאה הנערה מהירירה, שבארץ המיועדת "יראו האנוסים את מתיאס חיים ושיקחו את האשה הבאה ראשונה", "ושם יהיו להם הרבה דברים לאכול", ומי שלא יאמין, ישאר בנהר אחד ויהפך עורו" (4). גם בקורדובה התפשטה התנועה המשיחית. בחודש מרס 1500 היתה צריכה להיות נסיעת האנוסים אל

Proc. Maria Alvarez, Inq. Tol. leg. 134 No. 69 (1)

Proc. Beatriz hija de Luis Alfonso, Inq. Tol. leg. 137 104 (2)

Proc. Juan de Segovia (3) הנזכר למעלה.

Inq. Tol. leg. 158 No. 437 (4)

הארץ המיועדת. 1) בעיר הירירה חגגו האנוסים י"ב או ט"ו ימים שלמים והלכו מקושטים ומלובשים מלבושי יום טוב והלכו לביתו של ג'ואן אשטיבאן, כדי לדבר עם בתו, ושם היו חוגגים ומרקדים ומנגנים 2), וככה עשו גם בבתי אחרים ואמרו: "מחר נלך לארץ המיועדת" 3).

כנראה האספות של מחכי הקץ עוררו את תשומת לבם של החוקרים. שני חדשים אחרי זמן הקץ המנובא מתחיל המשא ומתן לפני בית דין החקירה לפי התעודות שבידינו. מנהיגי התנועה נמסרו לשריפה, ביניהם גם "הנערה מהירירה" שהגידה לפני החוקרים את שמות המאמינים בנבואותיה, ובלב הנשארים גבר היאוש. יש להעיר כאן גם על משפט אחד דהשייך לאותו הענין, אלא שהתקוות המשיחיות מתגלות שם בגוונים אחרים. זהו אחד מן המשפטים הנוגעים לדרשותיו של איש בשם מיקל ויווש מוולינסיה. 4) הפרוצס התחיל כבר בסוף מרס 1500. ביתו של מיקל ויווש היה מרכז בשביל כל דהמחזיקים בציונעא בתורת היהודים. שם חגגו את החגים ושמעו מפיו דרשות על הגאולה הקרובה. הוא הוכיח להם מן הכתוב, שהמשיח עוד לא בא, אלא שהוא צריך לבוא מהר, ושיש כתובים הרומזים על ייסורי האנוסים בספרד. בייחוד המזמור מ"ד שימש ליסוד בשביל דרשות כאלה. מיקל ויווש הורה, "שהעולם לא יוכל להתקיים יותר מששת אלפים שנה, וכמו שאלהינו כילה לברוא את העולם בששת ימים וינח ביום השביעי... (ככה יהיה גם קיום העולם ושבתי), ונשאר עכשיו בשביל יום הדין האחרון בערך שבע מאות שנה ומעט יותר". למרס 1500 התנבאו על מאורעות גדולים בשמים ובארץ. דיברו על דחידושים של התוגר ועל החורבן המקווה של רומה וויניציה ועל מאורעות פוליטיים בצרפת וספרד ועל יציאת האנוסים מספרד. אפילו הסיפורים על גירוש היהודים מספרד חיזקו את אמונתם. אמרו זה לזה: "הביטו אל אומץ הלב ואל חוזק האמונה שלהם, שקיבלו עליהם למות בים, כדי ללכת ולעבוד לאלהים".

Proc. Pedro de Jaen, Inq. Val. leg. 541 No. 4 (1)

Inq. Tol. leg. 174 No. 69 (2)

3) Inq. Tol. leg. 158 No. 448. נשים אחדות עשו להן כתנות חדשות בשביל הנסיעה (Inq. Tol. leg. 178 No. 719, leg. 154 No. 382) בנוגע להכנת הנסיעה יש להשוות את הסיפור על התנועה השבתאית בתימן מאסף זה • • וכדאי להשוות גם את הסיפורים בנוגע לדוד אלרואי שלפיהם הכינו היהודים את עצמם ביום נועד להיות מובאים לארץ ישראל על כנפי מלאכים. ראה מאן, התקופה כ"ד ע' 348.

Proc. Luis. Proc. Juan Liminiana, Inq. Val. leg. 541 No. 10 (4)

Col. de de Doc. Ined. del Arch. Gen. Sanz, Inq. Val. leg. 544 No. 24. עיי' גם de la Cor. de Aragon 27, 160 sq. [צריך לצרף אל כל הנזכר למעלה את נבואת הנביא האשכנזי אשר לימל על שנת 1500 לפי הנוסח של פירקורן אצל גרץ כרך ט' ציון ג' מזה יוצא שהתנועה הזאת לפי כל גוניה אינה דוקא יצירה של אדמת ספרד]

ב. ר' יצחק אברבנאל והנבואות המשיחיות של זמנו.

מתוך תעודות החקירה אפשר להכיר קווים אחדים בולטים של תנועה משיחית גדולה בין אנוסים ובין יהודים, תנועה שהתחילה באמצע המאה ה־ט"ו ושעתידה להוסיף ולהתגבר במאות שנים הבאות. התורה המשיחית המתגלה כאן היא נובעת לרוב ממקור משותף לכל האומה, מן אמונות מסורתיות ומדרושים רווחים בקרב היהודים, והיה זה תמוה, לו לא מצאנו סמוכים לדבר גם בספרות העברית של הזמן ההוא. מכתבים מארץ ישראל, כמו שנדפסו בקובץ על יד ד' ע' מ"ה והלאה, ושבהם מערבבים ידיעות על נצחונות התוגר משנת 1453 והלאה עם אגדות עממיות על עשרת השבטים – מכתבים כאלה נתקבלו בלי ספק גם בספרד, ובמקום אחר אדפיס מכתב שנשלח בשנת 1487 מספרד לאיטליא, ובו נשמע באמת ההד של בשורות הזמן, שמספרים על כיבושי הפורטוגזים ועל נפלאות שבארצות מרחקים ועל מצב היהודים אשר שם⁽¹⁾. בין הכתבים של המקובל ר' אברהם בן אליעזר הלוי נמצא קטע של נבואה שנתפרסמה כנראה בספרד בשנים האחרונות לפני דגירוש⁽²⁾. רובה של ספרות זו של נבואות ודרשות משיחיות, נאבדה. ידוע אמנם סופר אחד שאסף בידיים פתוחות את כל החומר דומשיחי דהרווח בין היהודים של תקופת הגירוש, וזהו הר' יצחק אברבנאל, שפרסם את ספריו המשיחיים „מעייני הישועה“, „ישועות משיחו“, „משמיע ישועה“ שנים אחדות אחרי הגירוש (98–1496)⁽³⁾. האברבנאל כתב את החיבורים הקטנים האלה, כדי לחזק את דהיהודים הספרדיים באמונתם, גם את היהודים הגולים ממקום למקום שלא מצאו עדיין מנוח, וגם את האנוסים הנשארים בספרד שלא נאבדה לגמרי מלבם תקוות הגאולה. האברבנאל סתר ביחוד טענותיהם של סופרים מומרים כמו היארונימוס די סאנטה פידה ופילוס די סאנטה מאריה, שבחיבוריהם מצאו אז הדרשנים הנוצרים את כלי זיינם, כדי להעביר את היהודים לתורתם. בידי דרשני היהודים לא נמצאו ספרי שימוש

(1) קטע של המכתב הזה נדפס ע"י פרופי א. מרכס ב־J. Q. R. 20: 247 והוא שלח לי בטובו צילום של כל המכתב.

(2) ראה המאמר של גרשם שלום (תרפ"ה) ע' ל"ו והלאה. הידיעות של ר"א הלוי הן מדוייקות. רק שנת הגירוש מאנדלוסיה היא רמ"ג ולא רמ"ה, כמו שכתב ר"א הלוי (או סופר הכ"י?) בטעות. במקום „שאו יקחו שני בני האנוסים“ צ"ל בלי ספק „שאו יקחו בני האנוסים“. צריך להשוות כאן גם את הרמז „שבשנת רמ"ח יקום אברהם“ אצל שלום, כתבי יד בקבלה הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים ע' 88.

(3) אני משתמש בהוצאות אלה: מעייני הישועה, Stettin 1860. ישועות משיחו, Königsberg 1861 משמיע ישועה, Königsberg 1860.

כאלה, והאברבנאל בא למלא את החסרון הזה. כוונתו הייתה, להוכיח שהמשיח עוד לא בא, ולקבוע את גבול ביאתו בזמן הקרוב. מה שהוא לימד עוד הפעם באריכות ובהיקף יותר גדול בפירושו על ספרי הנביאים, זה הביא בקיצור בספריו המשיחיים, כדי לעזור בידי העומדים במלחמת הקיום, הוא לא בא לחדש חידושים, אלא לאסוף את החומר הידוע לבני דורו בצורה הדרושה לצרכי הזמן. דרשות דומות לאלה הנכתבות בספרו "משמיע ישועה" היו שגורות בפי דרשני הזמן. מספיק להעיר על דבריו הקצרים למזמור מ"ד (1) ועל הדרושים שסמכו האנוסים בוולניסיה בשנת 1500 על המזמור הזה.

במקום אחר ידוע צריך לברר, איך האיש הזה, שיצא שמעו כפוליטיקון מעשי וכבעל השכלה מדינית רחבה, כולו היה קשור עם הדעות המיתולוגיות של האומה ביחס אל החיים ההיסטוריים. ולכן הוא משתמש גם בסיפורים העממיים של זמנו על ארצות רחוקות, כדי לפרש את מאמרי הנביאים. "והנה קרא לארץ ההיא ארץ צלצל כנפים (ישעיה י"ח א') בעבור רוב הצל אשר בה מפאת האילנות הגדולים אשר על הנהרות, כמו שהיום הזה מעידים אנשי מלכות פורטוגל ההולכים שמה, וכל דרכם הוא על הנהרות, ויש משני עברי הנהרות אילנות גבוהים עד לשמים, והם רבי הענפים והעלים, עד שעושים על הנהרות צל מרובה וגדול מאוד, וספינות הנוצרים עוברים בנהרות תחת אותם צללים שחופפים את הנהר כמו כנפים" (2). "ולפי שהיהודים עושין סימן קיבול דתם בכוויות אש על הפנים ועל זרועות הידים, באמרם שהבריתות שלשה, ברית דם שלקחו להם היהודים בברית מילה, וברית מים שלקחו הרומיים בטבילתם, וברית האש שהם ר"ל היהודים לקחו להם, ואמרו שעל זה נאמר אש דת למו, לכן אמר כנגדם הנביא: כי תלך במו אש לא תכוה ולהבה לא תבער בך, ר"ל שהרושם ההוא לא יוציאם מכלל דתם" (3). האברבנאל נוגע כאן בשאלה שעסקו בה בימים ההם בספרד. יש לפני פרוטוקול של משפט החקירה שנעשה בשנת 1489 נגד היהודים באושקה (Huesca) בשביל שגיירו לפני שלשים שנה בערך נוצרים או אנוסים אחדים. לפי דברי העדים היה אז מנהג היהודים בקבלת גרים, לבטל את סימני הנצרות (discristianar) מעל הגר על ידי טבילה וחתכת הצפרנים ועל ידי חיכוך מקום המשיחה הנוצרית (chrisma) שבמצח המתגייר. לעומת זה טענו היהודים, שתורתם אינה מכירה במנהג כזה של ביטול סימני הדת הקודמת מעל הגר, "שאפילו אם היה הכריסמה דבר רשום

(1) משמיע ישועה דף פ"ז ע"ב והשווה למצלה ע' ע'.

(2) משמיע ישועה דף י' השווה גם את הפירוש לישעיה במקומו.

(3) משמיע ישועה דף כ' ע"ב. על אותם הדברים הוא חוזר בפירושו לישעיה, ושם

הוא מוסיף: "וברית האש שהם לקחו להם מפני מאטטיאו השליח שצוה אותם עליו".

מאד שלא יוכל להתבטל, כמו שהוא כוונת האש (chrisma de fuego) שעושים לפי הנשמע בארצות הפרסביטר ג'ואן, לא היו נמנעים על ידי זה מלגייירו" (1).

האברנאל הוא בטוח "שילד המלך המשיח בארצות הנוצרים אשר במערב הנמשכים לדת רומי, וראוי זה להיות כן, כי כמו שנולד מרע"ה במצרים מקום הגלות ונולד זרובבל בבבל ראש הגלות, כן משיח צדקנו יהיה נולד בתוך בני יהודה אשר בגלות רומי בקרב הנוצרים" (2). "ויש קבלה ביד היהודים האשכנזים, שבהיות מושב הקיסרות שמה יבא המשיח" (3) הזמנים האפשריים לקץ הגאולה הם שנת ר"ן ורס"ג ורצ"א (4). ידוע שהאברנאל לא המציא את החשבונות האלה. ואמנם לידת משיח צדקנו אין ספק אצלי שכבר נולד קודם שנתחדש הגירוש הגדול ואבדן גלות ספרד, שכשי האמת מאז נתחדשו הצרות התכופות מחבלי משיח והיתה התחלה לכל צרותיהם, כי כן נאמר בטרם תחיל ילדה וכו', ר"ל בטרם בא חבלי הגאולה ילדה ציון או האומה את מלך המשיח, כמו שנולד מרע"ה בהתחלת עינני גדול מצרים, והסתכל אמרו בפסוק הזה ב' פעמים בטרם, כי הוא עולה בגימ' רנ"א, ואתה ידעת שבשנת ונ"ב מהאלף הששי הזה וסימנו מזר"ה ישראל יקבצנו נעשה גירוש ספרד, ואולי שהשנה קודם נולד אביר הרועים משיח אלהי יעקב" (5).

מענינים בשבילנו הם ביחוד דבריו על כיבוש העיר קונסטנטינופוליס. "תדע שהיו לאמונת אדום ב' התחלות, האחת בענין ישוע ... השנית... בקונסטנטינו הקיסר, שכמו ג' מאות שנה למיתתו של ישוע נתנצר... ויתן רומי וכל הארץ לכומרים והוא הלך ליון ובנה העיר הגדולה קוסטאנטינה (6) ... ולכן היו בזאת האמונה ב' ראשים כנגד ב' ההתחלות האלה... ולכן הב' ההתחלות האלה נרשמים לנקמת ה'. והיתה קבלה ביד הראשונים חכמים שקיבלו מן הנביאים שער קוסטנטינה תחרב ראשונה ואחר [זה] רומי, ותראה זה בתרגום פסוק מי יובילני עיר מצור וגו' בתהלים במזמור ק"ח (7) מאן יוביל יתי כרכא דרומאי רשיעתא מאן דבעי יתי קוסטאנטינה דאדום, ותבין כי יובילני הוא עתיד ונחני עבר,

(1) כ"י של הספריה העירונית ב-Bordeaux מספר 1152 דף 46. הסיפורים על הפרסביטר יוהנס שהוציאו Zarncke ונייבויאר אינם מביאים דברים כאלה.

(2) ישועות משיחו דף כ"ג ע"ב.

(3) משמיע ישועה דף ע"ה ע"ב.

(4) ישועות משיחו דף י"ג. השווה גם המספרים השונים במעיני הישועה דף ג"ד ונ"ז.

(5) מעייני הישועה דף נ"ח.

(6) הדברים שהערזקתי פה בקיצור הם לקוחים מהגדרת האפיפיור סילבסטר ומספר

מעשי ישו.

(7) "מצור" אמנם כתוב במזמור ס'.

וכאלו המשורר אמר על אנשי הגלות בשם אנשי הגלות, מי הוא אשר יובילני אשר תחרב העיר רבתי, ומצור הוא רומי, והיתה דהתשובה, מי נחני ר"ל האלוה ית' שהראני נקמת קוסטאנטינה יראני בנקמת רומי. ובתרגום מגילת קינות ג"כ מסכים לזה בפסוק שישי ושמחי בת אדום וגו', חדיאי ובדיחי קוסטאנטינה קרתא דאדום רשיעא דמתבניא בארעא דארמיניא בסגיאיין אוכלוסין דמן עמא דאדום, אף עליך עתיד למיתי פורענא וצדיין יתיך פרסאי ותעיבר עליך כסא, תרווי ותרוקני, ובתר כן ישלם עוייתך כנישתא דציון ותתפרקין על ידי מלכא משיחא ואליהו כהנא רבא, ולא יוסיף למתוב לאגלותך, ובההוא זמנא אסער חוביך רומי רשיעא דמתבניא באיטאליאה ומליא אוכלסין מבני אדום וייתון פרסאי ויעיקון עלך ויצדון יתך, ארום ארזפרסם קדם ה' על חובותיך, (1) פי' המתרגם בב' מקומות אלו, שאדום הוא העם היושב בקוסטאנטינה, ולפי שנאמר אדום על אומת רומי, הוצרך לומר על קוסטאנטינה בת אדום שנבנית בארמיניאה ונקראת אדום, לפי שנתמלא אוכלוסין של אדום. וידוע שאין זה פירוש הכתוב על דרך סבא, רק הגדת הקבלה דמקובלת אצלם מהנביאים. וביאר עוד שהמחריבין קוסטאנטינה ורומי יהיו הפרסיים, ודע שהגויים הנקראים היום טורקוס מארץ פרס היו תולדותם, והם לכדו קוסטנטינה והחריבו מקום קדושתה, אולי שהם עתידין לחריב רומי" (2).

(1) ראה על התרגום הזה Krauss, Studien. z. byzantin. jüd. Gesch. p. 100 השווה גם למעלה ע' ס"ב.

(2) מעייני הישועה דף נ"ב ע"ב. בשורות הבאות הוא מדבר על "הטורקוש הפרסיים". דברים דומים נמצאים במשמיע ישועה דף ס"ד, ושם נאמר "הפרסיים שהם הנקראים היום טורקוש". בפירושו לנבואת עובדיה הוא אומר: "הנה אומת הטורקי היום הזה אמרו המספרים כולם שהם מבני פרס ובגמרא פליגי בה ר' סימאי ורבנן על תירש (צ"ל תירס) חד אמר זו טורקי וחד אמר זו פרס, והיותר מתישב שהוא פרס והוא טורקי גם כן". הדברים הובאו פה בצורה משובשת. ראה בראשית רבא הוצאת כהעאדאר ע' 343. לפי הנאמר שם כיוונו לתרקי כדי לחזק את נבואותיו האברבנאל לא חש מלחפש ולמצוא את השם של התורכים אפילו בדברי חז"ל. השווה בכלל את המשך הדברים שבמעייני הישועה דף נ"ב ע"ב וביחוד מה שנאמר שם: "ולפי שישבו בבבל עד פקידת כורש מלך פרס כחמשים שנה, יהיו כנגדם נ' שנה מלכידת קוסטאנטינה עד סוף הגלות, כמו שנרמז באשרי המחכה... ואמרו אשרי המחכה וגו' להודיע, שאחר לכידת קוסטאנטינה ירבו הצרות לישראל למות לרעב ולשב, ויגורשו מן הגוים אשר בתוכם עד אלף ושל"ה שנה אחר חורבן בית שני שהם נ' שנה אחרי לכידת קוסטאנטינה, שאז ליהודים תהיה אורה ושמחה וששון ויקר, לכן אמר אשרי המחכה, ר"ל אשרי מי שמחזק ידיו לסבול צרות הגלות ויעמוד בניסיון ה' ולא יצא מכלל הדת ויגיע לארץ של"ה, שאז יהיה סוף הצרות, ואולי שאז יתגלה מלך המשיח או חרבן רומי או נקמת האומות והמלאך לא רצה לפרש יותר מזה, ודשנים ההמה ישלמו שנת ה' אלפים רס"ג ליצירה". [לפי חשבון המחבר צריך להוסיף י"מ'ים (-מאה) על המספר אלף של"ה].

נוצר בזמן המאורע עצמו, יותר מחמשים שנה לפני שכתב אברבנאל ארז חזיונותיו המשיחיים. מתוך פירוש כזה מרבארת גם יפה האגדה העממית שהובאה למעלה, שהמשיח יושב בהר סמוך לקונסטנטינופוליס, שהעיר הזאת נחשבה עוד בזמנם כאחד מב' הערים הראשיות של מלכות אדום. על ידי לכידתה לקחה ביצנץ עוד הפעם את מקומה במראות המשיחיות שתפסה מכבר בסוף התקופה העתיקה. הפירוש שהפרסים הם התורכים לקוח מספרי דברי הימים של מלכי ספרד. (1)

בחשבונותיו האסטרולוגיים הולך אברבנאל בעקבותיו של אברהם בר חייא, אבל גם הנוצרים בני דורו טפלו בענינים כאלה, ויהיה כדאי להשוות את החשבונות האסטרולוגיים והאפוקליטיים האלה שרווחו במחנה היהודים ובמחנה הנוצרים שבאותה התקופה. מר' אברהם בר' חייא לקח אברבנאל את חשבונותיו על "המחברת הגדולה העצומה (של שבתי וצדק) ששבה להיות בדגים שנית עתה בקרוב שנת ה' אלפים רכ"ד ליצירה", אחרי שהיתה המחברת הראשונה "בהיות ישראל במצרים שלש שנים קודם לידת מרע"ה" (2). אמנם רק בני הדור של תקופת הגירוש מצאו את הפירוש המלא לחשבון האסטרולוגי של קדמוניהם... "ככה (כמו במחברת של יציאת מצרים) במחברת העצומה השנית מדגים שעברה זה ל"ב שנים נתחדשו על ישראל בכל מקום צרות רבות ורעות מה שלא קדם כמוהם לא להם ולא לשום אומה מהאומות מני שים אדם עלי ארץ עד היום הזה, ועין לא ראתה, גם ברשת הדמיון לא תפול ולא תצויר הפלגת הרעות הנמרצות לכל אשר בשם ישראל יכונה. וגם לאותם שהיו מזרעם שבימים הראשונים יצאו מכלל הדת עברו תורות חלפו חקויתערבו בגוים, הם ובניהם ובני בניהם ולא הרגיעו ולא מצאו מנוח לכף רגלם,

(1) "los turcos que son llamados en latin partos", Primera Cronica General, Estoria de Espana que mando componer Alfonso el Sabio y se continuaba bajo Sancho IV en 1289, publ. R. Menendez Pidal, 1906, p. 218. כל הספור שם לקוח מן הסופר Jordanis הוצאת מומזן (Mon. Germ. Hist. Auct.) 66. ע' (Ant. רק ההשוואה של התורכים והפרסים לא נמצאת אצל יורדאניס ולא היתה יכולה להמצא שם אינני יודע מה גרם לחידוש זה. אבל המקור של האברבנאל נתגלה בזה. הוא השתמש גם בספוריו על קדמות היהודים בספרד בעיבוד של ס' דברי הימים הנזכר הנעשה בחוגי האנוסים. מה שאמרתי בחקירותי על ס' שבט יהודה ע' 59 צריך לתיקון, ואין כאן המקום. [את השם פרסים קיבלו התורכים גם אצל הכרוניםטים הביצנטיים, ראה 476, Jorga, Gesch. des osman. Reiches I]

(2) מעייני הישועה ע' נ"ז. השווה ס' מגלת המגלה לר' אברהם בר' חייא הוצאת מקיצי נרדמים ע' 152 ואת המבוא של גוטסמאן ע' XXVII. בחשבוננו של אברהם בר חייא המוכחש ע"י גירוש היהודים מספרד מצא Pico de Mirandola בשנת 1493 ראה לסתור את האסטרולוגיה. ראה גוטסמאן ע' XXXI. [על הדיבוק האסטרולוגי של שנת 1464 בתור סימן לגאולה כרוב גם ר' דוד קלוגימוס בר' יעקב מאיר, רופא בנאפולי. Steinschneider Hebr. Übersetzungen p. 636.]

כי הנה יד ה' הויה בהם אש אוכלה, והן רבים בארץ ספרד שהיו יותר מיוצאי מצרים, חוקרים עליהם לאמר, כופרים אתם בדת הנוצרים ומאמינים בדת יהודים והוחלה הגזירה הזאת מתחלת המחברת, ועוד ידה נטויה, והמאמינים בהם בדתם כמו הבלתי מאמינים אלו ואלו נשרפים בבית הדשן עד שיתר רוב האומה הזאת בארץ ההיא שרופה באש כסוחה. ואמנם היהודים האומללים שלא עזבו תורת ה' נגעה בס' יד ה' להמם ולאבדם ומלכי הארץ מבלי סבה ועל לא חמס בכפם גרשום מל' הסתפח בנחלתם לאמר, קימו צאו מתוך בני עמינו, ונעשו גירוישים רבים [מ]מלכיות בני אדום באשכנז ברושיאה בלומברדיאה בטוסקאנה בפרובינציה וציציליאה בסרדיניא בקסטיליה וליאון וארגון וקטלונייה וגראנאטה ובכלל' כל מלכיות ספרד". מה דזקשר שבין המאורעות האסטרונומיים בשמים ובין המעשים ההיסטוריים שנעשו על הארץ? קשה לצרף את תחלת המחברת של שנת 1464 עם הגירוישים שנעשו בערך שלשים שנה אחרי כן. (1) אבל מן הידיעות שאספתי נראה לי ברור, כמו שהערתי למעלה (2), שבשנת 1464 בערך התחילו בקסטיליה בפעם הראשונה לחקור על האנוסים באופן מסודר, ורק על המאורע הזה, ולא על סידור החקירה המחלט הידוע של שנת 1481, היה האברבנאל יכול לאמר: "והוחלה הגזירה הזאת מתחלת המחברת, ועוד (היום בשנת 1496) ידה נטויה". אם כן, שוב מתעוררת השאלה: האם היה האברבנאל הראשון שקבע את מקומו של המספר האסטרונומי בהיסטוריה, האברבנאל שהתישב בקסטיליה רק בשנת 1483, כאשר הפעולה הנוראה של טורקווימדה היתה עלולה לשכח כבר את הגזירות הקודמות? או אולי יותר קרוב לשער, שהאברבנאל מביא רק נבואות ששמע מפי אחרים ושנוצרו בזמן המאורעות עצמם? וצריך

-
- (1) על מאורעות של שנת 1495 שכנראה נרמז עליהם בהזכרת הגירוש של "רושיאה" ראה הרכבי חדשים גם ישנים א' ע' 6 והלאה. אפשר שבגירוש אשכנז נרמז על גירוש היהודים משיירמרק, שהוכרז עליו ב"1496 III 18", והדברים יכלו להגיע לאוזני האברבנאל שגמר את ספרו בנאפולי בחודש טבת שנת רנ"ז (Dez. 1496). גם בפרובינציה ובטוסקאנה גרשו את היהודים בשנת 1495 או התכוננו אז לגירוש. בפירושו ליחזקאל כ' (עסקתי במקום הזה בחקירותי על ס' שבט יהודה ע' 72) חזר על דבריו שבמעייני הישועה המובאים למעלה והוסיף את הגירוישים שנתוספו בינתיים, אבל זכרון מעשה החקירה נמחק לגמרי, ולא נשאר עוד פירוש מספיק לשנת 1464 וגם בספרו הקודם הרמזים הם מעורפלים קצת וכנראה בלתי ברורים למחבר עצמו—על הגירוישים הוא מדבר גם בפירושו לישעיה מ"ג ומדגיש "שכולם יצאו מכל צדדי המערב וכולם עברו כנגד ארץ ישראל, לא לבד היהודים כי אם גם האנוסים שיצאו מהרורה עוברים והולכים שמה, ובה האופן הם מתקבצים על אדמת הקדש". השווה גם ישועות משיחו דף מ"ו ע"ב.
- (2) ע' ס"ב הערה 5.

להבין, שיהודי ספרד עסקו בזמן המאורע בחשבונותיו של אברהם בר חייא (1). כדי לחזק דעתי זו על המקורות שמהם שאב האברבנאל את נבואותיו, אשים לפני הקורא קטע מתוך ספר שנכתב בחוגי החקירה בשנת 1488, כפי שנזכר כבר למעלה: (2) "... ולבסוף ישובו (היהודים) אל האלהים. אבל מקודם יבואו התורכים והפרסים לאיטליה, כמו שאמר האלהים על ידי דניאל, (3) ואחרי כן יגברו עליהם הנוצרים, ותיכף יבוא האנטי-כריסטו וימליך מ"ב חודש שהם שלש שנים וחצי, וימות הוא ורוב אנשיו בעיר דמונה, כמו שכתב יחזקאל הנביא בפרק ל"ט, והיהודים והישמעאלים והאנוסים (conversos) והנוצרים הרעים שהלכו עמו וניצלו מן המלחמה..." (4) אשר הזמין האלדיים לצפור ולחיה לאמור: צפור השמים וחית השדה, בואו לזבח הגדול של האלהים ואכלתם בשר המלכים... ותשתו את דמם, שהיום הוא יום נקמתי. ומאז והלאה ידע בית ישראל, שלמען פשעיו הגלה בין הנוצרים, ובפני כל העמים ידעוהו, שאליהו ישיב את לבם, והוא ימות בידי האנטי-כריסטו ועמו חנוך, ויחיו ביום השלישי בירושלים וידרשו וישיבו לב אבות על בנים ולב בנים על אבות לפני בוא האלהים ביום הדין להטיל חרם על הארץ. ווי איך עומדים עיוורים כל עמי העולם ואינם יודעים שהקץ קרוב, שהאל אמר בפי ירמיהו בספר הקינות שעשה על חרבן ירושלים, אשר בו השתתפו אנשי קונסטנטינופוליס, שלא נקראה ככה מלפני שקונסטנטינוס ביצרה וכיבדה, אלא עוץ כמו שנאמר בספר איוב בפרק א' איש היה בארץ עוץ איוב שמו, ששם נולד, ירמיהו אומר, שיש ושמחי בת אדום יושבת בארץ עוץ... העון שבשבילו נחרבה קונסטנטינופוליס היה בשביל התקרבותם אל הישמעאלים שמתוך העונש תוכלו להכיר את החטא, כי לפני אלפים שנה נתנבא זה בערך ובימינו נתמלא. תעיינו בתרגום יהונתן בן עוזיאל האומר: חדיאי ובדיחי קונסטנטינה קרתא דאדום, דעי שיבואו עליך הפרסים... (5) קונסטנטינופוליס נחרבה על ידי מלך פרס שהוא התוגר, אם כן בא קץ העולם". אין צריך לברר בפרטות, שיש כאן חומר אסכולוגי יהודי שנאסף לכל המוקדם אחרי שנת 1453, מעובד על ידי קנאי נוצרי או ע"י יהודי מומר שלא חש לחותם היהודי הטבוע בו. זהו החומר אשר השתמש בו גם אברבנאל בנבואותיו. בחלק גדול של עבודתו הוא רק מאסף ומעבד את ספרות ההגדות והדרשות העממיות של התנועה המשיחית בתקופת הגירוש.

- (1) לפי המסופר ע"י אלפונסו די שפינא. ראה גוטטמאן ע' XXVII.
- (2) כ"י הנזכר למעלה (עמ' ס"ב הערה ד'). דף ס"ז. (3) כנראה יש כאן ערוביאי.
- (4) כאן חסרים דברים אחדים, אבל אין רמז לזה מידי סופר הכ"י.
- (5) כמובן המחבר מביא את התרגום בהעתקתו הספרדית, ואני הבאתי את שלש המלים האחרונות בצורה עברית, מפני שהמחבר קיצר את מקורו ושינה מעט את הדברים.

התנועה השבתאית בתימן.

(פרק מספר "דופי הזמן" לרבי חיים בן יחיה חבשוש)

גם אל תימן הרחוקה הגיעו שמועות שבתי צבי. גם לשם חדרו „בשורות הגאולה“. גם שם חכו היהודים בקצר רוח לבוא „המשיח“ להסיעם לארץ-ישראל לקול תקיעת השופר. הצלח הצליח משיח השקר להביא מהומה גם בקרב היהודים בתימן כמו בקרב קהלות ישראל בתפוצות הגולה, ולהטותם להאמין באחרית הימים.

בלב תמים האמינו שהגאולה הגה באה ויכינו את עצמם לקראתה. שבתו ממלאכה ומעסק ויפזרו כספם ורכושם ויהיו שמחים ועולצים, ויצפו לבוא האות לעלות לארץ הבחירה.

בתום לבב חשבו שהנה בא הקץ לסבל ולצרות ולנגישות בני קדר, אשר מזמן התפשט האשלאם בתימן גדעו את כנפיהם, גזלו מהם את החפש וארז זכיות בני האדם, כפו עליהם את דתם, בזזו ושדדו את רכושם ונחלותיהם, הגלום לארץ גזרה, ענום והרגו והשמידו בהם דור אחרי דור, ומאדוני הארץ עשום לעבדי עבדים עד היום הזה.

יהודי תימן לא נקו מידי הגורל המר. בשכרונם המשיחי הזה הסיחו דעתם מאש הקנאה והשנאה הלוהטת סביבם ויעירו נגדם את חמת הקדרים האוילית. שמחת היהודים לא ארכה ימים, כי יצא הקול בכל תימן שדזיהודים המליכו עליהם מלך (הכונה לשבתי צבי), והנה הם אומרים להשתחרר מעול הערביים ולשוב לשלט בארץ כמו בימי יוסף די נואס בתקופה שלפני האשלם. מלך תימן בעת ההיא אלמהדי אשמעיל קצף מאד על היהודים ויעש בהם שפטים, הגלה אותם, נתן את רכושם לבזה, ענה את גדוליהם והרג לפי חרב את נגידם הרב שלמה אלג'מאל (1) לפני המון ערבי משתולל ויתעללו בגויותו. ככה השביתו הערבים העריצים בכח החרב את שמחת היהודים, ובקרב היהודים שררו יגון ואבל עוד בטרם נכזבה תקות הגאולה ממקורה הראשון, והענגדה הכבדה שכסתה את שמי היהודים מחשכת הגלות ושנתפזרה לרגע, שבה למקומה ביתר שאת.

(1) מלה זו מובנה בערבית פארי יופי.

מהשירים שנשארו בידינו מר' שלום שבזי, משורר תימן הגדול שחי בתקופת שבתי צבי, אנו רואים מה כבד היה עול הגלות והצרות על יהודי תימן באותו זמן מלחץ הערבים היושבים בקרבם, ומה עזה היתה על כן התשוקה לגאולה. ר' שלום שבזי נולד בשנת השע"ט ומת אחרי שנת התל"ט (1) וחי איפוא לפני שבתי צבי ואחריו (2).

ר' שלום שבזי היה מעוז לרוח בני עמו. הוא הרבה לחזק בלב העם בשיריו את האמונה והמסורת היהודית, שכנראה היה חשש של התמוטטות בקרב חלשי הרוח מגזרות השמד והרדיפות, ולמטרה זו הרבה לשיר על עבר העם ועל קדשיו בימי תפארתו והדרו, על הנסים והנפלאות שנעשו לעם במצרים ואחרי צאתו ממצרים, על מעמד סיני, על משה רבנו, על הכהנים, על הסנהדרין ועל האהבה לציין. הוא הרבה ג"כ לשיר על הגאולה ועל ימי המשיח, ועוד את בני עמו לימים טובים יותר.

נראה הדבר שר' שלום שבזי נתן באחדים משיריו בטוי לרגשות דהעם במשיחות שבתי צבי, כפי שאפשר לראות מחלקים ידועים משיריו.

מענין היה למצא מה כתב ר' שלום שבזי על המשובה השבתאית לאחר שנכזבו מקורות חייה, ונעזרו מערומיה, ונתגלו לעיני כל התרמית והפח שנטמנו בה לישראל. אולם מכיון ששירי אלשבזי אינם מקובצים בדיואן אחד, אלא מפוררים במאות דיואנים כתבי יד, לא עלה עדיין בידי לגלות דבר זה, אבל שמעתי שישנם שירים שבהם הוא מזהיר את בני עמו מהאמין במשיחי השקר, וקורא אותם לחכות בסבלנות לגאולה האמתית. בשיר אחד של אלשבזי מצאתי אומר: "יום הגאולה סתום וקץ לא יגולה, אשרי מחכה ומאמין" (3), ויש לשער ששיר זה נכתב אחרי שנכזבו שמועות שבתי צבי, ובו קרא את העם לסבלנות.

אין פלא שיהודי תימן האמינו בלבב שלם בבשורות הגאולה. הם דיו רחוקים ממקום התנועה, ולא היו יכולים לבחן בעצמם עד כמה מיוסדת התנועה הזאת, ולעמוד על אישיותו של מחוללה. כל בשורה לגאולה היתה עלולה להכות על מיתרי לבם הדואב מרב צרות בגלות הישמעאלים המרה.

שמועות שבתי צבי באו לתימן דרך מצרים, אבל לא ידוע עדיין כיצד הגיעו שמועות אלה, אם ע"י האגרות שהריצו נושאי כליו של שבתי צבי, או מפי עוברי אורח. החומר ההיסטורי היחידי הנמצא כיום בידי הוא העתקה

(1) לא ידוע עדין מתי מת, אבל ידוע שבשנת התל"ט היה עוד חי.

(2) שבתי צבי נולד בשנת השפ"ו ומת בשנת התל"ז.

(3) מתוך השיר "לבי ועיני מודים בשירה לבינו".

מכתב־יד עתיק של ספר "דופי הזמן" (1) להרב התימני חיים בן יחיה חבשוש ז"ל, המכיל חמר היסטורי על חיי יהודי תימן בזמנו של שבתי צבי ובתקופות יותר מאוחרות.

השמועות ע"ד משיח השקר הגיעו לתימן רק בשנת התכ"ח, שנרנים לאחרי שהמיר שבתי צבי כבר את דתו, אבל לא נתפלא על זה אם נקח בחשבון את רחוק תימן ממרכזי התנועה השבתאית, וחוסר קשרים בין תימן והעולם הגדול. מלבד זה הלא יודעים אנו מדברי ימי ישראל, שהתנועה השבתאית היתה עוד קימת בארצות ידועות שבהן נמצאו קבוצים יהודים גם לאחר שהמיר שבתי צבי את דתו.

בהעתקה הנמצאת אצלי מהספר "דופי הזמן" כתוב, שהשמועות אודות שבתי צבי הגיעו לתימן בשנת השכ"ח, אך אין כל ספק שכאן נפלה טעות מצד המעתיק שהחליף את ה"ת ב"ש, כי בפרק השני הבא אחרי הפרק הדן בענין שבתי צבי נאמר מפורש שאח"כ (ר"ל אחרי הגזרות שנגזרו על היהודים בתימן בעקב התנועה השבתאית) "בחדש אדר אתתק"ף לשטרות (התכ"ט ליצירה) הוציא (המלך אלמהדי אישמעיל הנ"ל) את כל העם ושוטריו של כל עיר ועיר ויוליכם על ידי מלאכים בשלשלאות של ברזל על צואריהם אַל ארץ גזרה שמה כְּמֶרְן, ודמים רעים והארץ משכלת, ושאר העם לקחו אותם ויאסרום בראשי ההרים ובמגדלים, והיו שם במשמר שנה תמימה, עד אשר הליצו בעדם משרי הארץ וידברו תנחומים ורצויים אצל המלך ויקבל מהם, ויכתב בעת ההיא פקח קוח ויחזרו האמללים אל מקומם ערומים ויחפים, רעבים וחולים, וכבר מתו מהם רבים מהתלאות אשר מצאו מאויביהם". לפי זה יוצא שהדיעות על שבתי צבי הגיעו לתימן בשנת התכ"ח.

מהספור המובא להלן, המוערך מהספר "חמדת ימים" (2) של ר' שלום שבזי, אנו למדים לדעת שבשנת השע"ט, שבע שנים לפני לידתו של שבתי צבי, "עלו שני כוכבים מן המזרח בעלי זנבות כמקלות, אחד שהה ט"ו יום ואחד שהה מ' יום", ויהודי תימן אמרו עליהם שהם כוכבי המשיח, עפ"י דברי חז"ל יאמרו: עתיד כוכב אחד לעלות מן המזרח ויש לו זנב והוא כוכבו של משיח (3). מאורע זה, כפי שאפשר להסיק מדברי ר' שלום שבזי בספור הנז' האומר: "והיום

(1) הספר הזה מכיל גם פרקי היסטוריה אחדים להר"ר יחיה אלצעדי והרב שלמה יחיה חבשוש.

(2) מדרש על התורה בשני כרכים נדפס בירושלם בשנת תרמ"ה. הספור נמצא בדף ק"ג, עמוד ב' בדרך השני, פרשת בלק בפרוש על הפסוק "ויספק את כפיו".

(3) מדרש לקח טוב לר' טוביה ב"ר אליעזר פרשה בלק; אגדת משיח, אוצר מדרשים לאיונשטיין עמ' 389.

הגענו לשנת אתתקנ"ז לשטרות הת"ד ליצירה ועדין אנחנו מחכים לביאת המשיח" השאיר את רשמו על היהודים בתימן משך עשרות בשנים והגביר בהם את הצפיה לימות המשיח, וכשהגיעו שמועות שבתי צבי לתימן ארבעים ותשע שנה לאחר כך, ראו כנראה בזה גשום האות מן השמים שקרה בשנת השע"ט, ומכאן נבין מדוע הטו יהודי תימן און לשמועות ע"ד שבתי צבי ויאמינו בלב שלם כי באו פעמי המשיח. גם הצרות והגזרות הרבות שבאו על יהודי תימן בשנים שקדמו להופעתו של שבתי צבי הגדילו את הצפיה למשיח וראו בהם חבלי ימות המשיח. והנה הספור הנ"ל ככתבו וכלשונו: "אמרו רז"ל עתיד כוכב אחד לעלות מן המזרח ויש לו זנב והוא כוכבו של משיח: ולמה יש לו זנב לפי שמורה על שבט המלכות, דכתיב לא יסור שבט מיהודה, ושוהה ט"ו ימים, ואם האריך יותר הרי לטובתן של ישראל, ר"ל בלשון נקי, ומכאן ואילך צפה לרגליו של משיח. וכן היה. בשנת השע"ט ליצירה אתתקנ"ל לשטרות אמרו לנו אבותינו שעלו שני כוכבים מן המזרח בעלי זנבות כמקלות, אחד שהה ט"ו יום ואחד שהה מ' יום, ודדיו אומרים שהן כוכבי המשיח. יש פרוש: אחד שלא האריך הוא כוכבו של משיח בן יוסף ואחד שהאריך של משיח בן דוד שמולך כל אלף ה'. ומצאתי שכתב הרב ישראל ספרא ב"ר יוסף זלה"ה, שנולדתי באותה שנה אני צעיר המחברים שלם בא"מ יוסף משתא שלם, ומכונה על שם עירי אלשבזי (1). ואמרו אחר זמן מועט נפל דבר בישראל ובחכמיהם, רחמנא ישיובנן מכל עקתא, ונאספו חכמים מתימן וגזרה מלכות עשו עליהם שמו, ויצאו הרבה מדת קדש לדת חול, ויש נהרגו על קדושת השם בימי סרחי המלך (פי' פצל אלבאשה) שחיק עצמות. ושם רשעים ירקבו, והוברר סולת מן הפסולת, ותפסו אבא מורי ז"ל ואנשים עמו מישראל והלקום וציערום עד שנגואלו בגדיהם בדם, וישבו י"ב חדש בבית האסורים קשורים בשלשלאות של ברזל וסובלים טיט ואבנים ולבנים, והנוגשים אצים לאמר כלו מעשיכם דבר יום ביומו, ובנו עליהם דירה גדולה באלצעיד (2), וכבר חרבה, על שם ולא יהיה עוד לבית ישראל למבטח מזכיר עון. וזה שלא רצו לצאת מדת הקדש לדת [חול], ואחר כך יצאו בכופר הרבה והיו משוטטין בעירות ובמדינות מזלעפות רעב בשנת אתתקנ"ז (3) ואתתקל"ח (4), כי שללו כל ממנוג ורבתה הארבה ואכלה כל מיני מאכל ותבואה, ומכל זה הצילים ה'. והש"ה (5) רבות רעות לצדיק ומכולם יצילנו ה', וחזרו בשמחה גדולה בימי יפת המלך הישמעאלי מלך

(1) מכאן אנו יודעים בברור זמן לידתו של ר' שלום שבזי.

(2) שם מקום בתימן.

(3) שנת השפ"ו היא השנה שבה נולד שבתי צבי.

(4) שנת השפ"ז.

(5) זהו שאמר הכתוב.

כשר יצא מן המזרח והחרים זרע עשו מן התימן, ואת הרשע שתפש אבא מורי וחבריו עשה בו שפטים ופשטו עורו עד טבורו והשליכוהו לכלבים, והיום הגענו אתתקנ"ז לשטרות, הת"ד ליצירה, ועדין אנחנו מחכים לביאת המשיח שמא לא יגלה אלא עד פ' שנה, כמשה רבע"ה דכתיב ומשה בן שמונים שנה בעמדו לפני פרעה מלך מצרים, שאמרו חכמינו שנולד דהמשיח ביום עלות הכוכבים, השם יקבץ גליותינו אמן וכן יה"ר".

כמלואים למאמר זה הנני מעתיק לקמן את הפרק הדין בנושא הזה מתוך "דופי הזמן" ככתבו וכלשונו, ובזה הנני חושב שהבאתי לפני הקורא דבר חדש בדברי ימי ישראל, ומי יתן והייתי במאמר זה פותח פתח לחוקרי דברי הימים ולסופרים לזכור את שבט ישראל עתיקי-הימים השוכן בחצי האי—ערב ולחקור את דברי ימיו, ולהציל מה שנשאר עוד להציל מפרי רוחו המשתרע על שדה רחב.

מתוך הספר "דפי הזמן":

"אל ארץ התימן עופפו שמועור: שבתי צבי שר"י מעיר טבריה ת"ו שכבר נתגלה המלך המשיח. והיהודים שבתים מרב צערים מהאומות ודחקם וענים בין שכניהם הערבים תמיד נפשם חפצה ומשתוקקת אל שמועות שקר והבלים, כי הם מאמינים בני מאמינים, אבות עם בנים, על גאולתם ועל ביאת המשיח ועל יעוד הנביאים והחכמים באמונה שלמה, ביושר לב ובתמים, והיו מתלחשים כתות כתות אנשים ונשים, מתקבצים שמחים ועולצים, והיו מתפללים אל ה' שימהר את הקץ ולא יאחר, וישבו אל ה' בכל לבבם ובכל נפשם וגורו שלא יאכלו בשר מבושל כי אם צלי אש, ושלא ישתו יין ואפילו בליל פסח ושיאכלו מאכל תפל בלי מלח.

וישמעו דברי היהודים אל המלך אלמהדי אסמאעיל ואל כל עמו, כי יצא דגול בכל תימן, היהודים המליכו להם מלך, ויקצף על היהודים מאד ויחרה אפו בהם, וישלח שלוחיו וסריסיו, רוכבי סוסים מזוינים עם חילותיו, אל כל ערי היהודים ומושבותיהם לקחת אותם ולענותם בשלשלאות של ברזל, ולהביאם אליו ולבזז את כל רכושם, ויעשו להם כן כאשר צוה. ויביאו אותם מכל מקומות מממלחתו אל עיר אלסודה, וידבר אתם משפטים, ויאמר אל זקני העם ושוטריו: הוי עם טמאים, נבזים ושפלים, ידעתי את זדונכם ואת רוע לבבכם עמנו מיום היותכם בארצנו, שאתם חושבים רעדי על ממלכתנו ועל נביאנו, ואתם מיחלים ומצפים מתי תבוא עת פקודתנו ונפילתנו בקום משיח השקר "חמאר עזיר" (1), כאשר דברו עמנו קדמוניכם. ואתם מעלתם בימי משה נביאכם עד קצף ה' עליכם

(1) החמור המושיע, כך קוראים הערבים למשיח היהודי.

ויפץ את אבותיכם מעל אדמתו ויזרם בכל הארצות עד היום הזה. ולא שמעתם ולא האמנרתם בקול אלהי הנביאים, ותזידו ותבגדו בנביאנו, חותם הנביאים, מחמד. וישלח ה' בכם את המארה ואת המהומה ואת המגצרת ואת הכשלון ואת הפחד, וירך לבבכם בארצות מגורייכם, ולא יוסיף עוד להביט אליכם להושיע לכם. וכבר נתנבא יליכם הנביא: נפלה ולא תוסיף קום בתולת בת יהודה. ומה תחשבו שתקום לכם עוד מלוכה, ותשלטו על העולם, ותחריבו את הארץ כאשר עשו אבותיכם, טוב לכם שתשמעו לדבריני ותאמינו בנביאנו ולא תכפרו בו ונהיה לעם אחד, ולא תחובו בנפשותיכם ותדרו לדין קשה אש גיהנם, מקום אשר יורדים היהודים וכל המורדים וכופרים בנביאנו וברצונותנו, ותזכו לשבת על האדמה בחיי עונג והשקט ומנוחה ותנחלו בגן עדן נחלה טובה, ושמה תשתעשעו בפרדסים רבים גדולים וטובים נחלי דבש וחמאה, עם בנות החן ובני עליה, ותתענגו ותשבעו מן הטוב הצפון למאמינים בנביאו ובתורתו. הנה זאת עצתי לכם נכונה וטובה ולא משנאה דברתי לכם כך, כי אם מאהבה וחנינה, אולי יתן ה' בלבבכם בינה, ותשליכו עול השטן ועוונותיו וחטאיו המסית והמדיח אתכם משני עולמים, ותזכו למה שאמרתי לכם מן הטוב ויותר כהנה וכהנה; ואם לא תשמעו אלינו חרב תאוכלו, כי פי מחמד דבר, ראו כי רעה נגד פניכם. והרבנים והזקנים עומדים רועדים, וכל איש נהדר וגשוא פנים ובישן ארכובתיה דא לדא נקשן. ויען משנה המלך ויאמר להם: שמעו לנו ותחי נפשכם והמירו את דתכם ואל תשיבו את פני המלך אדוננו ריקם, כי קשי ערפכם ומצחכם שבעתים יוקם. הלא ידעתם אם לא שמעתם את אשר עשו המושלמים בכל הארץ בימי עלי נגיד המאמינים לכל הכופרים אשר היו בימים ההם אשר נלחמו בם עד כלה, והיו חזקים בארץ יותר ממנו, הן בגבורה, הן בממון, ונתנם ה' לפני המאמינים בלי אסון ובלי צער, והכום כאשר יגוד הקנה עץ לפני המים בזכות הנביא תפלת ה' עליה, ולא נפקד מהמאמינים איש. איה אלהי ארץ שבא אשר עבדו כל פסל וכל מסכה ותמונה, ההצל הצילו את נפשם מיד המושלמים? מי מכל האלהים האחרים אשר הצילו את עמם מידם? ואתם אל תשארו בטעותכם בהסתת היצהיר והשטן, ודעו והעידו כי אלהיכם הוא אלהינו והוא אלהי האלהים ואדוני האדונים, אלהי השמים והארץ ואין עוד בלרזו, והנביא מחמד שלוחו, ואין אנו חפצים במיתתן של רשעים כי אם בשוב רשע מדרכו וחיה. ואם לא חי ה' הנביא כי בני מות אתם.

ויען ראש כל הקהל ויאמר: המותה לחסידיו. אבל דע לך אדוני כי אנחנו לא נוכל להעיד עדות שקר, כי לא העדנו ולא ראינו, ותורתנו תאמר: נביא מקרבך מאחיך כמוני יקים לך ה' אלהיך אליו תשמעו. ועוד תצוה אותנו תורתנו לא תשמע אל דברי הנביא ההוא, וזה הנביא אשר אמרתם אינו ממנו ולא מאחינו.

ולא מקרבנו, וכל הבא לבטל מצוה אחת מכל המצוות שבתורה אין אנו שומעים ואנו חזקים באמונתנו לעולם ועד. ולא בא נביאכם אלא לישר אתכם לעבד את האל, כי מתחלה היו אבותיכם ע"ז כאשר הוא מפורסם אצלכם במלחמות עלי עם הנצרים ועם ע"ז. והיהודים היו נלחמים אתו ויושבים בגבולו ולא הרע להם ולא המיר דתם אלא חייב אותם ליתן כסף גולגולתם וישבו לבטח בארצו.

ויקצף המלך והמשנה על תשובתם ועל חזק לבם באמונתם, ויאמר להוקיע אותם נגד השמש שלשה ימים ערומים אולי יפחדו ויתפתו. ויוקיעום שלשת ימים בחום השמש בלי לבוש בבית המטבחים בענויים קשים ומשונים זה מזה. והיו מבהלים אותם בחרבות להסיר את ראשם מעליהם ולא רצו להתפתות להמיר דתם. ויאסרום בכבלי ברזל תחת הארץ במקום אפל חשך וצלמות, מקום סרוח, מקום צחנה ובאשה, ויהיו שם שלשה חדשים.

דרכי ספרתי, שנת הבשורות עת עמד משיח השקר שבתי צבי תושב אזמיר המפורסם במעשיו אשר לא כדת. הוא שלח אש בעצמותי ממרחקי ארץ, הוא, ימחה שמו, פלח כליותי בקרבי מעבר לנהרי כוש, מאלכסנדריה של מצרים, כמו אכן השואבת משכני בתרמית הבליו. ממצרים דאו כנשר בשורות המסות וחנו על פני כ"ל ארץ התימן. אחי האמללים שטו ולקטו שמועות יותר מכדי צרכם בעבור להחיות בהן רוחם הנכאה. ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מנעו ארשת שפתם מלדבר באזני הגויים שכניהם עליונות כליותיהם. והנוכל הרים קולו ואמר: ודברתי על הנביאים ואנכי חזון הרביתי ובידי נביאי הגויים אדמה. עמדת חמאר עזיר נוסף על חזיונותי ועל חלומותי שחזו לי עוד נשים ואנשים אשר לא מעמי המה. צבי מודח הדיחני לקים בו עני ורוכב על חמור. בצפיתי צפיתי והנה פרא רוכב על עני ורש נפגשו עושה כלם ה'. בשמחת לבבם רובם למען שמו שבתו ממלאכה ומעסק, וכספם וקנינם פזרו בנדבות והלואות עד יעבירו את הירדן, ומשם יצברו חמרים חמרים כסף וזהב ואבן יקרה ככל העולה על רוחם, בוקה ומבוקה ומבולקה. שובע שמחות הבשורות האלה נשאו כנפיהן ועופפו, ובאזיר שמי ישראל קננו או קוננו. יקירי קוראי דברי בואו עמי דרך אולם שער רוח אמונתם החזקה ותראו תוכן הבטחתם בתורת ה' וביעוד הנביאים ע"ה. ומעשה שהיה כך היה: זקנה ישרה ויראת ה' היתה בעיר הבירה צנעא, תמה וכבודה ועניה. כל בני ביתה וכל קרוביה מרוב אריכות ימיה נסעו והלכו לבית עולמם. וביתה אשר היה בנוי לתלפיות נהרס ונחרב, ולא נשאר לה כי אם הסף ועליה קטנה, והזמן כלכל אותה בכבוד מן הירושות המפיל לה בכל עת. ויהי היום כאשר לקחה אזנה שמץ דבר מתרועת הבשורות שהקשיבו רב קשב אזניה הכבדות, ויפנ לבה כי לא האמינה לקול קורא תרועת הבשורות, ותאמר אל השכנה: הגידי לי את שאהבה נפשי כי גואלי חזק ועל אלהי בטחתי ונסמכתי

בו כל ימי מגורי, ולישועתו הוחלתי לרחם עניה סוערה לא נוחמה, עתה אמותה הפעם אחרי כי בא לעת זקנתי רוח אפנו משיח ה' אשר אמרו לנו אבותינו בצל אמונת הגואל נחיה בגוים, זהו שאמר הנביא ביום השלישי יקימנו ונחיה לפניו, וכדברה כן לא הסתה עוד אזניה הכבדות לדברי חברתה. ותשת עצות בנפשה לאמר הנה ימי מועד כבר הגיעו, ובן או אח לעזר לי אין, כי אם לקחת משענתי ביד, אקומה נא ואסובבה בעיר. וכאשר חשבה כן היה. מחוט ועד שרוך נעל בכסף לקחה לצורך הנסיעה, וגם נושא אדם קנתה לה בשארית כספה, בעבור לשאת אותה ואת כל אשר לה עת יתקע בשופר גדול ובאו האובדים בדרך אשר בתוככי ירושלים. ותשב עם הנער אשר שכרה לה לשאת על כתפיו חפצי קנינה, וגם הוליך את החמור אל מקום תחנונה. ותבוא אל ביתה לעשות מלאכתה לצורך כליה הנחוצים לה ולהכין צרכיה. והי היום לפני ערב ליל פסח הלכה אל בית המרחץ להתקדש ולהיות נכונה לביאת מועד הגואל. את עור בשרה היבש בחמין רחצה עד היותו ירוק, תלתליה הקצרות והמרוטות במסרק סרקה עד היותם כסמרטוט לבן, ואחר עלית ריח משיחת ראשה בחמאה, הלכה לביתה להשלים כליל יופי הדר ידיה ורגליה, הדומים לקנים עקומים מרב ימים, בצבע אדום הנקרא "חנה" ¹ לכבוד המועד. וביום ערב פסח צפד בצק ה"חנה" על עורה, ובירנה כבר טהרה ונקתה ובערה ממנו כל שאור ומחמצת כדת. אבל רוחה הטהורה קשורה אל אל המושיע לעמו בעת ובעונה הזאת, ועיניה ולבה נשואות לראור ולעשות סדר הלילה כמשפטו כמו שצו חז"ל. עודה מדברת אל לבה, ורחמי שמים לא רצמו. יהי מכירה ברוך אשר הבטיח לה להיות כאחד מאנשי ביתו. ולעת ערב ותסך את פניה אשר היו גבים גבים, ותשם בפוך עיניה הכהות והבולטות, ותסר בגדי החול מעליה, ולכבוד דהיום לבשה את בגדי תפארתה החמודים עם תכשיטי הכסף הנשארים לה. גם שני עצים זרת ארכם, המה מפתחות הסף והעליה, קשורים לה בחבל על צוארה מתחת לחרוזי פניני הזכוכית לאות לה כי היא חפשית.

ויהי אחרי אשר הכינה צרכיה והוכנה, הלכה אל בית מכירה לעשות הסדר בלב טוב ובנפש חפצה. וכשהסבו אנשי הבית לקרא ארז ההגדה, שפתיה היו נעות להביע רחשי תודה לגואלה. ובהגיעם "לאילו הוצאנו ממצרים ולא עשה דין באלהיהם" ענתה ברעדה "דינו" די לנו בצרות שעברו עלינו. ובהגיעם "למוליך עמו במדבר" בקול גדול ענתה "כי לעולם חסדו" במה שעבר ובהוה ולעתיד.

(1) *Lawsonia inermis*, מין צמחי דהתימנים טוחנים את עליו, לשים את העלים הסחוננים במים, ובליש מורחים את הרגלים והידיים המקום המרוח מקבל צבע זהב אדמדם. דבר זה נעשה לנוי לכבוד החגים וימי משתה ושמחה.

ובאופן זה השלימה הסדר עד תומו, על כל דבר ודבר אמרה מענינו. ותברך את בעל הבית ותלך לה לביתה.

בליל שמורים זה חשבה מה לעשות: אם לישן כדרכה בעליהה, אולי לא תקיץ בבוא המשיח להוליך את כל הקהל אל המנוחה ואל הנחלה, והיא תשאר לבדה בארץ העמים. ולכן אין כל תקוה כ"א לשכב בסף ולקשר רגלה בחבל אשר על צואר החמור, והוא לא יחריש מלהיותו נעור ויעיר אותה מתרדמתה עת יצאו צבאות ה' עם כל בהמתם וקנינם, וכאשר חשבה כן עשתה ולא התנצלה את עדיה. בסף אשר שכבה הניחה את צרויות כליה המוכנות בצדה להפסיק בינה ובין החמור, ובכח הד' כוסות שכבה ותרדם, ומצצקת הכלכים באשמורה הראשונה לא חתה ולא שמעה. ובאשמורת השניה חמור נוער, סחוב והשלך וברגלו ירקד אשה זקנה. ובאשמורה השלישית בחלומה מדברת עם משיחיה: לאט לי משיח לאט, פן תשבר מפרקתי. הבקר אור והפעם רוחה מפעצי פרא וממכות מאהביה הנאמנים. ראה אדוני והביטה ופקד תוכן נפשם, ואם הלאתיך בחידות ומשלי נשים זקנות, רד עמי אל שער הזקנים ותראה נפילות.

זהו הענין השני המכאיב:

זאתה ה' והוא שאל בן שנה במלכו על יהודי תימן לבית הלוי לא ימיני, הנקרא בפי בני דורו הרב הפרנס הגדול אשר לא נודע שמו. הוא מעיר חמדה הרחוקה מצנעא צפונה שש עשרה שעות. בשבוע זה שלפני חג אכילת המרור שלח מלך ישמעאל אחרינו ואחרי כל זקני ישראל היושבים בנפות חמדה משוכים בחבל ובשלשלאות אל עיר מלכותו היא שהארה, ושמה אסרם בזקים וענויים קשים מאד.

זהו הענין השלישי המרגיז עד למאד:

ביום י"ד לחדש זיו השמועות והבשורות יחד הרנינו לבם, ובאמת ובתמים הכינו נפשם להושע מצרתם וגלותם. ובו ביום אחר תפלת המושלמים תפלת הצהרים של יום ששי שלח משנה המלך היושב בצנעא אחר מ"ו שלמה אלג'מאל, הנגיד לבני דורו בתימן, והוא עודנו מדבר עם תלמידיו מענין כבוד קדושר היום. ומשרתי משנה המלך הגיעו ויבהילו להביא את הרב לפני המשנה. התלמידים ברחו מבוהלים ודחופים, והרב חילה את פני המשרתים עד בוש למען ישפך שיחו לפני קונו, וילכו יחדיו אל המקום אשר אמר לו האלהים להתפלל שם. וכאשר הגיעו לחצר בית-הכנסת החיצון, סגר הנגיד הדלת וגם החצר התיכונה סגר בעדם, והוא לבדו נכנס לבית-הכנסת ודמעותיו על לחייו, ונתפלל תפלת תחנונים קצרה הידועה לו ויצא. ואחר הולכתו לפני המשנה ודבר אתו משפטים אשר לא נודעו, גם תשובת הרב לו לא נודעה. ובשצף קצף לפני הקבלת שבת, ברזל באה נפשו, כי כן צוה המשנה להביאו במשמר לראות מה יהיו חלומותיו.

תלמידיו וכל הקהל בכליון עינים קוו לראות פני נגידם ועד היום לא ראוהו עוד. בליל פסח זה נעשה הפסח באנחה ואנקה ובשברון לב, ורובם נחבאו אל הכלים.

המשנה שלח מכתב אל המלך אל עיר שהארה לחרץ משפט על דברי נגיד היהודים ולדעת מה יעשה לאיש אשר המלך חפץ בקל'ונו. תואנה גדולה מצא המלך הצמא לדם היהודים לאמר: זה האיש מורד וממריד אחרים בממלכתו, ולכן ביום הששי הבא אחר תפלת הצהרים תעשה בו נקמה לעין כל, למען ישמעו וייראו כל מאמיני חמאר עזיר ולא יוסיפו לעשות כדבר הזה עוד.

אלה תוכן דברי תשובת המלך אל המשנה, ועוד תוכחות מגולות לפי סכלותו וגאותו מן הקוראן שלהם: שאין להם (לִיהודים) תקומה זולתי אם יניחו אמונתם ויסמכו על נביאם (של דמושלמים) ועל מפרשי עונם, והנביא עם עדת מרעיו המאמינים ילוּם ויוליכום למקום חפץ תאותם, ומלאכי משחית אשר בשערי שאול ימלטום ויצילום לאמר לנו הם. מושלמים הם. ואם לא יאמינו לקול תוכחותי זאת ויספרתי ליסרה אותם שבע בין בכורי הנאצות. ככה השיב המלך במכתבו. וביום כ"ב לחדש דנו' צוה המשנה להעביר קול בכל רחובות צנעא. שאחר תפלת הצהרים יבואו לראות מצות המלך אשר גזר וצוה לעשות עם הנגיד מ'ו שלמה אלג'מאל לחרפת היהודים. והי אחרי צאתם מבית מסגדם גדודים מתגודדים כמשפטם, ויריצוהו מן הבור בכבלי ברזל אשר עליו, וזרועותיו אסורות בחבל מתחת כתפיו, ובחוזק אמונתו לא נפל לבו, וכגבור לרוץ אורח הביאוהו אל' הרחוב הנקרא היום "חלקה", ושם התאספו המושלמים המתפללים עם העבריים, וגם שר הטבחים דוכן שם ולהב חניתו בידו. וידבר אליו המשנה בענוה ובכבוד ראש לעיני כל העם את כל דברי מכתב המלך ותוכחתו, והרב שלמה הקשיח את לבו מיראתם. וידבר המשנה עוד אליו בגאווה וגאון לאמר: אם תאבה ושמעת להיותך כמונו, טוב הארץ התחתונה והעליונה תאכל, ואם תמאן ומרית חרב חדה תאוכל, כי פי המלך דבר. הנאמן לאלהיו השיבו בטוב טעם ודעת: טוב ה' לקויו לנפש תדרשנו, טוב ויחיל ודומם לתשועת ה'. וכראות המשנה אומץ לב דהנגיד ויצו להוקיע אותו נגד השמש עד אשר יפותה לקול המון חוגג סביביו, בחשבו אולי משגה או מטורף הדעת הוא. ושר הטבחים הרעים עליו בקולו לאמר: הוי כאפר צלי עֲלֵא אלנבי (הוי כופר התפלל על הנביא) וייטב לך ותחי נפשך, ודע שהנביא שלנו עשה דתנו לכם למקלט לכל אשמה ולכל עון, והמלך והמשנה חמלו עליך לבלתי הכותך מכת רצח רשע ואכזר. ויתמרמר שלמה הנגיד ויאמר: הוי בן הגר המצרירי, עוני הסגירני בידך ופשעי מכרני, ולמה תתן עלי בקולך, למה תרחיב פיך נגדי ותאריך עלי בלשונך להשמיעני חרדות מחוזק ירך המלאה דמים ומהצלחתך המנויה, ולולי קדמתך בספרי קדשי

אולי לדברי הוללותך החרשתני. ולכן שמע דברי נביאי וחזוי הנז' במלכים ונשנה בישעיה ונשנה ונשלש ביחזקאל על דברי מלך אשור לישראל, באמרם: הנה בטחת על משענת הקנה הרצון הזה על מצרים אשר יסמך איש עליו ובא בכפו ונקבה, כן זאת היא עצת האשורים, ולי מה יקרו דברי נביאי וחזוי מכל אלפי אושר הבלי הבטחתך, ולכן יקר בעיני ה' המותה לחסידיו. וכדברו כן היתה מהומת ה' רבה מאד על ההמון אשר התאספו שם. מהם אמרו זה האיש מכשף גדול הוא, ומהם אמרו לא מכשף כי אם עון גדול הוא להרג נפש יהודי, ולנו לא יכופר ולא בדם שופכו. ויגש שר אחד אליו מורע המלוכה ויכהו מכת אגרוף על ערפו עד אשר לארץ הפילו, ושלף את שלחו מעל חגורתו ויכרות בו את ראשו, ועל כן קראו את שם משפחתו "בית אלאקטע" (בירת הכרות) ע"ש הכריתה, והשר ג"כ קראו שם משפחתו "בית עשיש" ע"ש דלקת הפחד אשר אחזו בעת שחט את הנגיד על ירך הרחוב מזרחה לפני שער מסגד עלי. וגם את הרחוב קראו את שמו "אלחלקה" (המעגל) ע"ש ההקף. וימהרו ויחלטו ממנו המשרתים את כל לבושו מעליו ולא הניחו אף חתיכת בגד על בשרו, כי חק הוא להמשרתים לקחת את כל בגדי מחויבי מלכות. את הראש, אחר ששחקו בו ככדור, תלו אותו על שער המדינה הדרומי הנקרא "באב אלימן" (שער תימן). ואת גזית הנהרג למען אמונתו בחבל ארוך מתחת זרועותיו קשרוהו והעבירוהו סחוב והשלך ערום בלי מכסה אף על שתותיו בכל שוקי העיר, ואחר תלו אותה ברחוב עד לערב, למען הכאיב והדאיב נפש יעקב, ואז צוה המשנה לאשר הם בתוך צרה זרה להם לקבר את הגויה לבד, והראש נשאר תלוי שלשה ימים, עד אשר הכרחו היהודים לשקל כסף רב לשומר אחד משומרי השער בהחבא לתת להם או לקוברו. השומר הערבי, מפני הפחד או החרפה, הטמין את הראש בבית המשמר הנקרא "נובה" (תחנת משמר) אשר היה תלוי שם. אחרי זה נתן המלך את בתי היהודים למשסה לבני חילו ויכוזו את רכושם.

מה אעידך מה אדמה לך הבת תימן, מה אשוה לך ואנחמך הבת צנעא כי גדול כים שברך מי ירפא לך. נביאיך חזו לך שוא ותפל, למען דבת בשורות שבתי צבי שר"י במועדך כוס רעל שתית במסבה. שב עמי יקירי, שב ותאריך אפך ונפשך, ולא תבהל מנביאי ומשיחי הדורות האלה הנלחצים בתימן, ולכן יחכה ה' לחננכם, כי בא מועד הממשלה האדירה (1), ולכן ירום לרחמכם כי אלהי משפט ה', אשרי כל חוכי לו.

(1) הכונה לממשלת תורכיה שבצלה מצאו היהודים נחת ושלוה.

כתבת ארמית מתקופת התלמוד ברמת נפתלי

אדוארד רובינסון דהיה החוקר הראשון שזיהה את הכפר הערבי אל-ראמה (الرامه) עם רמת נפתלי, היא הרמה שבמקרא (יהושע, י"ט, ל"ו) (1) מצד שני הראה החוקר הנ"ל שאין לערבבה עם "ראמיה" הצפונית (רא"ב) דהיא רמת אשר (יהושע, י"ט, כ"ח) (2).

רמה היא כיום כפר גדול, המונה, לפי ספירת הממשלה משנת 1922 — 847 נפש, שמהם 624 נוצרים והשאר דרוזים. מקומו של הכפר הוא בדרך המלך הישנה מעכו לצפת, ועכשיו הולך ונסלל שם כביש חדש, הוא העובר על פני כפר חנינה וג' ב יוסף (3).

רמה נמצאת בקצה הבקעה המוקפה הרים מסביב; מצפונה — ג'בל אל-ארוס וג'בל אלחידר, ומדרומה — גבעות חצור (חזור). (4) בתקופת התלמוד נודע הכפר בשם רומא או ארומא (5) ונזכר בסמיכות מקום עם כפר חנניה כפר ענן של עכשיו, הנמצא במרחק של חצי שעה רכיבה מרמה שלנו. בימות התלמוד היו הרבה ישובים יהודים בסביבות רמה. באפן מיוחד ראוי לציין: שזור, הידועה כיום בשם סג'ור, מקום מולדתו של ר' שמעון שזורי; כפר חנניה שנזכרה לעיל, וכמו כן הכפר פרוד (כיום פראדיה) —

(1) E. Robinson, *Biblical Researches in Palestine* III (1874), p. 79

(2) וכבר עמדתי על זה באריכות בשני מאמרי שפרסמתי ב"דבר": כתובת עברית מזמן הרצלמוד ברמת נפתלי" (מוסף לדבר 1605, י"ב אלול תר"ץ) ו"לזהוי רמת נפתלי" (מוסף לדבר 1660, כ"ג חשון תרצ"א) וא. ספיר בספרו "הארץ" ערבב את הכתיב של השמות הערביים וכתב שרמת נפתלי היא "ראמיה" ורמת אשר היא "אלראמה", וצ"ל ההיפך מזה (ע"י Name List (Survey of W. Palestine, P. E. F. וכמו כן جغرافية فلسطين לחליל טוטח וחביב חורי, ירושלים 1923.

(3) ע"י Orte und Wege Karge, Rephaim 1925, p. 298 etc. Iesu, p. 199

(4) השוה חצור ועין חצור שביהושע י"ט (ל"ו ו—לז).

(5) ע"י ד"ר ש. קליין, ארץ ישראל עמ' 123 — 124. במאמרי הנזכר לעיל "לזהוי רמת נפתלי" הרחבתי באורי למאמר התלמודי שבערובין נ"א ע"ב שנזכר בו השם (א)רומא שנשתמש מהנוסח שבתוספתא.

במערב, ופקיעין בצפון, שבה נשמר עד היום מספר של משפחות יהודיות העוסקות בחקלאות ושומרות על המסורת, מאבות לבנים, שאבותיהם לא הלכו מעולם בגולה. (6)

עובדה היא שמעיני רובינסון נעלם דבר המצא עתיקות ברמה, ובימנו שבספרו הנזכר לעיל הוא מספר שאין שום סימני עתיקות ברמה וסביבורגיה. יורצר מזה יש להתפלא על הפרופ' א. אלט, שגם הוא לא מצא שום שיירי קדמוניות כאן (ע' מאמרו ב-Palaestina-jahrbuch 1927 ע' 46).

העובדה שרמה היתה אף היא מקום ישוב יהודי בתקופת התלמוד מתאשרת ע"י כתובת מעניינת בשפה הארמית המדוברת באותה תקופה בקרב היהודים בארץ, אשר לה הוקדש מאמרנו זה.

בשלהי דקייטא שנת תר"צ היתה לי ההזדמנות לבלות ארבעה ימים ברמה בחפוש עתיקות ידועות. ואמנם בחלקן הדרומי מזרחי של הכפר מצאתי תל ובו שיירי חרבורג עתיקות, אבנים, עמודים עגולים וכותרות. וכמו כן שיירי משכית (אבני פספסים) שברי כלי חרש וכלי אבן, וכי"ב.

אין כל ספק שמקום ישובה הקדום של רמה היה דוקא בחלק זה שהוא רומו של הכפר דהאינדא. במרחק לא רב מזה תל ישנה חצר המוקפדת שירי חומה חרבה וגדרי אבנים הידועה עד היום בערבית המדוברת בשם "מטבל אליאזהוד" (מרחץ או בית טבילת היהודים). החלק הדרומי מזרחי שבכפר ידוע בשם סובאט, ואומרים שמקורו של שם זה הוא מהמלה העברית "שבט" המזכירה את שבטי ישראל.

במקרה מוצלח הכרתי לדעת את המורה הערבי—נוצרי—של בית-הספר העממי של הכפר, אדם משכיל, שהראה לי בטובו אבן אחת שמשכה אליה את עיני כל, בגלל הקשוסים החרותים עליה והציורים המובלטים בה, אעפ"י שברור הדבר שהתייר שאינו עוסק בארכיאולוגיה לא יכול היה, בעברו במקום הזה, לחשוש שיש לאבן איזה ערך יוצא מן הכלל, מיוחד במינו. גם אנכי לא הייתי מרגיש בזה, אלמלא שכבתי על גבי הקרקע ואלמלא בדקתי את האבן מלמטה למעלה, ורק אז הרגשתי שישנה כתבת על גבי האבן.

אורך האבן הוא 1.40 מטר, גובהה 40 סנטימטר, וכן רחבה כ-40 סנטימטר. נראה הדבר שזוהי אבן-הקדשה, דהמכילה ברכה ידועה ובה נזכר שם האנשים שהקימו את הבנין, כנהוג בכמה מבניני בתי הכנסיות שבארץ. את רוב דברי הכתובת קראתי על המקום ועשיתי ממנה העתקה של דונג. את הצלום השגתי רק לאחר זה בעזרתו של הצלם מר שוייג. וזו תכנה :

(6). ע' בספרי "שאר ישוב" מאמר ראשון, ע' 26.

„דכירין לטב רב (י) אליעזר בר טדאור ובניו דבנאו.
(בית דה) דאורחתוה“.

מתחת לשורה זו ישנן ציורים מובלטים: שני כרובים בעלי כנפים ופניהם מופנים לזר הנמצא ביניהם. בין הכרוב הימני שעניו מופנות לשמאלו ובין זר הענפים נראות המלים: „דמך קדם“ והמשכן „דתרעה“ מוכנס בין הזר ובין הכרוב הימני שעניו נוטות שמאלה. קריאתה הנכונה של השורה השניה היא איפוא: „דמיך (או דמך) קדם דתרעה“ ופירושה כנראה התראה ואזהרה לכהנים שלא יקרבו למקום הזה משום חשש טומאה.

מהצד השמאלית של האבן נראו לי סמני מלים אחדות שמרוב טשטושן קשה להבין אותן, אולם הפרופ' ש. קליין, שהואיל בטובו לעיין בצלום ולהמציא לי את הערותיו, מוצא בהן את עקבות המלים „חולקה[ן] עם צדיקה“⁷. מלבד זה חולק הפרופ' קליין על קריאתי בחלק הראשון של השורה התחתונה. קריאתי של הכתבת התחתונה היא: דמיך (או דמך) קדם דתרעה... קריאת הפרופ' ש. קליין:

דמן קדם דתרעה חולקה (ון עם צדיקה).

נ ת ו ח ה כ ת ב ת :

הביטוי „דכירין לטב“ הוא התחלה רגילה בכתבות מסוג זה, הרגילות בבתי הכנסיות שלאחר החרבן. כגון דכתבות של עין דוך, של כפר קנה, של צפורי, של חרבת כנף וכו' (7).

„ר ב י“ נראה לי יותר נכון מ„רב“

המלים: „א ל י ע ז ר *“ ב ר נראים ברור ללא ספק. „טדאור“ – נראה שיש כאן סרוס אותיות וצריך להיות טיאודור. שם זה מזכיר לנו את שם „רבי אליעזר בר רזדאי“ הנזכר פעמים אחדות בתלמוד (8) ר' אליעזר זה היה בן דורו של ר' שמעון בן אלעזר (תלמידו של ר' מאיר ומורו של ר' יוחנן מטבריא). ר' אליעזר בן רזדאי ורבי שמעון בן אלעזר שייכים שניהם לדור אחרון של התנאים, כלומר לראשית המאה השלישית לאחר ספירת הנוצרים. יש להעיר שלר"ש בן אליעזר היה מו"מ בדברי תורה עם ר' אליעזר בר רזדאי, ובית מדרשו

(*) או „אלעזר“, ו"העין" יצאה בצלום בלתי מדויקת. אחריה – שרטוטים כעין קו ו"ב" מיותרת.

(7) ע' Jüdisch. Palest. Corpus Inscriptionum ע"י ש. קליין. וינה – ברלין 1920.

(8) בירושלמי נזכר פעמים בשם ר' אלעזר או לעזר בן רזדאי (מס' שבת פרק במה מדליקין ובכלאים כ"ז שורה מ"ז) ובתוספתא עירובין. הכתיב טדאי או טדי נמצא כמו כן בתלמוד: „שערי טדי“ (מדות א' ג').

של ר' שמעון היה בכפר חנניה, הסמוך לרמה. מכל זה נרשה לנו לשער שר' אליעזר בר טדאור הנזכר בכתובת הוא התנא רבי אליעזר בר תדאי, הידוע לנו מן התלמוד בקשר עם ר"ש בן אליעזר מכפר חנניה. ואם איז ראייה לדבר הרי יש רמז לדבר במאמר שבירושלמי גטין סוף פרק ששי: ר' יוחנן בשם ר' אלעזר דמן רומא — המזכה (צ"ל המונה) — כאומר כלכם. אם נניח שר' אלעזר דמן רומא זה הוא ר"א בר תדאי, תאפשר השערתנו בדבר אישיותו של ר' אליעזר בר טדאור הנזכר בכתבנו, שהוא ר' אלעזר דמן רומא (רמה). והוא ר"א בר תדאי.

בית דה — המלים הללו משושטשות בכתבת והכנסתים לפי השערת. בית . . . דאורח תוה הוא בלי ספק בית להכנסת אורחים, ויתכן שהיה בנוי ביחד עם בית הכנסת או בית המדרש.
 "דמיך קדם" (דתרעה) מראה לדעתי שמקדיש הבנין נקבר על ידו.

לבסוף אסכם את דברי: האבן היא אבן משקוף לבנין של בית כנסת והכנסת אורחים שהקדיש ר' אלעזר בר טדאור במאה השלישית לספה"נ. אופי הכתב אינו מתנגד להשערה זו, וכן גם מציגות הציורים הכרובים אינדה מתנגדת למה שידוע לנו ביחס לברני כנסיות אחוים מאותה תקופה: מציאת אבן הכתבת החשובה הזאת ושאר העתיקות שבתל מוכיחה שמקום זה הוא אזור של קדמוניות מתסופה שלאחר החרבן, ושרמה היא אחד המקומות שבו שרד הישוב העברי במשך שנות מאות, ויתכן שהגיע עד תקופת האשלם. חקירה יסודית ומקפת יכולה לגלות לנו במקום זה ובסביבה הסמוכה חומר רב להשלמת ידיעתנו בדברי ימי הישוב היהודי בארץ. חומר הנוגע לתקופת המעבר ההיסטורית רבת הערך הזאת, שבה נהפך העם היהודי מ"רוב" ל"שאר ישוב".

(*) הדלי"ת דבוקה במי"ם, והמים דומה למשולש.

שרידי בית כנסת עתיק בסרוונה שליד יבנאל

מאת

א. ל. סוקניק

לפני כשלוש שנים, כשנתפרסמה ברבים תגלית בית הכנסת העתיק בבית-אלפא, החלה המחלקה הארכיאולוגית של האוניברסיטה לקבל מכתבים מאנשים שונים על אודות שרידים עתיקים הנמצאים בסביבתם. השתדלנו, עד כמה שאפשר היה לנו, לבקר את המקומות שהעירו אותנו עליהם. כנהוג במקרים כאלה נתגלה שהדיעות שנמסרו לנו לא היו לרוב כ"כ מדויקות, או שהשרידים שעליהם הראו כותבי המכתבים לא היו חשובים. בין המכתבים שקבלנו היה גם מכתב אחד מה' קוסטיצקי, אשר מיבנאל, על אודות שרידי פסיפס שנגלה בחורבה של סרוונה, צפונית-מערבית למושב יבנאל בגליל התחתון.

באותה שעה אי אפשר היה לי להתחקות על המציאה הזאת ורק בסוף הקיץ שנת תרפ"ט עלה בידי לבוא ליבנאל ולהתראות עם המודיע. בשעת ביקורי זה ראיתי בחצרו של ה' קוסטיצקי אבן גדולה שעליה פיתוחים שונים. כפי שמסר לי ה' ק. הובאה אבן זו על ידו מאחת החורבות שבסרוונה עוד לפני כשבע שנים. די היה להעיד עין על האבן הזאת בכדי להוכיח שמוצאה מבית-כנסת עתיק. בשעה זו נאלץ הייתי מסבות שונות לקצר את ביקורי ביבנאל ולא הספיק לי הזמן לבדוק כראוי את כל השרידים שבסרוונה בכדי לברר את מקום חורבת ביהכ"נ. רק בחוה"מ סכות תרצ"ב עלה בידי לבקר, בלית מר נחום ברקוביץ מיבנאל, שוב את סרוונה, ונדמה לי שהפעם עלה בידנו לקבוע את מקום בית-הכנסת העתיק. האבן הנמצאת כעת ביבנאל (ציור א') היא חלק של משקוף, שקצהו השמאלי שבור. אורך החלק הנשאר 1.64 מ. בערך, רחבו 0.30 מ. ועביו 0.24 מ. באמצע האבן מפוסלת מנורה בעלת שבעה קנים ולשני צדיה צפרים בעלות מקור ארוך. המנקרות, כאילו, בבסיס המנורה. לימין המנורה מפוסל שושן בעל שמונה עלים נתון בתוך עיגול. כפי שנאמר לעיל, שבור הצד השמאלי של המשקוף. יש לשער שגם בצד זה נמצא, לשם סימטריה, עוד שושן אחד. אולם אין להחליט בודאות על השלמה זו, כי כפי שאפשר לראות ממשקופים דומים בבתי הכנסת העתיקים.

בחרו לפעמים, לשם ריבוי גוונים לשנות את האורנמנט שלשני צדי הציור המרכזי (1). ציור מנורה על גבי משקוף הוא אחד האורנמנטים הרגילים בבתי הכנסת בא"י. אנו מוצאים אותו על גבי משקוף של ביהכ"נ עתיק ביאפא (יפיע) שליד נצרת. המשמש כעת למשקוף של חלון בכנסיה הקתולית שבכפר ההוא. מנורה חקוקה ג"כ במרכז משקוף של ביהכ"נ עתיק מגדר שנשמר זמן רב במנזר של הפרנציס-קאים בטבריה, והועבר בזמן האחרון לאוסף העתיקות שלהם בירושלים. במשקוף זה מפוסל מצד אחד של המנורה עץ ענף ומהצד השני אשכול ענבים. גם על משקוף מביהכ"נ העתיק של כפר נבוריא בגליל העליון מפוסלת מנורה נתונה בתוך כליל ולשני צדיה היתה חקוקה כתובת שהיא כעת מטושטשת כמעט לגמרי (2). ציור של זוג צפרים מחזיקות במקוריהן איזה עצם עגול חקוק על גבי משקוף אחר מאותו בית-הכנסת שביפיע הנזכר לעיל. כמו"כ נראות צפרים מנקרות באשכולות ענבים על שברי משקוף של ביהכ"נ בכרזים (3). שתי צפרים לשני צדי מנורה בעלת שבעה קנים מצוירות גם על אחת המצבות של הקטקומבה היהודית במונטיווירדה (4). כדאי להזכיר בקשר עם זה גם את הצפרים המצוירות לצדי ארון הקודש בכוסות המוזהבות היהודיות שנגלו באיטליא והצפרים העומדות על גג ארון הקודש בפסיפס ביהכ"נ שבבית-אלפא.

החורבה שחושב אני אותה למקום ביהכ"נ העתיק מתרוממת מעל לנחל ונמצאת מזרחה לכנינים החדשים ששימשו מקודש, טרם שנעזב המקום, לבתי הפועלים. בחלקים אחדים נשתמרו גם שרידי קירות, שחלק מהם טמון מתחת לערמות אבני בנין מסותתות. אבני בנין אלה, שביניהן ישנן גם חוליות של עמודים הנן מסוג הבזלת שבסביבה ההיא, ואולם גם אילו עמודים מאבן גיר לבנה נמצאים ביניהן.

על אבן בזלת אחת, כנראה חלק מאפריו (ארכה 70 ס"מ בערך ורחבה 60 ס"מ בערך), מצאנו פיתוחי שריג גפן מתחת לקנה של אסטרגלוס בחלקו כבר

(1) ראה, למשל, את הציורים שלשני צדי ארון הקודש במשקוף שבכפר נחום. Sukenik, ציור 40.76 (Kohl-Watzinger, Antike Synagogen in Galiläa, p. 40.76 Designs of the torah shrine in Ancient Synagogues in Palestine, Q. St. 1931, p. 22 ff. Plate I)

(2) קוהל — ווטצינגר, שם, ע' 103, ציור 196

(3) קוהל — ווטצינגר, שם 45 ציור 86

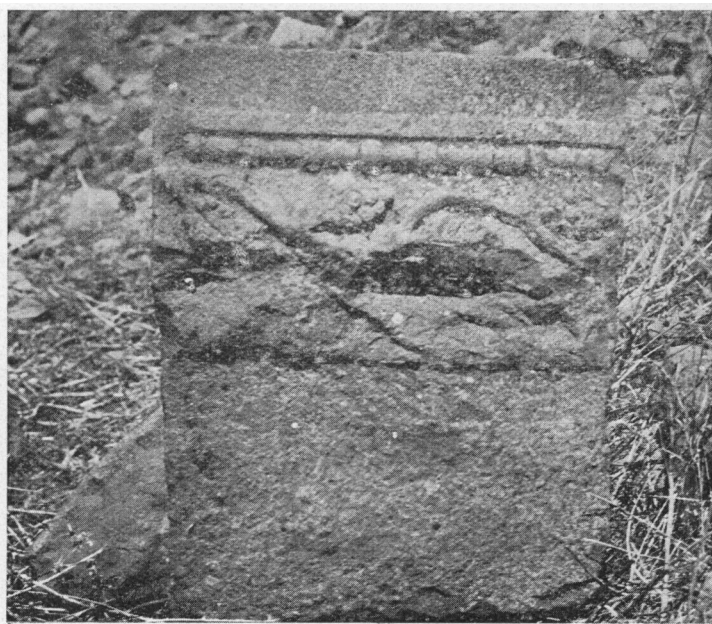
(4) Müller - Bess. Die Inschriften der jüdischen Katakomben am Monteverde zu Rom, P. 55, No 47,

מטושטש. (ציור ב') ציור של שריג גפן כשהוא לעצמו אינו מוכיח על שייכות החורבה לבנין יהודי דוקא, אולם בצירוף המשקוף הנושא עליו את ציור דמנורה שנמצא קרוב למקום זה, יש לשער שגם אבן מקושטת זו הירודה שייכת לבית הכנסת.

לא רחוק מחורבה זו נמצא המעין של המקום, הנובע מתחת לכיפה עתיקה שנבנתה מעליו, שבמימיו הצלולים והקרירים משתמשים עדיין הערבים שבסביבה (ציור ג'). שרידים של בנינים אחרים וגם רצפות של פסיפס נראים קרוב למעין. בכלל יש לראות מתוך השטח הגדול של שרידי הבנינים במקום זה שכאן נמצא לפניו ישוב די גדול. כפי שסמנים אחרים מוכיחים, שאדבר עליהם בהזדמנות אחרת, לא היה זה ישוב יהודי בודד באותה סביבה. בדעחנו לגלות, כשהתנאים יוכשרו לכך, את החורבה הזאת, שתפיץ ודאי אור על שרידי ישוב יהודי עתיק בסרינדה שלא היה ידוע עד כה.

Fig. 10

צִיּוֹר ב.

צִיּוֹר ג.

ר' יחיאל מפריז וארץ ישראל

דבר ידוע ומפורסם, כי ר' יחיאל מפריז, אחד מגדולי בעלי התוספות, עלה לארץ ישראל בראשית האלף הששי. אך לא שמו לב כראוי להעובדא, שלא היתה כאן עלית יחיד אלא עליה בחבורה, ובמדת מה תנועת עליה. ר' אשתורי פרחי מספר לנו, שר' יחיאל אמר לבא לירושלים בשנת שבע עשרה לאלף הששי, ולהקריב שם קרבנות בזמן הזה (1).

עלית ר' יחיאל נדחתה לזמן מה. בשנת י"ז בודאי לא עלה, כי עוד ביום כ"ט מרחשון שנת י"ח סדר גט בפריז (2), וכשעלה אחר כך לא לירושלים משאת נפשו עלה, אלא התישב בעיר החוף עכו, וכנראה, עלה אתו מספר הגון מתלמידיו ובבאם לעכו יסדו ישיבה שהיתה ידועה בשם "מדרש הגדול דפריז", על שם העיר אשר משם עלו ראש הישיבה וחלק מהתלמידים (דוגמת עלית הישיבות "מסלובדקה" ו"לומזה" בימינו שגם הן נודעות בא"י על שם ערי הגולה שמשם עלו לארץ). עלית ר' יחיאל חלה, כנראה, בתקופה של סכסוכים פוליטיים. מלחמות ותגרות תכופות היו בפנים הארץ ואי אפשר היה לעלות ולהתישב בירושלים. לעומת זה היתה אז עכו, הנתונה בידי הנוצרים, הפנה היותר שקטה בכל הארץ ורוב העולים מן היהודים והנוצרים התרכזו בה.

אחד מבניו של ר' יחיאל, שעלה גם הוא לא"י, ידוע לנו בשמו הלועזי "שיר דילשוש". השם הזה נזכר בשני מקורות: ב"פסקי ר' שלמה מכרך לונדון" ובתוצאות ארץ ישראל המובאים להלן. בשני המקורות הוא נזכר בקשר עם א"י-גרוס, שפרסם לראשונה את הקטע מפסקי ר"ש מכרך לונדון הנוגע לבנו של ר' יחיאל, בספרו Gallia Judaica צד 91, העתיק את השם "שיר דילשוש" (ט' בסוף). על יסוד נוסח זה מתקן ג. גם בתוצאות א"י ד י ל ש ו ט במקום ד י ל ש ו ש. בפתרון הכתיב הצרפתי ובבאור מקור השם נתקשה ג. ונכנס בדחוקים שונים. ג. בעצמו בא לידי הכרה שכנוי זה הוא כנוי ליוסף בן ר' יחיאל (3), הידוע לנו גם ממקורות אחרים, ואילו דילשוש

(1) כפתור ופרח פ"ו, הוצאת לונץ צד פ"א.

(2) סמ"ג, עשין נ'.

(3) הוא היה בנו הבכור. בפסקי ר' יקר מביאוונא, כת"י בהספריה הלאומית בירושלים, נמצא: רבי יחיאל מפריש ואחיו הר"ר שמואל הלוי ובנו הר' יוסף ז"ל היו אוכלין הריאות והמוחות של גדיים ושל טלאים ופירות מן החרסת בערב פסח אע"פ ש היו בכורות". ר' שמואל הלוי היה כנראה אח חורג של ר' יחיאל. בנוגע לצד ההלכה של קטע זה, השוה פירוש "בגדי ישע" על המדרכי ערבי פסחים אות קכ"ד.

Deu- le-saut מתאים יותר להשמות ישעיה או עזריה (1).
 והנה מצאתי בהעתק מפסקי ר' שלמה מכרך לונדון הנמצא בכת"י בספריה
 הלאומית בירושלים (כת"י Ms Hbr. 80 90) הנוסח ד י ל ש ו ש' כמו בתוצאות
 א"י, וע"פ שני עדים יקום דבר, כי הכתיב הנכון הוא דילשוש ולא דילשוט.
 הכתיב הצרפתי של השם דילשוש הוא לדעתי Delicieuse, שפתרונו דבר
 נעים ונחמד (2). כנוי מתאים ליוסף. וידוע שגם הכנוי "שיר ויוש" לר' יחיאל הנהו
 בצרפתית Sir Vives כנוי מתאים להשם יחיאל.
 בפסקי הר"ש מכרך לונדון כתוב: ראה (3) מושירא דילשוש (4) בנו של
 רבינו יחיאל שנדר ברבים כשיצא מתפיסה (5) לעלות לארץ ישראל והתיר לו
 אביו מ ט ע ם כבוד אביו שהיה עוד קיים.
 המלים "מטעם כבוד אביו שהיה עוד קיים" זקוקים לבאור. אין לקבלם כפשוטם
 כי ר' יחיאל התיר נדר בנו שנדר ברבים, ונדר לדבר מצוה, רק מפני כבודו הוא,
 והלכה מפורשת שהחכמים אוסרין לפתוח בכבוד אביו (השוה נדרים פ"ט מ"א). גם
 ההוספה "שהיה עוד קיים" אין לה מובן, ומיותר לגמרי, כי מי שהתיר נדר בודאי
 היה קיים באותה שעה. לכן נראה שהמלים "כבוד אביו" הנאמר כאן מתיחסות
 לאביו של ר' יחיאל, אבי אביו של הנודר, וכפי הנראה היה מצב הענינים בביתו של
 ר' יחיאל בקרוב כך: שיר דילשוש הבן היה בעת נדרו עוד צעיר מדוכא משבתו
 בתפיסה, ואולי גם חולני, כמו שנראה מזה שמת בחיי אביו (השוה להלן). עליה לא"י
 לצעיר כזה לבדו היתה בחזקת סכנה, וגם הוא בעצמו כשנדר נדר על דעת לעלות
 ביחד עם אביו, שידע שהוא מתכוון לעלות לא"י, אבל נסיעת ר' יחיאל נדחתה
 מפני "כבוד אביו שהיה עוד קיים" ואי אפשר היה לעזוב אה הזקן בפריו, וגם
 לעלות עם העולים אי אפשר לו, לכן נדחתה נסיעת ר' יחיאל, והיה מוכרח להתיר
 נדר בנו.
 ואפשר שזאת היא אחת הסבות שבשבילה דחה ר' יחיאל את נסיעתו.

-
- (1) הוא כותב (שם צד 92): Il est vrai que le nom francais de Deu-le-saut répond
 "עזריה ou ישעיה plutôt au nom hébreu de
 (2) השוה "תעלומות לב" לר' אליהו זוזן, שמות נשים, בהשם "דולסיא" שכתב "בלשון
 ספרדי על דבר טוב וחשוב אומרים דיליסיוזו".
 (3) הכונה שר' שלמה מכרך לונדון—ראה, כנראה כתב תלמיד את הפסקים הללו.
 (4) Messire Delicieuse
 (5) בסי' שלפני זה בפסקי ר' שלמה מכרך לונדון (סי' כ"א) מסופר על בני אדם
 שהלכו חוץ לתחום בשבת והוציאו מעות "בשעת תפיסות", מזה אפשר לדרוש סמוכין, שתפיסה
 האמורה כאן היתה "בשעת תפיסות".

אך סוף סוף עלה ר' יחיאל וסיעתו לא"י. וגם בנו שיר דילשוש עלה לא"י והתישב בעכו שהיתה כנראה המקום היותר בטוח לעולים חדשים. דוגמא לזה אפשר למצא בר' אברהם אבולפיה שהגיע לא"י בשנת כ' בערך. הוא כותב: "לא יכולתי לעבור מעכו ואילך מפני התגר שגבר בין ישמעאל ועשו" (1). העולים הללו, שבעל כרחם נשארו בעכו, היו גורם חשוב להתפתחות הקהלה העברית בעכו. ולזה מרמז ר' יצחק חילו שכתב ספרו בראשית המאה השנייה לאלף הששי (2). באמרו כי לפני מאה שנה היתה עכו "עיר מקלט לחכמים רבים", ובין החכמים שחיו בעכו הוא חושב גם את ר' יחיאל מפריז (3).

הרמב"ן שעלה לא"י גם כן בתקופה זו בערך, הגיע לארץ בזמן שהארץ שקטה קצת ועלה לירושלים, ונכנס בתוכה ביום ט' אלול שנת כ"ו. וטפל במרץ בהתחדשות הישוב בירושלים, אבל עיקר הישוב היה גם אז בעכו. וגם הרמב"ן ראה צורך לרדת לעכו לזמן מה. שם ראה את השקלים (4) ושם דרש את דרשתו הידועה בראש השנה (5). העובדא שבעכו אפשר היה לדרש דרשה חשובה כזאת, מוכיחה בעליל שבעכו היה אז ישוב חשוב עם מספר הגון של תלמידי חכמים. בבית-כנסת רגיל אי אפשר לדרש דרשה כזו, ובעכו מת הרמב"ן ונקבר בבית הקברות של עכו שהיה בתחתית הר הכרמל. אין אנו יודעים, אם שני גדולי הדור שעלו לארץ נפגשו בחייהם בארץ, ואולם על מקום קבורתם כותב גריץ בודאות, שהרמב"ן "הובא לקבורה בעיר חיפה על יד קבורת ר' יחיאל מפריז אשר בא לארץ שנים מועטות לפניו" (6). גריץ לא הביא את המקור לדבריו. כנראה מלשונו של גריץ בקביעת זמנו של מות ר' יחיאל סמך רק על העובדא שעלה לארץ לפני הרמב"ן, ואולם תלמיד הרמב"ן בעל "תוצאות א"י" (7). החושב בין הנקברים בעכו את הרמב"ן, אינו מזכיר כלל את קברו של ר' יחיאל. נראה שבעל תוצאות א"י כתב את ספרו עוד בחי' ר' יחיאל, ואחרי שבעל תוצאות א"י היה, כהרבה רושמי קברים אחרים, מן הדורשים רק אל

(1) אוצר עדן גנוז בבית המדרש ליליניק, ח"ג צד XL.

(2) כרמולי כתב שר' חילו עלה לארץ בשנת צ"ג, אך מקטע זה נראה שכתב ספרו בראשית המאה השנייה, וכן נראה מהקטע בדבר הרבנים ר' חיים ור' יוסף בירושלים, ראה מה שכתבתי בספר השנה של א"י שנה כ"ג, צד 114.

(3) שבילי דירושלים, תרגום הורביץ, ירושלים כרך י"ג צד 107.

(4) בסוף פ"י התורה להרמב"ן בדפוסים הראשונים, והובא במאור עינים חלק ימי עולם פרק נ"ו.

(5) נתפרסמה בהצופה מארץ הגר' שנה א' ובכת"י הוטיקן מפורש שדרשה בעכו, ראה הצופה שם צד 137.

(6) גראץ-שפ"ר, ת"ה צד 130.

(7) קטעים מספר זה פרסם נויבויר בהרבעון הצרפתי כרך י' צד 105. ומשמ במעמור ג', הספר כולו נתפרסם ע"י הרב ש. אסף "בירושלים" שיצא לכבודו של לונץ.

מתים לכן לא הזכירו כלל. בכל אופן אין להביא ראיה מזה שבעל תוצאות א"י לא הזכיר את קברו של ר' יחיאל, כי ר' יחיאל לא נקבר בעכו, רק בעודו בחיים שב לחו"ל.

יחד עם קברו של הרמב"ן מוזכר בעל תוצאות א"י את קבר "הרב רבינו בן רבינו יחיאל מפריש המכונה שיר דילשוש וצק"ל", ולפי ההנחה הקודמת, שתוצאות א"י נכתב בחיי ר' יחיאל, מתברר ששיר דילשוש מת בחיי אביו. כבר כתבנו ששיר דילשוש הוא כנוי להשם העברי יוסף. הידיעה על יוסף בן ר' יחיאל שנקבר בתחתית הר הכרמל נזכרת גם "בגלילות א"י" (מובא בסדר הדורות "ח לאלף השני), רק שם הוא מכונה "יוסף ארמלי". הכנוי "ארמלי" עוד לא עמדו החוקרים על מקורו, ואולי צ"ל "מארלי", והכונה שהיה מעיר ארלי (Arles), אבל אין להשערה זו סמוכים ממקור אחר.

בקשר עם שבתו של ר' יחיאל בא"י הנני חפץ לתקן שגיאה שנפלה לדעתי בראש (יבמות פ"ד ס"ו) שכתוב שם: "וכן הורה הר' יחיאל בר' יוסף מפריז" ו"ל מארץ יו"ן". כבר טפלו חוקרים שונים ברשימה זו. גריץ (1) מוסיף: "[בתשובת שאלה ששאלוהו] מארץ יו"ן". גרוס (2) מגיה "ויאנה" במקום "ארץ יו"ן", אלבוגן (3) מגיה "דיין", וועליש (4) מפרש שהכונה "לאיטליה של יו"ן". אבל יותר נראה שהיה כתוב בר"ת "מא"י" והמעתיק פתר הר"ת "מארץ יו"ן" ובאמת הכונה "מארץ ישראל". כבר הזכרנו שהדעת נוטה שיחד עם ר' יחיאל עלו גם כמה מתלמידיו ומקורביו. בכל אופן אין ספק בדבר, כי ר' יחיאל הרביץ תורה ברבים גם בעכו, כלומר החזיק ישיבה דוגמת הישיבה שהיתה בעכו בדור שאחר זה, בימי ר' שלמה פטיס (5).

מספר התלמידים בישיבת ר' יחיאל ומקורות קיומה של הישיבה לא ידענו עד שנתפרסם קטע אחד הנמצא בראש רשימת קברים מא"י, וזה לשונו:

"אלה סימני כתבי הקברות שבא"י אשר הביאם (6) ר' יעקב שליח נאמן

(1) גריץ-שפ"ר, ח"ה צד ...

(2) Gallia Iudaica צד 527.

(3) רבעון הצרפתי כרך מ"ה צד 108.

(4) ספר השנה הפרנקפורטי כרך ט' צד 494 הערה 4.

(5) ר' יצחק דמן עכו כותב: "בעכו תוב"ב היינו יום אחד אנתנו התלמידים יושבים שונים לפני מורי הרב ר' שלמה הצרפתי הקטן זלה"ה" (מאירת עינים, פ' וישלח, השוה גריץ-שפ"ר ח"ה צד 154).

(6) כדאי לעמך על הבטוי "אשר הביאם", כנראה שר' יעקב לא כתב בעצמו הרשימה אלא קבל רשימת קברים מוכנה והביאה לחו"ל בתקופה יותר מאוחרת מסופר שטופרי ירושלים היו מכינים רשימות כאלה. ר' דוד די רוססי כותב: "גם בידה מפקד כל הצדיקים שנקברו בארץ הקדושה הכל בכתב מיד סופרי ירושלים ע"ה תובב"א", השוה המעמר ג' צד 206.

מהרב ר' יחיאל מפאריש אשר יש לו בישיבתו שלש מאות תלמידים יצ"ו והלך ובא ר' יעקב הנ"ל בכל גילי א"י ובעכו ובכל שאר מקומות להוליך נדבה גדולה למדרש הגדול דפאריש יע"א" (1).

כונת הדברים היא לדעתי פשוטה: ר' יחיאל ידע כי ישיבה בא"י אי אפשר לה להתקיים מבלי תמיכה מהגולה ומנה את ר' יעקב בתור "שליח נאמן" שיאסף כספים לטובת הישיבה בעכו. וכשאסף ר' יעקב סכום הגון (נדבה גדולה) הלך בעצמו לעכו להביא הכסף, ובהזדמנות זו בקר בכל גילי א"י ובשאר מקומות ובחזירתו הביא אתו רשימת קברי א"י. וכבר הדגשנו שהישיבה בעכו היתה ידועה בשם "מדרש הגדול דפאריש".

הדעה הזאת שלר' יחיאל היתה ישיבה בעכו וכי ר' יעקב הלך לאסף כספים בעד ישיבה זו, פרסמתי לראשונה במאמרי "לתולדות היהודים בעכו" (2), והיא מתנגדת להדעה המקובלת בין החוקרים, מכרמולי ואילך, כי כאן מדובר על ישיבת ר' יחיאל בפריז, וכי ר' יעקב שליחו הנאמן הלך לאסף נדבות (גדולות?) בא"י לטובת הישיבה בפריז. אבל דעה זו אינה עומדת בפני הבקרת, עצם הדבר שישלחו מחוץ לארץ משולח לא"י לאסף כספים לטובת מוסד מהגולה הוא דבר מוזר, שגם אלה המחזיקים בדעה זו הרגישו בזה, ולא נמצא דוגמא לזה (3). ביחוד אין לפרש המלים "להוליך

(1) נתפרסם לראשונה ע"י כרמולי ב"אלה המסעות" (בריסל 1841) ע"פ כת"י מראקש. וע"פ כת"י פריז ע"י גריננהויט בהוספה למסעות ר' בנימין שהוציא וע"י י. בן-צבי במזרח ומערב" כרך ג. (2) בשבועון "התור", שנת תרפ"ג, גליונות ה' ו' ח' י"א. ראה שם גליון ח', והשווה מזרח ומערב כרך ג' צד 143.

(3) ש. קרויס "בציון" ספר א' (ירושלים תרפ"ו) צד 122 הפך למצא דוגמא לזה במכתב קהלת פוסטאט שנתפרסם ע"י גוטטהייל. לצערי אין המקור לגד עיני. ואני דן ע"פ תרגומו של קרויס. ק' לא שם לב להבדל שבין אוסף נדבות ובין גבית וקף. גבית וקף הכונה גבית הכנסות מקרקעות או בנינים השייכים להקדש, ואיזה דמיון יש לזה עם אוסף נדבות ע"י שליח. הנני גם מסופק אם הכספים מהכנסות ההקדש נשלחו למצרים, יותר נראה שהם הוקדשו לצרכי הצבור בירושלים, והמסים, שטרות ומשכנות הנזכרים במכתב זה, הם מסים וחובות של ירושלים, "זקן היהודים" הוא זקן היהודים שבירושלים. כנראה היתה ירושלים במצוקה לרגלי החובות ועול המסים, ויהודי מצרים השיגו הלואה על חשבון ההכנסות רכוש הוקף שהיה להם בירושלים ושההכנסות היו מוקדשות לירושלים. גם בהתעודה שנתפרסמה ע"י גולדציהר יש להסתפק אם הכונה היא עזרה כספית.

האחרון שעסק בשאלה זו הוא ידידי מר י. בן-צבי שבמאמרו "פריז או עכו" (מזרח ומערב כרך ג' עמ' 203) יצא להגן על ההשקפה ששייבת ר' יחיאל היתה בפריז ולא בעכו. את הנמוק היותר חשוב של ב"צ נביא כאן בלשונו: "נראית לי למופרכת עצם ההשערה שבתקופה מרובת מלחמות כזו, כשהעיר עכו היתה מרכז הנצרות במלחמתה נגד האסלאם, ונוסף המרכז היחידי כמעט בארץ ישראל, שאין לו קשר-מדיני עם שאר העדות בארץ-שבתקופה זו היתה יכולה להתקיים בעכו ישיבה עם 300 תלמידים. המספר 300 תלמידים בוגרים מעורר בנו אסוציאציה עם ישוב של לפחות עוד 300 בעלי בתים, כלומר

נדבה" במובן ל א ס ו ף נדבות, ואי אפשר לאמר שהלך לאסוף נדבות גדולות דוקא. מכל האמור אפשר לנו להחליט, כמעט בודאות גמורה, שבמחצית המאה הראשונה לאלף השני היתדרו בעכו קהלה עברית חשובה, ובמרכזה עמדה ישיבת ר' יחיאל מפריז שהיתה ידועה בשם "מדרש הגדול דפריז".

ישוב של לפחות 1500 נפש (חוץ מבעלי-הישיבה עצמם), והנה בתקופה הרבה יותר שקטה – בזמנו של ר"ב לא היו בה יותר ממאתים יהודים, ואין שום יסוד להניח שלאחר ההרפתקאות שעברו על העיר הזאת (מפלתה בידי המושלמים בש' 1187 וכבושה השני בידי הנוצרים 1191) – היה בה ישוב יהודי מרובה כזה עד שישמש יסוד לישיבה של 300 תלמידים. מכל זה נראה לי שהשערתו של ידידי ר' ש. ח. קוק אינה מבוססת די צרכה.¹

ההנחה של ב"צ, שישביה של 300 תלמידים צריכה ישוב של לפחות 1500 נפש, אינה נכונה. המושג תלמידים אינו מיוחד רק לאלה שתורתם אומנתם. יש שנקראים תלמידי ישיבה, אף שרוב היום עוסקים בעבודות שונות, ורק שעות ידועות ביום הם קבועים בהישיבה, ביחוד בזמן הרצאת הראש ישיבה. והננו מוצאים כמה ת"ח שהיו רשומים בכמה ישיבות בתור תלמידים (השוה ה"מעלות לשלמה" לר"ש חזן מערכת הגדולים אות ח', ובתולדות חכמי ירושלים ח"ג עמ' 42) וכן נהוג עד היום ביחוד בישיבות הספרדיות, ולכן אין להבדיל בין התלמידים ובין הבעלי-בתים של הקהלה. התלמידים הם גם הבעלי-בתים של הקהלה, ובתקופה ההיא שהעליה היתה ברובה מבני תורה, אין ספק שרוב הבעלי בתים קבעו עתים לתורה, והם התלמידים של ישיבת ר' יחיאל.

אפשר גם כן, שהתלמידים עלו ביחד עם ר' יחיאל. והם היו מהוים רוב הישוב בעכו. דוגמת ישיבת סלובדקה שהיו מהוים רוב הישוב בחברון.²

גם ההנחה שעכו היתה בתקופה זו עיר קטנה, אינה נכונה. הראיה מתקופת ר' בנימין אינה ראייה, מאז נתגברה העליה. די אם נזכיר את העלויות המפורסמות: שלש מאות הרבנים שעלו בשנת תתקע"א (השוה מאמרו של קרויס בספר היובל לכבוד ישראל לוי עמ' 333), ר' יחיאל והרבמן, ודוקא בתקופות של אי-שקט בפנים הארץ נשארו רוב העולים בעכו, וגם בפנים הארץ ברחו רבים להפנה השקטה – לפי ערך – עכו והיא שמשה אז "עיר מקלט לחכמים רבים".

דוד הראובני לאור ההיסטוריה

מסכת הופעתו של דוד הראובני נשארה עד היום מסכת-פלא בספרות ההיסטוריה הישראלית. יתרה מזו: לעומת המחברים בני המאה הי"ט, אשר מבלי הוציא דין על אישיותו של דוד הראובני ומבלי העריך את הופעתו, נטו בכל זאת, לפקפק באמתת יחסו ותעודתו, הרי מקובל הדבר בימינו לראות את כל דבריו אמת, ולישב, כיצד שהוא, את הופעתה המיתאורית של מלכות ישראל בחור 1). יצוין בזה, שאין בספרו של דוד הראובני אף יסוד אחד, המכשיר ומאמת אותו יותר מספורי אחרים מבני השבטים, שהופיעו בעולם היהודים. סופו האוטנטי של הראובני וקדשו את השם, עמדו לו שלא יתרהו אחריו. באמת, יש כאן, מלבד רומנטיקה לאומית, עוד השפעת המקרה, שדוד הראובני הקים רעש בעולם בהופעתו, התיצב לפני מלכים ושרים, וכמעט שהצליח חפצו בידו. העובדה שאפיפיור ומלך פורטוגל האמינו בו, אינה כמובן, משנה ולא כלום מן האמת ההיסטורית. וכי לא נמנה שבת-יצבי על משיח-השקר משום שזמן הופעתו גרם לו לפרסום-יותר?

מתווך הפרובלימות הקשורות בהופעת דוד הראובני-ידוע, ואין צורך לחזור עליהן ולפרטן. עיקרי השאלה הם: 1) מי היה דוד הראובני, — ההיה בן לשבט יהודי עומד ברשות עצמו? 2) אם לא כך, ההיה יהודי מזרחי, מאחת מארצות ערב ומאיוז, או שמא לא היה אלא אואנטוריסטן — לשם אידיאל, או מחמת נמוקים אחרים — בן אחת הארצות האשכנזיות (או הסלבויות)? 3) עד כמה יש אמת בעיקרי ספרו?

כל זמן שאין אנו מוצאים את דוד הראובני באירופה, באיטליה, הרי מפיו אנו חיים; אין אנו יודעים עליו יותר מאשר הוא מספר על עצמו. אפילו לימי שהותו באיטליה, הרי נשאר יומנו או ספר זכרונותיו המקור העיקרי לספוריו, אבל מלפני הופעתו בויניציאה איננו יודעים עליו ולא כלום. מכיון שאנו בונים על הספורים שבספרו, מן ההכרח אנו מקבלים את הספר לאוטנטי, ז. א. לחבורו

1) כך אי כהנא בהוצאת ספור דוד הראובני וארשה רזרפ"ה, ואחריו אייזנשטיין באוצר המסעות, וכך אי י גאלדשמידט, מתרגם ספור הראובני לאידיש, וילנה 1927.

של דוד הראובני בעצמו, או של מי שכתבו בימיו מפיו. ואמנם, הספר נושא עליו חותם כלי-שהוא של דברים מקוריים. העובדה עצמה שאין ב"ספר נסיעת דוד הראובני" ספור שלם עד גמירא — לכל הפנים בכתב-היד היחידי שהגיע לידינו — מדבר בעד האוטנטיות של הספר (2).

בכדי לקבוע את אמתת ספור דוד הראובני, יהיה עלינו לבקר את ספורו — ובפרט את הפרקים הראשונים — מכמה בחינות: (א) מבחינה גיאוגרפית — מאין בא הראובני למצרים, באלו מדינות היה ומה ראה בהן, וההיתה נסיעתו בעלת מטרה מתחלתה? (ב) מבחינה היסטורית — האמת הם כל הדברים שהוא מספר על עצמו מימי שבתו בארץ-ישראל ובמצרים, או נמצאים בידינו מקורות אחרים המגלים לנו פרקים בלתי ידועים מחייו? (ג) מבחינה ספרותית — המקורי הוא ספור הראובני או השתמש במקורות ספרותיים, וכמתכנתם עשה?

דרכו הראשונה של דוד, בצאתו מאת פני המלך, אחיו, היתה עשרה ימים בדרך ההר עד בואו לג'דה. אם נסקר בפרוטרוט את דרכו מן צאתו ממדבר חבור (או תבור) עד בואו למצרים, יוצא לנו סדר-הליכה כדלקמן.

א. מדבר חבור — ג'דה.

ב. ג'דה — דרך הים — צואקין.

ג. צואקין — דרך ודי עשה — מלכות שוא של מלך עמרה, במדינת (בעיר) למאול.

ד. — נסיעות רבות — סונאר.

ה. סונאר — שבא

ו. שבא — מלכות אל-געל.

ז. מלכות אל-געל — הר אטאקין.

ח. הר אטאקין — דונגולה.

ט. דונגולה — דרך המדבר — אלחבור בקרבת הנילוס.

י. ארץ הנילוס לארכו — גירגאה.

יא. גירגאה — דרך הנילוס — מצרים (3).

(2) השתמשתי בהוצאתו של נויבואיר: סדר החכמים וקורות הימים "חלק ב' (Anecdota Mediaeval Jewish Chronicles) oxoniensia) אוקספורד 1895 ע"ע 223—133. ההוצאה הזאת — והקטעים שיצאו לפני זה לאור ע"י ביברפלד (Der Reisebericht des David Reubeni) ליפסיה 1892 — היא היחידה שבה הועתק כתב-היד היחיד (נכון יותר: העתקתו) בשלמותו, והמו"ל לא "ערך" אותו (מצוטט להלן בשם "נויבואיר" סתם).
(3) ספור הראובני פרק א' מן "אני דוד בן המלך שלמה".... "ואחרי כן נכנסתי במצרים בר"ח אדר רפ"ג".... (ע"ע 141—133).

בכדי לברר לעצמנו את הדרך הזאת מבחינה גיאוגרפית, טוב שנברר ראשית כל את טיב השמות שהזכרנו. על-פי ספר דוד הראובני, כצורתם ונראה אלו מהם משובשים ואלו מוטעים (4).

א. מדבר חבור, שהוא אבן-הנגף בכל ענין ספור הראובני, נדחה את ברור שמו ללקמן. מבחינה גיאוגרפית מספיק אם נצין, שהמקום נמצא בעבר ים-סוף מזרחי, במדבר ערב, בדרך לאסיה התיכונית, וקרוב לים סוף; דוד הראובני מעיד בעצמו, שמן תשעת השבטים וחצי השבט היושבים בכוש ובמקומות אחרים קרובים אל מדינתו – מדינת חבור של בני ראובן ובני גד – הם שבט שמעון ושבט בנימין, והם על נהר נילוס ממול למלכות שבא, ועומדים בין שני נהרים והנהר השחור והוא הנילוס (5).

ב. גידה היא עיר החוף הידועה על גדות ים-סוף בחג'אז.

ג. צואקין היא עיר החוף על גדות ים-סוף, מעבר ים-סוף מערבה.

1. עשה הוא ואדי-עשה היורד דרומה, אל עבר חבש. דיוק זה באיטנרריון מראה לנו את הדרך לכוש ולשבא – שוא (6).

2. מלכות שבא. מזה שהוא מתאר אותה כמקום מושב המלך עמרה, המולך על הלבנים והשחורים, אפשר להניח בודאות שכונתו למלכות שוא (Schoa) שבה נמצאה בירת שוא אנכובר ומושב מלכה, שביטו היה מושל לעתים על כל חבש או על חלק גדול מן המדינות (7). על הקביעה הזאת מראה גם שם המלך עמרה, כלומר: מלך מדינת אמחרה, העם השולט עד היום בכל מדינות חבש. נצין שבאמחרי (וברוב לשונות חבש האחרות) בטוי החיית הוא כבטוי ההיא והעין – אלף כעין הפוניטיקה השמרונית בעברית: כותבים אמחרה וקוראים אמרה-עמרה. ההנחה הזאת מתאימה לדבריו של הראובני להלן על אדות מלכות אל געל-גלא (Galla), שהיא ממלכת שבא, כלומר, משועבדת למלכות שוא ותחת מלכות עמרם, כך קרי; וכתוב: אמחרים.

(4) בשביל בקרת השמות הגיאוגרפיים טוב להשתמש בספרו הידוע של Reclus גיאוגרפיה כללית, ח"י, ובשעת הדחק בספרו של Varigny ח"ה לשם נוחיות יצינו כאן כמה מקומות ע"פ האטלס של Andree השכיח ביותר.

(5) נויבואיר ע' 179.

(6) הראובני מספר (ע' 133) כיצד הלך עם אורחת תגרים מצואקין אל כוש דרך עשה. המו"לים שערכו את ספרו לא הבינו את השם הזה ולא ידעו שיש במקום ההוא ואדי בשם זה (עיין באטלס של Andree מפה 109, E7), וישבשו את עשה ותקנו אותה ועשו ממנה מיכה (?) – בעבר ים-סוף מערבה (!). זהו אחד התקונים המרובים שהכניסו החכמים-העורכים.

(7) קונסטרונסי Istoría dell'Abissinia, רומא 1925 ח"א בכ"מ.

לעומת זה לא אוכל לקבע בודאות את מקומה של ל מ א ו ל זו, שהראובני מזכירה כמדינתה (עיר-המטרופולין?) של שבא-שוא. גרץ, קבע את מקומה בנוביא על-יד הקטרקט החמשי של הנילוס, ששם נמצאים ג'בל-למול וואדי-למול (Lamoule) (8). אלו היה הדבר כן, היה זה משנה את קביעתי, אבל אינני יודע באיזה אופן הגיע גרץ — או ריטר שמטפרו לקוחים הדברים, — לקביעת המקום הזה שם. הואדי והמקום המצוינים ע"י גרץ נקראים לא Lamoule אלא Laameb אצל כל הגיאוגרפים ובכל המפות (9). על ידי זה מתבטלת כל הסברה הזאת, שנעתקה ע"י כל אלה שהוציאו את ספר הראובני לאור, ולא טרח אף אחד מהם להעמיד את הדברים על אמתותם. נציין בהזדמנות זו שבספר שלפנינו נזכר השם הזה שלש פעמים, ומהן פעמים בצורה ל א ו ל . איזו משתי הצורות משובשת יותר? הדבר היחיד המסתבר — מתוך ספק — הוא להוות את ל ו א ל עם ל ל י ב ל א, העיר שנבנתה על-ידי המלך לליבלא הקדוש (10), שהיא במחוז לסטא, בדרומה של חבש, בסביבה שבה קבענו את מציאותו של דוד הראובני אותה השעה. בכל אופן, אף אם לא ימצאו סמוכים נאמנים יותר לסברה זו, אין גם שום סמוכים לקבע את המקום בנוביא, על-יד המפל החמשי של הנילוס. ד. סינאר. הכונה לשנער — סינער, נוה בקצהו המזרחי של מדבר סודן, בארץ מולד הנילוס, במערב חבש.

ה. ש בא. בארנו למעלה שזו היא שוא, אחת מארצות חבש, ובה, במשך כמה מאות שנים, המטרופולין של ימי הביניים לכל חבש, אחרי תקופת אכסום העתיקה, ומלך שוא מושל במדינה.

ו. מלכות אל געל, גם אותה כבר זכרנו לעיל שהכונה ל־ארץ הגליס (Galla) שם עם או קבוצת לאומים בחבש, ובלשונם הם: א ר מ ו מ (11). ז. הר אטאקקי. מימי גרץ ויגילים לראות בזה את גבעת Tukaki, אבל קשה לתאר שדוד, כזה, רשם אותה כאחד הגבולות או כתחנה בדרכו. אני

(8) בהוצאה העברית חלק ו', ציון א' ע' 406 הערה 2, ע"פ ריטר Erdkunde, ח"א ע' 616 לצערי לא עלה בידי לעיין בכרך הזה מספרו של ריטר.

(9) עיין למשל Andree, מפה DE5 110|111

(10) על לליבלא ועל עירו עיין Perruchon, Vie de Lalibala (הוצאת האוניברסיטה של אלג'יר). מאריש 1892, ובגוגע לזמנו רעם זה לזמן בנין עירו, ראה את הדעות השונות היוצאות מתוך סדרי המלכים השונים, Conti-Rossini, Les listes des rois d'Aksoum, Journal Asiatique משנת 1909 (IX-X).

(11) לא מסתבר שהכונה לשבטי ו ל א ג ל א, היושבים בחבש עצמה. על גבול שוא, מזרחית מגדודים, מכיון שלפי יוד הראובני יוצא שהוא הרחיק ללכת מן שבא לאל-געלי ואלו בני וולא-גלא קרובים משוא למי שבא ממזרחית-צפונית.

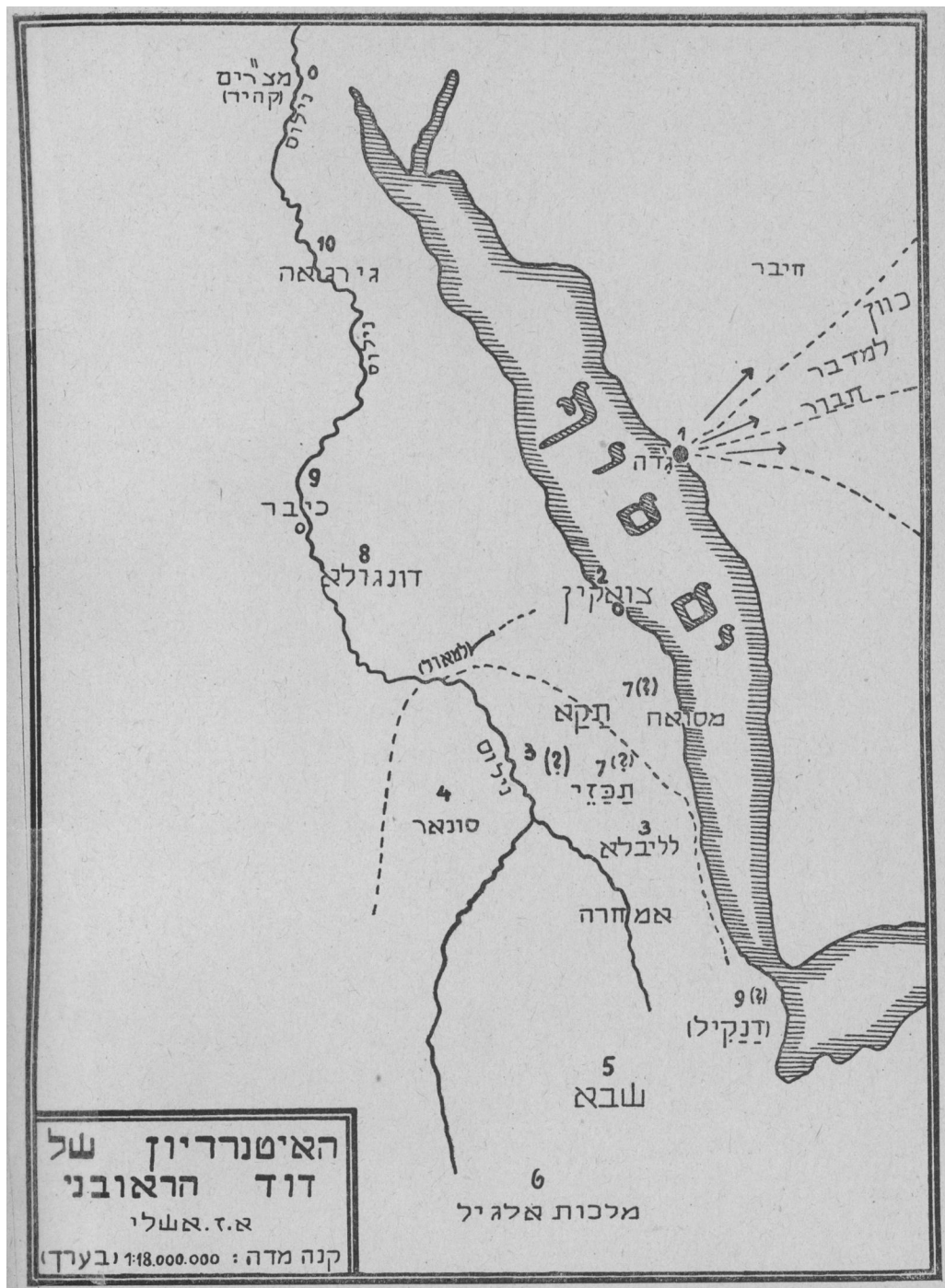
נוטה לתקן את המלים „הר אטאק קי.“ בנהר-אט-טאק קי, כלומר נהר תכסי (Takasé) העובר במזרחה של חבש. אואולי אין זה אלא מושב שבטי תקא, בקצה סודן, על גבול חבש?

ח. דונגלה, בעצם לא ברור מתוך הטקסט אם הלך דוד לדונגולה או לא, כי הוא אומר רק שהשר עבד-אלוהב רצה שהוא ילך איתו דרך שם. מן הדברים „שעמד בביתו ששה ימים“, אני דן אעפ”כ שהכונה לביתו אשר בדונגולה. אמנם דונגולה היא בראשית סודן ובדרך למצרים, אבל מכיון שהראובני עובר מן הדרום הרחוק, מסביבת ארץ גלא, אל הצפון, נשאלת השאלה אם אין כאן ערבוב. דברים, ובמקום דונגולה נקרא דנקיל (Danakil) באריתריאה, על שפת ים-סוף, במפרץ עדן, עם חופה אסב, צפונית מנהר מעריב, שהיא בכל אופן דרך טבעית למסואה, שהיתה עכשו משאת נפש הראובני.

דוד מזכיר כאן את מלוהו ומכבדו השר עבד-אלוהב. קשה להניח, שהכונה לערבי הנקרא עבד-אלוהב, אף על פי שכך ממש היה שמו של מיסד כת הוהביים, בשנת 1745, מחמד עבד-אלוהב, אבל הראובני מציין תמיד במקרה כזה, היות בעל דברו ישמעאלי, כמו בהמשך דבריו כאן. אגב, במקרה זה חסר לנו שמו של האיש, כי עבד-אלוהב לבדו אינו שם בערבית, אלא כנוי-השם. כך גם אין להניח שהכונה לכושי שהיה עבד לאנשים מוהב כי גם במקרה זה מציין הראובני היות האיש כושי. אבל, אנחנו ראינו כבר למעלה שהמלך עמרה או עמרם אינו אלא מלך האמחרים, יש להניח בודאות שגם בעבד-אלוהב יש שם מדינה. והכונה לארץ הנזכרת אצל בנימין מטודילא בסביבה זו ממש וכהדבריו: „ויורדים לארץ המישור הנקראת לוביא (נוביא) והיא ממזלת אדום, והם האלובים שבארץ לוביא“, הכונה היא למדינה הנוצרית אלו (אלובים) שנמצאה בנוביא, בדרך דיורדת למסואה.

ט. אלחבור כפי תאורו מבחינה גיאוגרפית בקרבת הנילוס, הרי זו בודאי כיבר על שפתו הימנית של הנילוס, בקצה ארץ דונגולה. י. גירגאה היא העיר הידועה בחרושת הסוכר, על גדות הנילוס, במצרים העליונה.

כמעט כל השמות הנזכרים ברשימה זו הם ברורים ואינם נותנים מקום לטעות. רק שנים-שלושה שמות אנחנו מפרשים מתוך סברה, וגם כן מתוך סברה שאינה מסרסת שם ידוע, אלא מפרשת שם בלתי ידוע בשביל הנחיצות הגיאוגרפית, בכדי שלא להרחיק את הדברים מן השכל. מכל זה יוצא לנו מהלך דרכו של דוד הראובני, עד הגיעו למצרים, בערך כך:

ה' ע ר ה בטעות נשמט מחוך המפה מקומו של ו א ד י - עֶשֶׂה הנמצא בקרבת צואקין, סמוך לה ולמשה ממנה דרומה

„איטינרריון“ זר׳ מביא אותנו לידי כמה מסקנות שאין להרהר אחריהן:
 (א) אם זו היתה הדרך שבה הלך הראובני ממקומו במדבר חבור אל־
 מצרים, לא היתה דרכו מכוונת מראש, אלא מקרית היתה. הדרך שעשה בעקיפין
 אינה דרכו של נוסע, התלוי, אמנם, בארחות, אלא היא דרכו של נודד עובר
 ארצות. נניח שבחר בגידה, כנמל הקרוב או החשוב ביותר ובכר אותה על
 דגמלים הצפוניים שבחופים־סוף כגון מסורא, אל־חורא, אל־ויג' (הקרובה
 ביותר לחיבר, לדעת דאומרים חבור של הראובני זו חיבר). אבל אדם
 שהתכוון ללכת לאירופה דרך מצרים וא״י, ושמצא בשליחות דיפלומטית, היה
 שם זאת דרכו מגידה למסואה, בלי כל ספק, בפרט שקשר האניות ביניהן
 היה עוד שכיח יותר מאשר בין גידה לצואקין. בכל אופן אין להבין לשם מה
 ירד דרומה עד ארץ הגלא וחזר צפונה בדרכים משונות, בכדי לשוט סוף־
 סוף באניה עד מצרים!

(ב) בספור המעשה יש הרבה סמנים לכך, שדרכו לא היתה מכוונת והיא
 היתה תלויה ברצון האנשים שהיה כפוף להם בדרך, ושלא היתה להם שום שיכות
 למסע־תפקידו.

(ג) מבחינה גיאוגרפית האיטינרריון שלו נכון רק, עד כמה שאנחנו מתיחסים
 אל ספורו כאל ספור־מעשה אגדי. אבל, בזכרנו שלפנינו ספר הזכרונות
 של שליח דיפלומטי, שבו רשום זכרון דברים כהותם/הרי שהרשימות
 הללו לקויות מאד לגבי האמת. על כך מעידים הספורים על אדות מלך עמרה,
 על עבד־אלוהב וכו'.

לפני שנגע בזהוי שם המקום מדבר חבור, נברר עוד את הרשימות
 מפרק זה של נסיעתו מבחינת אמת היסטורית ואטנוגרפית.

מאחר שאין ספק אצלנו שהוא מספר על מסעיו בארץ חבש, אנו עומדים
 לפני תימה ראשונה: הראובני, שאינו יודע שבחבש ישנם יהודים, אינו יודע אפילו
 שהמדינה היא נוצרית ולא מושלמית! וכל זה בשעה שביאתו של הראובני לחבש
 היתה בימים של המלחמות ההיסטוריות בין החבשים הנוצרים ובין הגלים
 המושלמים, בראשותו של אחמד גראן, שכבשו את רוב מדינות חבש.

דבר זר׳ דיו להביא אותנו לידי חשש, שמא לא היה דוד אלא בנו ביה
 בלבד, שדבריו משם מועטים ומדויקים, ואת חבש ידע מפני השמועה הרחוקה,
 ומשום כך ידיעותיו כה מטושטשות ואינן מכוונות אל המציאות. להלן נראה, לשם
 מה הוצרך דוד לסבך ארץ סדר נסיעותיו.

לשם הדיוק ההיסטורי נצין שהתקופה שבה נסע דוד הראובני במדינות
 ההן, היתה עצם תקופת מלחמת הנוצרים והפלשים בחבש. עוד כחמשים שנה לפני
 נסיעתו של דוד, יודע ר' עובדיה מברטנורא לספר על אדות הפלשים שראה במצרים

מה ששמע עליהם בארץ-ישראל¹²), ובימיו של דוד הראובני חי בירושלים המקובל ר' אברהם הלוי שידע את פרטי מלחמותיהם ונצחונותיהם, וראה אתחלתא של גאולה בנצחון הפלשים על אויביהם בשנת ה'ר"פ, שנת חשבון קץ לפי נבואות נחמן קטופא. זאת אומרת: כמעט בעצם הימים שבהם היה הראובני בחבש (13) מענין לצין שדוקא בעצם הימים והם, בימיו של המלך לבנא דנגל (הנקרא גם בשמות וונאג, סגד הא') (1540–1508) נתפרסם ענין הפלשים ומלחמותיהם בעולם היהודי, אע"פ שלא היתה זו התקופה הנוצרת במלחמת דורות זו, כי עיקר המלחמה היה בימיהם של זרע-יעקב, מכחיד ישראל¹⁴ (1434–1468). שנוצח ע"י הפלשים ובאד-מרים (78–1468) שנתפטר אתם¹⁵). גרמו לכך עולי הרגל הנוצרים (ואולי גם היהודים) והשבויים היהודים שהיו מביאים אותם למצרים למכירה ובני-ישראל פודים אותם בכסף. האפשר הדבר שדוד הראובני נמצא חדשים רבים בחבש ולא שמע כלום אדות כל זה?—בפרט מאחר שדרכו מחבש למצרים דרך נוביה עברה—עד כמה שאפשר לשער מדבריו—דרך סמנ ארץ היהודים, בצפונה של חבש, ואחרי שמבחינה תיאורטית יספר אח"כ בעצמו, בהיותו בפורטוגל, שבכוש בין הנהר הירוק והשחור יושבים השבטים, שמהם יבאו אליו שנים בנוביה¹⁶). כפי שנראה להלן.

נראה מעתה כמה מן האמת יש בזהוי מדבר חבור עם מדינת כיבר. היסוד היחיד לזהוי זה הוא בדמיון השמות ובאסמכתא לעובדה ההיסטורית

12) ר' עובדיה מברטנורא, המסע לארץ-ישראל... ברלין תרפ"ב (הוצ' "כלל").
13) וכה דבריו: "כי כפי המובן שלי מאמר אחד שברעיא מהימנא... כי השנה הזאת, היא שנת ה'ר"ף, יש גאולה לקצת מבני עמנו באיוז ארץ מן הארצות..." והוספה בצד הדברים: "אמר המעתיק: זאת הגאולה של שנת ה'ר"ף, כפי מה שהוגד אלינו, היתה בארץ אל-חביש..." ככתוב בפירוש נבואה ד' מנבואות נחמן באות ה'ן, ושנת ה'ר"ף נתחזקו היהודים והרימו נס ופרקו עול הגויים מעליהם והצליחו כנגדם במלחמותיהם (אגרת סוד הגאולה ה' כת"י פאריש, מספר 454, דף י"ב ע"ב). ועל אותם הדברים הוא חוזר בפרטות יתירה בהזכירו בפירוש את שמם פלאס"ה, בכתבים אחרים, ראה המכתב שפרסם נויבואיר, "קובץ-על-יד" ח"ד, ע' 24 והדברים שפרסם גי. שלום ב"קריית ספר" ש"ב, ע' 137 וש"ו ע"ע 442–443.

14) קונטי רוסיני Historia regis Sarsa-Dengel. הפרקים על אדות מלחמות היהודים נתרגמו לעברית ע"י יוסף הלוי... La Guerre du roi Sarsa-Dengel, פאריש 1907. וראה קונטי-רוסיני Appunti ed osservazione Sopra i re Zagué dei Lincei, המחלקה הפילוסופית-פילולוגית, סדר ה', כרך ד' רומא 1895 בכ"מ. וראה: Rathjens, Die Juden in Abessinien, המבורג 1921, ע' 28 וג'. וראה עוד Perruchon, Les chroniques de Zar'a Yaeqob, פריש 1893.
15) נויבואיר ע' 179.

שבימי מחמד היתה כיבר (ה ע י ר, ולא כיבר המדינה!) כאלו עומדת ברשות עצמה, זאת אומרת ברשות תושביה היהודים, שהנביא בא אתם בדברים וכו'. אם נביא בחשבון שהשם חבור אינו מדבר בעדו, אחרי שחלח וחרבור הן שתי הארצות שאליהן הגלה סנחריב את שבטי ישראל, ואת המדינות הללו עם השבטים מחפשים כל מבקשי נדחי ישראל, לא ישאר לנו מכל הזהוי הזה אלא העובדה שאסף שנים לפני בא דוד נהנו שם היהודים משלטון עצמי, שנשבר בימי מחמד ויורשיו! 16). ואף אם נניח, על יסוד ספורי-נוסעים ושמועות בימי-הבינים, שהיו בין השבטים הנודדים במדבר-ערב, גם מחזיקים בדת ישראל 17). עדין לא הועלנו שום דבר על ידי כך. שתי השאלות הללו, מקום חבור וערך ההיסטורי שיש לשלטון היהודי-כיבר, תובעים באורים נוספים שמקצתם ינתן כאן.

אבל עוד עלי להזכיר, שמבחינה היסטורית אין השאלה הזאת מצויה כלל, מתוך העובדה שחלח וחרבור זיו שמות מקומות במדינת בבל 18).

כל המקורות שמדובר בהם על מקום מושב עשרת השבטים, קובעים אותם באחד משני עבריים סוף, מזרחה במדבר ערב עד הודו, או מערבה בארצות כוש-חבש. אם נקרא את כל הארצות האלו בשם גיאוגרפי אחד, כמו שעשו בימי הבינים. הודו, המחולקת לשתיים 1) *India Magna*, 2) *India Parva* נמצא עקביות ידועה בכל הספורים הללו על גאודות קיום שבטי ישראל בעלי שלטון עצמי, ומה היתה הסבה לכך? הסבה הטכנית היא פשוטה: זה היה חלק הארץ שלא היה ידוע די צרכו.

לסבה זו של חוסר ידיעת הארץ נלוותה עוד אחרת, והיא חוסר ידיעת העמים והדתות היושבים בחלק זה של הארץ. הנוסעים שעברו בארצות אלו ושוב, ידעו לספר רק על עמים משונים ודתות משונות, שבתוך הספור המוגזם, א-לא מינכהויון, קבלו עוד צורה מוזרה יותר. נתן-נא את לבנו לכך שספוריו של מרקו פולו, הוניציאני הידוע, מאומתים כיום בעיקריהם הגיאוגרפיים והאטנוגרפיים, ונשוה אותם אל צורתם. בשנים האחרונות נעשו נסיונות להעמיד על האמת היסודית, לא רק את דברי אלדד הדני, אלא אף את ספוריו של בעל "אגרת הקדש" המשונים גם

16) ראה: ע"פ המקורות, ריטר *Die Erdkunde*, חלק י"ב, (הוצ' ב') ברלין 1846, ע' 60 וגו'; לשצינסקי, *Die Juden in Arabien zur Zeit Mohammeds*, ברלין 1910, פרק ב' וגו'; דינבורג, ישראל בגולה, חלק א', ע' 4; בן-זאב, היהודים בערב, חל-אביב תרצ"א ע"ע 20-21, 168-184.

17) השמועה הזאת הוכחשה זה כברי עיין ריטר, שם ע"ע 62-63.

18) ראה ירמייאס, *Das alte Testament in Lichte des alten Orients*, (הוצ' א') ליססיה 1904, ע' 321 ובכ"מ.

בבערותם 19). האין זה טבעי שבהגיע הספורים האלה אל יהודים, ראו בהם את משאת נפשם, את קיומו הפוליטי של עם ישראל. בהגיע מים עד נפש, בתוך חשכות הגלות והשפלות, לא יכול היה להספיק האני-מאמין של „ואף-על-פי-שיתמהמה“. כאן צריך לצין שבאותן המדינות ממש, שבהן הושיבו המספרים את עשרת השבטים, הושיבו הנוצרים את עמו המצוין לנצרות של פריסטר יואן, לעתים קרובות היו סמני פריסטריואנים לנוצרים, נעשים סמנים לבני-משה (שביל היהודים 20). ומתי נולדה אגדת פריסטר יואן? – בשעה שנגפו נושאי הצלב במזרח, ובאירופה נשתרר יאוש בין הנוצרים בגלל הדבר הזה, או אז נתחזקו. בתקוה גדולה זו, שבמזרח הרחוק, בתוך הכפירה והאלילות – האישלם – יושב עם חי על-פי הנצרות בתחלת בריתו 21). רק לאחר מעשה באה הלוקליזציה בחשב. בדורות הראשונים נתכנונו עתים לחבש וערבים להודו. כלומר: לפנת אסיה-אפריקה שמשתי גדות ים-סוף, ואחר כך חפשו אפילו בין כפר אל-תורק ובין עמי המזרח הקדמי.

טרם נעבר לדון בשאר חלקי ספרו של הראובני, נשים עוד את לבנו למסקנות היוצאות לנו מפרק זה של ספרו, שיש בהן ענין מבחינה היסטורית ואטנוגרפית.

א. הראובני מספר: „והמלך הזה, אשר אני עמו, [לן] שפחות ועבדים, ורובם ערומים, והמלכה והפלגשים והשרות לובשות שמה צמידים מן זהב... וכל הגוף ערום ועריה... וכל אחד מהם הזכרים והנקבות אוכלים פילים וזאבים... ואוכלים בשר אדם...“ 22). כיצד שלא נקבע את האיטינרריון של הראובני, בנוביה ובחבש,

19) ראה בורכהרדט, *Die Falaschajuden in Abessinien im Mittelalter* בקבץ *Anthropos*, כרך י"ח-י"ט, 1923/24, ע"ע 258-266, קונטי רוסיני *Lèggende geografiche giudaiche del ix. secole (Il Sepher Eldad)*, רומא 1925 (תוצאה מתוך הביולטין של החברה הגיאוגרפית האיטלקית. חוב' א' ד', 1925).

20) בספרי על אדות הפלשים, שהדפסתו נתעכבה מפני צוק העתים (בהוצ' „דביר“), ישנו פרק מיוחד, שבו מבורר היסוד ההיסטורי והגיאוגרפי שבספורים על אדות השבטים, ומובחן לפי מקורותיו, כאן אין מקום הדברים לעמד על פרטיהם. בצאת הספר הזה לאור יוכל הקורא לעמד על פרטי הדברים.

21) ראה בספריו ומאמריו השונים של Zarncke, ובעיקר *De patriarchae Johanne..*, ליפסיה 1875, *Der Priester Johannes*, ליפסיה 1883; *De David* וכו' ליפסיה, 1875; וראה במאמרו של d'Almeida הידוע, *De nome Presto Joã*, פרק א' מספרו *Historia Aethiopiae*, רומא 1907, *Beccari, Rerum Aethiopicarum... vol. x* (22) נובואר ע' 134.

איננו יכולים לקבוע לאלו מקומות יתכון. ברור, שבזמנו לא היו הומופאגים בסביבה ההיא. אבל לדבריו יש יסוד והוא: ספורו של אלדד הדני על טבע עם הרומומוס (משערים; האורומוס; ז. א. הג'א) המתהלכים ערומים ואוכלים בשר-אדם (23). אגב, הראובני אינו יחיד, כמה נוסעים לפניו ולאחריו חקו את עדותו של אלדד. יכול להיות, שלפני הראובני היתה גם עדותו של בנימין מטודלא, ויש אומה מהן כבהמות לכל עניניהן, אוכלים עשבים והולכים... ערומים" (24).

ב. כבר הזכרנו למעלה שדוד לא ידע שתושבי חבש ומלכה הם נוצרים, שחושב אותם למושלמים, מה שמזים את כל עדותו.

הראובני חוזר ומספר, שבין הכושים הללו היה מציין את עצמו כנצר מזרע הנביא מחמד. והוא אומר למלך: "...אני אוהב אותך, ואתן לך מחילה וסליחה וחזקה בגן-עדן, לך ולבניך ולבנותיך... ותבא אלינו בשנה האחרת במדינת מיכא מקום כפרת העוונות" (25). הדברים האלה דוקא ברוח הנצרות נאמרו. כל ההבטחה הזאת של מחילה וסליחה אינה טפוסית למי שבא ליצג את רוח האישלם. כשם שאין זה עיקר למיכה היתה מקום כפרת העוונות, כקבר ישו או ככל מקום קדוש לנוצרים. אותו הרבר אפשר להעיר גם לדבריו של אבוקמיל, שאמר עליו, על הראובני "שהוא נכבד ומתענה בכל יום והוא ירא אלהים ואינו הולך אחר הצחוק ואחר הנשים ואינו אוהב ממון" (26).

ג. כבר הזכרנו לעיל שדוד הראובני אינו יודע לגמרי על קיומם של יהודי חבש אע"פ שבדרכו צריך היה לעבר דרך סמן. אבל בצאתו את הארץ בנוביה, בהתקרבו לגבול מצרים, יספר "ובארץ ההיא הגיעו לפני חמשה בחורים מן שני השבטים" (27). הראובני לא דבר לפני זה על השבטים וגם אינו מזכיר את שמותיהם. "השבטים" סתם. גם כאן מסתמך הראובני על מקור ספרותי, שכנראה לא הבין אותו בכל אופן הסמך הזה מזים שוב את עדותו. מי הם "השבטים" יודע לנו מעדותו אחרי זמן, לפני "דין מלך פיס", בפורטוגל: הכונה ודאי לשבטים הקרובים ביותר למלכות חבור, מאלה היושבים בארץ כוש, והם שבט שמעון ושבט בנימין.

דומה שכת המספר הראובני שכל הענינים הללו נוגעים רק ל ע ש ר ת ה ש ב ט י ם, לא שנים עשר כחשבונו, ושבט בנימין נשאר עם גולת יהודה ולא עם גולת ישראל, אבל העיקר הוא שכל מושג "ה ש ב ט י ם" סתם נטבע מימיו של אלדד

(23) הוצ' אפשטיין, פרשבורג תרנ"א, ע' 14.

(24) הוצאת אשרי, ע' צ"ז.

(25) נויבואיר ע' 134.

(26) נויבואיר ע' 136.

(27) נויבואיר ע' 179.

הדני, ושבין אלה נמצאים תמיד בני גד, שהם אחיהם של בני ראובן במלכות חבורי ואצל המחברים המאוחרים מאלדד, גם הראובנים נמנים לעתים קרובות על "השבטים". "השבטים מן השבטים" שהביאו לו מתנות היו, לפי כך, או מבני שבט ראובן או מבני אחיו מבני גד, לפי המקור שהיה לפניו. בהזדמנות זו יצוין גם, שארצו של אלדד הדני היתה באפריקה, בקרבת מפרץ עדן בים-סוף ומבין מולדת השבטים האמורים (לרבות מולדתו של הראובני).

ד. הראובני מספר, על המתנות שנתן ועל הסכומים ששלם—והכל בפרחים ז. א. בפלוריינים של איטליה. בדרך כלל מקובל שהפלוריינים לא התהלכו לעולם במזרח, וכך היא דעת כל היסטוריוני המטבע. אבל נניח שבא"י ובמצרים יכול היה למצוא, ויש גם בספרות העברית מן הימים דהם סמוכים למציאות "פרחים" במזרח — בכל אופן לא דיו פלוריינים לא בערב ולא בחבש ולא בסודן. הראובני הגיע רק עכשיו ממדינתו בחבור, והגם שם התהלכו הפלוריינים, שאין הוא שם את לבו לשער-כספים זה?

בחלק הזה של נסיעתו, מפיו של דוד אנו חיים. לפעמים, גם קשה לנו לבור בדיוק מוחלט את הבר מן הרצון, לא כן מיום עברו ארץ גבול מצרים. מכאן ואילך אנו עוקבים אחרי ספורו מתוך ידיעה ברורה של המצב בכל המובנים, וכמה שהוא מתקרב למערב מתרבים גם המקורות האחרים על אדותו. הללו עוזרים לנו לעמד על טיב דבריו.

ראשית דרכו היתה מעכשיו מצרים. גם כאן קרו אתו כמה דברי גאונטורה, אבל בנוגע לעיקר שליחותו, הראובני מקצר כאן הרבה, הוא מספר שגם כאן התחפש לכתחלה כישמעאלי, ואח"כ הלך אל ביתו של ר' אברהם בעל המטבע, הוא אברהם די-קאשטרו הספרדי (28). והוא לא רצה לדבר אתו, וכנראה גם גרם לו לעזוב או להגרש מן העיר. אין הראובני מגיד לנו שדבר עם די-קאשטרו על עצם שליחותו. נראה להלן שהראובני לא ספר לנו בספרו הכל ממה שאירע לו במצרים ובלע את הדברים הקשים. נצין רק מתוך דבריו שמבחינה אטנית ולשונית לא עשה על די-קאשטרו שום רושם מיוחד.

משם הלך לארץ ישראל, ע"פ הסדר דלקמן: עזה, חברון, ירושלים, מירושלים שב לאלכסנדריה של מצרים והפליג בימה לונציאה. נצין שגם הפעם לא הצליח במצרים, אע"פ שעתה יודה שספר ליהודים שם (למקובל ר' מרדכי ואחרים) כי הוא אחיו של מלך חבור והולך בשליחותו לרומי, וסופו שגם עכשו הלך לתוגרים ז. א. לתורכים, ונצב לפניהם כמושלמי, והם המליצו עליו.

(28) עליו ראה: גרץ, דברי ימי ישראל, ההוצאה העברית ח"ו, פ"א ע"ע 18, 19, 21.

מענינים יותר הם הפרטים מארץ ישראל. גם כאן התחפש בכל מקום למושלמי. אבל כבר בעזה הוא מתחיל לגלות את הסוד ליהודי הראשון שנפגש אתו. בחברון הלך למערת המכפלה. הערבים שראו בו (כנראה, לפי מלבושיו) שיך ממשפחת הנביא, הכניסו אותו לתוך מערת המכפלה, והראובני מספר כיצד הרגיש שלש רגלים שהם מרמים אותו, עד שהראו לו את המקום האמתי. ששם קבורים האבות והאמהות, וכששאל מהם, מי בנה את פתח המערה, הסתום באבנים ובעופרת, הוציאו ספר אחד וקראו אותו בפניו: "כי מלך אחד, משה למהמדה, בנה פתח המערה, אחר שלקחו הישמעאלים את ביהמ"ק מן הנוצרים, והמלך הוא משה למהמדה. שלח ארבע אנשים במעלה וכל אחד מהם בידו נר אחד, ועמדו בתוך המערה כמו שעה אחת, ויצאו ומתו שלשה מהם תיכף [אחרי] צאחם מהמערה והרביעי עמד אלם עד יום השלישי, המלך נשאל מה ראו תוך המערה ואמר להם: "... ובא ספור על דבר שכבת האבות והאמהות במערה המלאה אור כאור שמש וריח טוב בה, וראו דמויות פנים, ויצחק צעק עליהם וכו' (29).

והנה על עצם דבר זה, שהישמעאלים מטעים במראה הקברים האמתיים, ושהמערה האמתית הקרקע שעליה סלע ופתחה מכוסה בחתיכות ברזל עבות, ספר כבר ר' בנימין, ומספר גם הוא על צורות הקברים והכתוב עליהם. אבל, כדרכו בלי גוזמאות. גם בימיו היתה דלת הברזל, שהוא חשב היתה מימי האבות, אלא ש"בשכר כסף היו פותחים אותה ליהודים" (30). ואחריו מודיע ר' פתחיה ב"סבובו", שיהודי עכו הזהירו אותו על הטעות הישמעאלים והוא גם הרגיש ברוח סערה היוצאת מבין הברזלים, כשהגיע למקום הקברים האמתיים (31). וכך אפשר לקבוע את זמן סתימת הפתח (ודאי משום אדים מזיקים) בין זמנו של ר' בנימין וסבובו של ר' פתחיה, ואחריו ספר הדברים ר' יעקב בר' נתנאל הכהן, במאה ה"ב או ה"ג ושנכנס למערה מתחפש לנוצרי, כי בימיו בתקופת שלטון הצלבנים בארץ-ישראל, לא נתנו ליהודי להכנס שם, ומספר ששה כומרים הנוצרים הטעו את העולם בזה, והוא מדבר כבר על הכניסה הסתומה. כי פעם פתחו בכותל חלון קטן ויצא ממנו רוח

(29) נויבואיר ע"ע 145–144.

(30) אייזנשטיין, אוצר המסעות, ע' 28.

(31) שם, ע' 56.

והמית את כולם 32). וכל הספור נמצא בצל נוסעים מאוחרים ממנו בצורה זו של הראובני, ביניהם גם בזה של בעל "אגרת הקדש", שגם הוא חקה את הראשונים והוציא מדבריהם כאשר עם לבו.

בכל אופן, כל המופת הזה, שדוד מחזיק לעצמו טובה רבה בגלל רוח הנבואה שבו, היתה אחת האפיזודות הידועות ליהודי א"י ובודאי גם בגולה, בתקופה שרבו בה עולי הרגל. ויש בדינו מכתב מאחד מבני דורו, מא"י לחוץ-לארץ, המודיע את אותו המופת, אלא במקום מערת המכפלה, אצלו שער הרחמים שבמקום המקדש 33).

עיקרי מופתיו יראדה בירושלים. הראובני מספר לנו כיצד עלה בידו להכנס ולהשאר במשך כמה שבועות בקדש-הקדשים, בהר-הבית, כמובן בהתחפשות כמושלמי. ושם, בהר הבית, "באו עשרה שלוחים מהמלך אחי יוסף וזקניו לפני, והם מתנכרים, ועמדו לפני בביהמ"ק, והישמעאלים יש להם ציור בראש קובת העזרה, והציור הוא כחצי-לבנה נוטה לצד מערב, וביום הראשון לחג שבועות רפ"ג נטה לצד מזרח, וכראות הישמעאלים זה, צעקו בקול גדול, ואמרתי להם: מה אתם צועקים? השיבו: «בעוונותינו זה הציור מחצי הלבנה נטה לצד מזרח והוא סמן רע על הישמעאלים» ואחר כך עלו האומנים מהישמעאלים והחזירו הציור... וביום השני חזר פעם שנית... ובקשו להחזירו ולא יכלו. וכבר אמרו לי הזקנים, באשר תראדה זה הסימן תלך לרומא ... ועשיתי תחת המקדש את אשר צונו הזקנים, במקום שלא יכול אדם לנגוע בו, והסימן הנזכר מהציור נראה אחרי עשתי צווי הזקנים, תחת ביהמ"ק" 34).

הראובני עשה מה שעשה ולא פרש לנו את סודו. אמנם, נראה שגם דבר זה יודע לנו ממקום אחר, ולא לכבודו של הנסיך. אדהכי נשים לב למופת הזה של החזרת חצי-ההירח.

באותם הימים, כשירושלים כולה וגם חלק מן הגולה היו שקועים בחשבון-קצים, והיו מצרפים כל סימן וסימן, היה גם דבר זה לסימן. לדבריו מסרו לו זקני חבור את הסימן בזה שנראה אחרי שעשה מה שעשה. והנה נמצא בירושלים בימים ההם מקובל אחד, שלא ידע כלום מזקני חבור, והלה, ר' ישראל, כתב אל ר' אברהם מפירושא, באיטליה, שהתענין הרבה בכל אגדות השבטים וביאת המשיח שהתהלכו אז. ואלה הדברים: "כבר אודיע לכם גאון שאירע עתה בארץ הזאת מלבד אות הראשון אשר כתבתי בתחלה, והוא כי יש

32) שם, ע' 16.

33) קבץ על-ידי חלק ד', ברלין תרמ"ח, ע'

34) נויבואר ע"ע 147—148.

על קדש הקדשים כפה גדולה מחופה באבר ועליה עמוד נחושת ובראשו כדמות חצי ירח נוטה לנגב, כי שם עוד תפלתם ומנימוס דתם הוא שהיה החדש ירח נוטה בלבם שם נוכח העיר ההיא, ובזאת השנה, פרשת וארא, בהפך, בצד מזרח, ולא מצאו כל אנשי חיל ידיהם להחזירו עד שכרתו דהחצי ירח וחזרו ונעצוהו כתחלה. עוד באותו שבוע, באותו יום, נהפכו ב' עמודים אחרים כמו זה בבהמ"ק לצד מזרח ונפל מקל אחד שבבהמ"ק גם כן לצד מזרח, שהיו מתנדבים בו שאומר שנטעו (הוא דאתקם 35) לרבה בעמיה. ועתה בא יהודי ממצרים ואמר כי גם שם נהפך לצד מזרח עמוד אחד שהיה נטוי ג"כ אצל הנגב ... 36).

אמנם השנה אינה מפורשת, אבל גם מן הקשר שבדברים וגם מעצם הדברים, — המכתב דן בענין נבואות נחמן-קטופא, — אין ספק שבשנים הראשונות שבין שנת ר"פ ושנת ר"ץ אנו עומדים, ומסתבר שבעצם השנה ההיא. אבל לדברי ר' ישראל אירע הדבר בפרשת וארא, ז. א. בין חנוכה לפורים. אבל הראובני, שבא לירושלים קרוב לפסח, ושמע שם את המאורע, קבע אותו ביום א' של שבועות ... הימים ימי מחשבי קצין ואגדות שבטים. אחד הגורמים לכך היו מלחמות הפלשים בנוצרים שזכרן הגיע אז עד המזרח הקרוב ועד אירופא. מן המאה ההיא יש לנו כמה עדויות על יהודי חבש שבויי-מלחמה, שהובאו למצרים ושמם באו לארץ-ישראל, אותם יזכירו כאמור למעלה, ר"ע מברטנורא, הרדב"ז בתשובותיו 37), הקראי אברהם באלי הרופא 38), ואחרים. בן דורו של הראובני היה אברהם הלוי שחשבונו-קצין ומלחמות-השבטים הוו זאת כל תכן חייו, ואין הוא יודע כלום על אדות שליחי השבטים, וביניהם גם על ראובנים שהופיעו אז כמושיעים בישראל.

נראה בין הדוקומנטים האלה על אדות שליחי השבטים, אם לא נמצא בתוכם ידיעות נוספות על דוד הראובני, שיוסיפו להאיר את אישיותו ומעשיו. ואם נשים לב לסדר נסיעתו של הראובני מארץ-ישראל לאירופה, יראה לנו דבר אחד משונה.

בס"ו בתמוז רפ"ג עזב דוד את עזה, וכעבר ימים מועטים, בכ"ד בתמוז, הוא נמצא באלכסנדריה של מצרים. שם גם גלה את דבר שליחותו לכמה יהודים. ובלי הצלחה רבה. בהשתדלות מושלמים נסע מאלכסנדריה בחצי כסלו רפ"ד, כלומר:

35) בטקסט: ראתקם.

36) קובץ-על"י, ח"ד, ע' 31.

37) חלק ד', סמן רי"ט.

38) ח"י גורלנד, גנזי ישראל בס"ט פיטרבורג, חוב' ג', ספ"ב ה'תרכ"ז, ע"ע 34-33.

גם נויבואיר הדפיסו ע"פ העתקה של הרכבי, אבל עם שבושים.

חמשה חדשים ישב הראובני במצרים, והוא פוטר את כל ישיבתו זו בשורות מועטות ומקדיש לה פחות מלים מאשר לשהיתו בעזה או באחד המקומות בכוש. יש בשתיקה זו משהו חשוד, מכיון ששיבה סתם אינה לגמרי ממדת הטמפרמנט שלו. ועוד כדאי לצין כאן, שביאתו זו למצרים חלה באותם הימים שיהודי מצרים נמצאו בצרה גדולה בקשר עם ענין די-קאשטרו/ שלזכרה קבעו את "פורים של מצרים". ואין דוד יודע כלום לא על הצרה ולא על הגאולה (39).

והנה נמצא לנו דוקומנט אחד, מכתב רפאל טרבוט מירושלים אל אברהם מפירושא (40) שהתענין, כפי שראינו, בשאלות אלו, וכה דברי המכתב: "ואח"כ בא הנה בחור אחד מן עשרת השבטים, אביו מבני ראובן ואמו משבט דן ובשר לנו והשמיץ לנו גדולות ונפלאות מן הגאולה וכי מהרה יבואו השבטים ושבט ראובן יעלה תחלה והזוהר מסייעו בפרשת ויחי על "פחו כמים" (41). ואמר כי שלחו המלך משבט ראובן בירושלם להסיר אבן אחת שהירצה בכותל מערבי בבית תפארתנו, אשר בנה אותו ירבעם בן נבט (האבן), והיתה עשויה בדרך כשוף, ובכל עת שהיתה בכותל לא היו ישראל יכולין לצאת מן הגלות, והבחור הזה התפאר כי הוציאה בפני גאון עוזנו צניף תפארתנו ... ר' יצחק שולאל יצין, גם אמר שעשרת השבטים אינן מהלאה להר (?) סמבטיון כאשר חשבנו אנחנו, אלא מעבר הזה... וכל העשרה אותות נתן אלי הבחור למוזכרת... והבחור הזה נסע מפה והלך לדמשק, ואחר נוסעו כתב אלי מירושלם הנגיד יצין, כי כל מה שאמר בשמו, כמו מהסרת האבן..., הכל היה שקר וכזב... אמנם אח"כ

(39) נזכר בכל מקורות ההיסטוריה היהודיים. הענין מתיחס על מרד א ח מ ד ש א ט י י, נציב מצרים, שצוה לאברהם די-קאשטרו לטבע מטבעות בשמו. ראה: גרץ, דברי-ימי-ישראל, ההוצאה העברית ח"ו, ע"ע 21-22.

(40) אברהם מפירושא באיטליה, נמצא בקשרים עם אברהם הלוי, שהיה ראש החבורה, עם ר' ישראלי, ועם רפאל טרבוט. הללו עסקו בחשבון קצים ובידיעות מעשרת השבטים, ואברהם מפירושא תמך בהם בכסף. רפאל זה שנה גם את שמו ושם אשתו, בהיותו בגליל, כנראה מטעמים של סוד. עין קבץ-על-יד ח"ד, בכ"מ.

(41) וכה דברי "הזוהר" שם: "אמר ר' שמעון: זמינין אינון בני ראובן לאגחא תריין קרביין בגו ארעא. ו"יתר עז" – לזמנא דמלכא משיחא יתער בעלמא אינון יפקין ויגחון קרביין בעלמא וינצחון, ויתקפון על עממיא ובני עלמא ידחלון מגייהו וירתתון קמייהו ויחשיבו לאתגברא במלכותא ולא ישתארו ביה... – "בארבעה סטרי אתבדרו בני-ראובן בגלותא... כגוונא דא זמינין אינון לאגחא קרבא בארבעה סטרי עלמא ולמשלש בקרבייהו על כלא וינצחון עממין סגיאיין וישלטון עליהו... – דבר אחר "פחו כמים" דהא כד יגחון קרבא בני ראובן בעלמא וינצחון עממין סגיאיין וכו'... ומה דהוה בההוא זמנא, ומה דהוה כד עאלו ישראל לארעא ומה דהא בזמנא דמלכא משיחא בעובדא דראובן" (זהר, חלק א', דף רל"ה ע"ב – רל"ו ע"א).

באו יהודים ממצרים ומעזה ואמרו, כי הגיעו במצרים י"ב שלוחים מאת השבטים אל היהודים ממצרים, שיצאו מן המקום ההוא... (42).

דמכתב הוד, שהוא מימי דוד הראובני, אין תאריך מסוים עליו, בכל אופן מכיון שהנגיד יצחק שלא לזכור בו כחי, סמן שהדברים נכתבו לפני רפ"ה (43), ודוקומנטים אחרים יעזרו לנו לקבוע בדיוק את זמנו. יש לנו יסוד להניח שהראובני, שעליו מדובר כאן, הוא דוד הראובני. וכך יודע לנו מה הוא הדבר המיוחד שעשה בצווי הזקנים בירושלים, מתחת לאבן השתיה. המדובר בהוצאת האבן שקבעה ירבעם בן נבט ושאת ענינה דכחיש ר' יצחק שלא לזכרה, וזה פרוש הדברים בספור הראובני: "ואחרי כן נתתי כתב שכתבתי לבית המקדש... ואמרתי לו תן לי הכתב ליד הנגיד ר' יצחק, ונסעתי מירושלם בכ"ד בסיון רפ"ג... (44). בכתב דאמור ודאי הודיע הראובני להנגיד על המעשה אשר עשה ולאחרים אמר—או אמרו בשמו—שעשה את הדבר בפני ר' יצחק, ובא זה והכחישו. במכתב יש גם זכר למצרים ועזה, שגם שם היה דוד. י"ב שלוחים שעליהם מדובר, הכוננה ודאי למכתב ממלך ראובן, שי"ב יועציו חרמו עליה, כפי שנראה להלן.

מתוך המכתב הזה נודע לנו שהבחור הראובני הלך מירושלים לדמשק. וזהו החדש היחיד והעיקרי לנו. ובסוף מכתבו יוסיף עוד טרבוטו ויאמר: גם בשבוע הזה בא כתב מדמשק ואמ'... ששמה סאלוניוק (ז) הגיע אחד משליחי [משלוחי] המלך משבט ראובן ובידו כתב אחד, אשר בשולי הכתב חתום המלך עם י"ב מחכמיו, ומעורר את רוח היהודים בלבד".

דבר אחד ברור לנו הוא, שבאותו הזמן היה ראובני אחד, שליח המלך משבט ראובן, עם אותם הפרטים הענייניים שאצל הראובני שלנו. פרטים על הראובני הזה נודעים לנו מעוד מכתב אחד מדמשק, אל ר' שמואל מפוליא. המכתב הזה מענין אותנו ביחוד. מסופרים בו פרטים על אותה עליה להמלך וי"ב יועציו, אלא שהם מוארים יותר מאשר בדוקומנט שלפניו. והנה מקצת הדברים: "שימו לבבכם לדברי ואל תלעיגו עלי כלל, מפני מה שאני כותב הוא

(42) קבץ-על"ד ח"ד, ע"ע 33–32: אגב יוצא מתוך המכתב הזה שר' רפאל חשב את יהודי תימן לבני עשרת השבטים, כי הוא מדבר על בקיאותם בספרי הרמב"ם ושאלם להם תלמוד (אינם עוסקים בו).

(43) ר' יצחק שלא לזכרה הנגיד האחרון במצרים, ואחרי כבושה ע"י התורכים, בשנת רע"ז, ובטול הנגידות, עבר לגור בירושלים. הוא מת בשנת רפ"ה או רפ"ו, ראה גרץ, חלק ז', ציון א', ע' 389–391.

(44) נויבאיר ע' 147.

אמת ויציב ונכון. ויותר עניינים ועוסקים, כי אין לי אפשר ואיני אוכל לכתוב כל מה שאני יודע, וד"ל ברמיוה. עתה תדע כי הגיע פה דמשק איש אחד משבט ראובן, שליח נשלח בגליל הלז, ואני ראיתי אותו היום, וראייה לדברי כי שתיתי עמו כוס אחד מלא יין (!). וקודם ביארנו פה היה במצרים, כי אותו הדרך היה קצרה מביאתו מנשיא שלו... אותו הנשיא ששלח אותו שמו חננאל המכונה ארמילוס על זה נקרא שמו ארמילוס כי היה [ב]מלחמה עם ארמילוס וד"ל. וימי שנותרו מאתים וחמשים שנה. והוא משבט ראובן. זה הנשיא. ויש עמו ששים ריבוא אנשי מלחמה, חלוצי צבא גבורים כל אחד ואחד. וקצת מהעמים האלה גבורים משבט דן, אבל חלק אחד מהם משבט ראובן, והם עברו נהר סבטיון ומצד זה, אצלינו, כי הגהר יבש, כאילו לא היו מים מעולם... ונא תדע שאותו יהודי קודם ביאתו הנו' דמשק, הגיע למצרים, ואנשי מצרים עשו צחוק ממנו, מדבריו, ובראותו כך, לא דבר דבריו רק לאנשים מועטים, ולא היה לו עסק עם העם והלך... לירושלם ומירושלם לארץ שבש' (?) ומשבש' (?) הגיע הנה דמשק והוא פה עוד היום, והוא ימתין פה דמשק עד ביאת שני חבריו... ובכל יום ויום ימתין עד ביאתו וד"ל. וקודם שהגיע השליח הנו' בדמשק בא אלינו... כתבים מאנשי מצרים, באומרם, בכתבם ממנו, להזכיר ולדוהר אותנו אנשי דמשק, שלא להלעיג ולצחוק בשליח לדבריו, כאשר עשו הם... כי אחר פסיעת (!) השליח הנו' במצרים הגיע אליהם כתב למצרים, אגרת אחת מבני ראובן, נחתם בשולי המכתב ההוא מי"ב נשיאים, וג"כ נחתם עמהם הנשיא הגדול שרצבא חננאל, המכונה ארמילוס. וכן בראותם אותו הכתב... אנשי מצרים חזרו בתשובה... ופה דמשק נסעו וילכו י"ב אנשים להיות בעד פסח בחלייפ' (45) ואחר פסח ילכו אל המלך יר"ה. ויבוא אליהם בטורקאיה איש בחור, אשר אין לו רק י"ב שנים והוא האיש אשר אין להעלות על ספר וד"ל... (46) הרי לנו דוקומנט בלתי בהיר, אבל המעיד עדות בהירה על חבלי המשיח ומלחמות השבטים ובני משה שהיו מורגשים בימים ההם. גם נודע לנו שהשליחים דאגו ל"נאמנותם" ועשו מה שעשו.

מן הצד הענייני אנו נפגשים כאן באותם היסודות שבשליחות דוד, אלא שבמקום המלך יוסף יש כאן "חננאל המכונה ארמילוס", על יסוד אגדת רומולוס שהיוה נפוצה במזרח בדורות הקדמונים ושבמקורות העבריים והערביים נשתנה בה השם לארמילאוס. המקור העברי העתיק

(45) חלב (ז).

(46) קבץ-על-יד, ח"ד, ע"ע 35-36.

ביותר הוא "מדרשו של ע" (47) במקורות מאוחרים ערבבו את השם ארמליאוס בארכליאוס הרשע – ויסודו אולי ביסוד אגדי אחר – שמשח בן יוסף ילחם נגדו (48) (ומכאן שם המלך יוסף אצל השליח הראובני ?!). מלבד הזמן האחד והרגלים לדבר, שבאותו ה'ראובני' הכתוב מדבר, כעין הזכרת שהיתו במצרים "ששם עשו צחוק ממנו" וזה מתאים לדברי דוד הראובני, לא היה לנו יסוד לזהות אותם, אלא פרט אחד באותו המכתב, שבו נזכר שמו במפורש. אחרי הידיעות האלו בא ספור קצר שכולו מעיד על האיש, וסופו מזכיר לנו את דבריו של דוד בספרד ובפורטוגל:

"... ונא תדעו מה שקרה היום קודם כלותי לכתוב כתב זה, נודמן שבעל הבית מפה הביא את השליח הנז' לאכול ולשתות עמו דרך אהבה ולעשות לו כבוד כמנהג; ובהיותי אותו השליח, על השלחן לאכול, בא איש אחד, תושב פה דמשק, מחוץ לעיר, בכפר, היינו וויל"ה, ובחזרתו, בלכתו לעיר דמשק, מצא בדרך איש זקן חשוב, ואמר לו לאותו יהודי תושב דמשק: "לך אל העיר ותמצא חברי אשר שמו דוד ותאמר לו שימהר מעשהו ושיקצר דבריו, כי היה שמה יותר מדאי, כי המלאכה מרובה והזמן קצר, כי עמד זמן רב בעיר הזאת". וכן עשה האיש תושב דמשק, שבא מהכפר למצא האיש שליח דוד, ובפתוח פיו להשליח, מה שאמר לו הזקן בדרך, וכראותו דוד, שליח האיש דמשק הבא לדבר עמו, אמר לו, דוד, לשליח: אל תאמר לי דבר, כי אני ידעתי מה שהושם בפיך לומר אלי, וזה לך האות: שמצאת איש אחד זקן בדרך, אשר הוא אמר לך, שתאמר לי מצדו, איך ימהר ללכת לדרכו, כי הייתי פה יותר מדאי, כי הזכנ קצר". וכל זה ראו ושמעו יותר מד' מניינים יהודים. אנו ממתנינים בכל יום ושעה על חדושים, אינו אפשר ואיני אוכל לכתוב את כל אשר אני יודע... ה' הזכיר אותנו ויצילנו... ותזכירו שתשובה וצדקה מעבירין את רוע הגזרה, כי כן אמר השליח אליהם, כי [א]רע לנו צרות רבות וגדולים, אם לא נעשה תשובה גדולה; אמר לו השליח מהנשיא, שתראו לגבות את כל החובות שלכם וכן כל שאר דברים, וד"ל... (49).

(47) שטיינשניידר ספרות ישראל, הוצאה עברית, ע' 81.

(48) הדעות מחולקות בענין מקור השם ארמילוס. יש שחשבו על ΕΡΗΜΟΛΩΣ (משחית העם) אחרים על אחרימן, על אגרמניוס ועל ארמלגוס. ואין הדברים מסתברים והצורות של השם רומלוס בסורית ובערבית עוזרות בדיננו. ועין עיקרי הדברים Encyclopaedia Judaica כרך ג' ע"ע 364–366.

(49) קבן-על-ירח"ד ע' 36–37.

אף אם לא נאבה להודות בזהוי דוד הראובני עם דוד זה, שליח מלך בני ראובן, הרי כבר גזלנו ממנו את שארית האוריגנליות. אבל בעצם, אין כאן ספק בדבר. מלבד פרטי הספור המשותפים, ענין אי־הצלחתו במצרים וכו', הרי נזכר כאן בפירוש השם דוד. ואט נניח שגם זה מקרה של שני יוסף־בן־שמעון, באהזמן להעיד על הדברים כהויותם. מעתיק המכתב הזה שהגיע אל קהלת קאשטילו⁵⁰, החותם יהודה בן שלמה דב לאוניש, לא שכח להודיענו גם את התאריך: כ"ה לחודש אב שנת רפ"ג. הרי שנעשתה ההעסקה כששה שבועות אחרי צאת דוד הראובני, לפי דברי עצמו, את ארץ־ישראל, את עזה, בדרכו למצרים. השכל מחיב להניח שנעשתה ההעסקה סמוך לבא המכתב מדמשק. זאת אומרת: ימים או שבועות מועטים לבא דוד הראובני לשם, בלכתו מעזה צפונה, לדמשק, ולא דרומה, למצרים; רק אחר־כך הלך מדמשק שוב, דרך ארץ־ישראל, למצרים. נראה הדבר, שבדמשק הצליח עוד פחות מאשר במצרים. ואם במצרים לא הזכיר את דבר אי־הצלחתו, אע"פ שמתוך כתלי דבריו נכר הדבר, הנה בדמשק, מסתבר, שנתגלו ערמות אלו, כאלו בא אליו שליח ממלכו, זקן פלאי מעין אליהו הנביא, וכו'. והרי מדברי דוד הראובני אנו יודעים שבא אליו "שליחים" מעין אלו, בחברון ובירושלים וכו'. ומשום כך לא הזכיר לגמרי את דמשק בזכרונותיו. לזה גרמה אולי עוד העובדה, שמשום סבות אי־ההצלחה שהיתה לו בעיר הזאת – שנה אחרי כך את שם אחיו המלך מחננאל – ארמיליאוס, ליוסף ושנה את הקונסטנטינופליה של מדינתו משנים־עשר יועצים לשבעים זקנים.

*
*
*

כבר אמרנו שלא היה דוד הראובני היחיד בהופעתו בדור, שבניו היו מרוכזים, במרט בא"י, סביב לחשבון הקץ ולעשרת השבטים ולנהר סמבטיון, ובתקופה שהידיעות על אדות הפלשים כאלו עזרו לדבר. הוא גם לא היה אוריגנלי יותר מאחרים כמותו, ואלדד הדני הוא אביהם של כל אלה הראובנים והדנים וכו'. ועוד בזמננו נמצא מחבר אחד מתענין באלו השאלות מתוך אמונה, הרב שמעון הורביץ מירושלם. הוא גם יצא למסעות, למען מצא את הנהר סמבטיון ועשרת השבטים, ובאמת נפגש עם כמה וכמה שלוחים מהם... וגם שליחים מחיבר לא חסרו אף בשנים האחרונות אלא שהעתים נשתנו.

דוד לא היה מענין ביותר כאישיות, אם לדון ע"פ הפנטסיה שלו והשגותיו. אם לכתחילה בחר לו את אגדת ארמיליאוס ליסוד דבריו, שב אחר כך והחזיק בדברים פשוטים מזה: שמו דוד, שם אביו המלך שלמה, אחיו המלך הוא

50) לא מחוור באיו קאשטילו קא עסקינן, כי רבות היו, נוטה אני לזהותה עם זו שבקמפניה, מזרחה לויזוב, סמוך לפלמא.

יוסף; וכבר אמרתי את סברתי: משום שארמליאוס ילחם עם משיח בן יוסף. גם התנהגותו אחר כך ברומא ובפורטוגל אינה מעידה על אינטלגנציה רבה (51). ויצוין עוד דבר זה. בזמנו לא עשה לגמרי רושם על היהודים לא במזרח ולא במערב, (מלבד חבורות מחשבי הקצין?) וראו בו רמאי או משוגע. היחידים שכאלו תמכו בו, גם אמונתם בו, כבשליח המלכות היהודית, נראית כמוטלת בספק. רק האנוסים, שכל מחשבתם היתה מרוכזת סביב לשאלת תקות ישראל, הם היחידים נאחזו בו, כאחוז הטובע בקנה רצוף. אף את הספק באמתות דבריו, יכול היה לעורר רק אצל הגויים, וגם כן לא אצל כולם. וגם זו אינה זכותו שלו בלבד. גרמו לכך אחרים, שקדמוהו. במכתב שנכתב, בכל אופן כחצי שנה לפני בא הראובני לויניציאה, כותבים משם "ומהדבר יש שמועה לויניציאה לאחרים מענין ביאת היהודים וענין נהר סבטיון, באופן שהרבה אנשים מאמינים בדברי היינו מאומות העולם" (52). ודוד בעצמו תמה אח"כ, בהיותו בפורטוגל, שהגויים מאמינים בגאולת ישראל, והדובר בו עונה לו שאין הם מסופקים בדבר. בכל אופן היו הלבבות מוכנים אז לקבל פני שר יהודי מעשרת השבטים, גם על ידי יהודים וגם על ידי גויים.

מה היתה כונת כל מעשיו? — יכול להיות שהיו לו באמת כונות לאומיות, כדעת כמה היסטוריונים וכתאורו של מקס ברוד ברומן היפה שלו, בכדי לעזור לעמו מתוך צרותיו הנוראות.

בכל אופן, לא עובדה זו, ואף לא המקרה שקלמנס השביעי אולי האמין לו, (כי מי יערב לנו אם לא רצה גם האפיפיור להשתמש בו כבשעיר לפוליטיקה, ביחסיו עם הקיסר ועם מלך פורטוגל?) אינם מרשים לנו, מתוך הרומנטיקה של עשרת השבטים הטבועה גם בנו, לראות באוזורפסור דמינוי זה, אדם נאמן יותר מאשר בחבריו למקצע זה, וברי שאין לבנות על יסוד זה תיאוריות על אודות השבטים.*

(51) על התנהגותו המשונה ברומא שספר אברהם פריצול הדברים נמצאים בשלמותם רק בהוצאות הישנות, שיד הצנוורה לא היתה בהם, בידי היתה הוצאת תומא, אוקספורד ת"ס. (52) קבץ-על-יד ח"ד, ע' 35.

(*) במאמר זה באו עיקרי הדברים מתוך מסה גדולה, כמו-כן חסרות כאן, משום סכות טכניות, תוספות אחדות, שהחשובה בהן היא נתוח שלם מלשונו של דוד הראובני על פי דוגמאות, ושמהן יוצאת המסקנא, שמחבר ספר הימים רגיל היה בדבור בלשון אירופית, וסמנים לדבר, שזו היתה לשון גרמנית או סלבית.

למעשה ר' יוסף דילה ריינה

נודע הוא ה"מעשה נורא מר' יוסף דילה ריינה" שדחק את הקץ וחשב להביא את הגאולה על ידי תחבולות של קבלה מעשית. לאסור את סמאל ולילית ולשים קץ על ידי מאסר וקשור זה לשלטון הסטרא אחרא בעולם, צעד שהגאולה תבוא בעקבותיו מאליה. חוט של חן נמשך על הספור הזה שנדפס פעמים רבות מאז יצא ראשונה בס' מאורעות עולם (איזמיר תקט"ז) ושנית בס' לקוטי ש"ס (ליוורנו תק"ן). מקור הספור ומחברו לא נחקרו. רק שטיינשניידר בספרו "געשיכטס-ליטעראטור דער יודען" סי' 130^ב יחד לו הערות אחדות וקבע את ר' יוסף לצפת ולחברון במאה ה"ט, וכן נמשך אחריו גם דוד כהנא ב"תולדות המקובלים והחסידים" (אבן ג'ף, נוספות סי' א' עמ' 49). העדיות שהיו בידי חוקרים אלה על אדות ר' יוסף היו מעטות: א) דברי הרמ"ק בס' פרדס רמונים (שנתחבר בשנת ש"ח) בשער פרטי השמות פ"א המתריס נגד השימוש בקבלה מעשית ואומר על סודותיה שהראשונים "בעצמם לא רצו לגלותם לפי שראו אנשי חסד נאספים ונתמעטו אנשי מעשה וחששו שמא ישתמש בהם אדם שאינו הגון כמו שראינו כמה שהיו אחריהם הרבה קרובים אלינו כמו יוסף דילה ריינה המחריבים בית אלהינו ומרבים את פרצותינו ולטעם זה לא נחקור אחר שמוש השמות". ב) הר' חיים ויטאל האומר בס' הגלגולים (1) שרבו האר"י "ראה לר' יוסף דיליריינה מגולגל בכלב א' שחור על שנשתמש בקבלה מעשית והקטיר לע"ז כנודע במעשה ההוא [בנוסחאות אחרות: במעשהו] שהוריד לאמון מנוא". ג) בכ"י ליידן Warner 24 נמצאת "תפלה קדושה מתוקנת לבעלי תשובה שנשאלה מן השמים מן החכם ר' יוסף גבאי זידיע דילה ריינה ז"ל" והיא נדפסה בעילום שמו גם בס' שערי ציון כפי שכבר העיר על זה כהנא. כתב היד ההוא נכתב בין שנות 1537-1542. ברור מסגנון הכתיבה שהכותב לא ידע

(1) בנוסח השלם של ס' הגלגולים (פרעמישלא תרל"ה) פרק ס"ו דף פ"ט ע"א ועיין גם שטיינשניידר בנספחים לרשימת כתבי היד שבמינכן עמ' 251 שמביא הדברים מכ"י של ס' הגלגולים.

כלום על יציאתו של ר' יוסף לתרבות רעה או כיוצא בזה אלא קורא לו בשם רבי וחכם (בשעה שהרמ"ק משמיט כל כינוי ותואר של כבוד אצל שמו). אבל נוסף על אלו הידיעות יש לנו עוד אחרות ומתוכן אפשר לברר את הענין יותר. הספור הנדפס הוא שונה לגמרי מפרטי הספור שהיה נפוץ במאה ה־17. עוד רמזותיו הנזכרת של הרח"ו מוכיחה שהכיר נוסח אחר של הספור: הריהו אומר שר' יוסף הוריד את "אמון מנוא" בקבלתו המעשית ואילו בספור הנדפס אין זכר לאמון מנוא. אבל באגרת סוד הגאולה לר' אברהם בן אליעזר הלוי שנתחברה בירושלים בשנת רע"ט (1) נשאר (בכ"י אוספורד 1743 דף 51a) עוד נוסח אחר קצר מספור המעשה (2) ואעתיקנו כאן כלשונו:

"ואלו זכינו שנת ר"ן היה סוף קץ לגלותינו (3) ולא זכינו יען כי בימים ההם כעשרים שנה בקירוב קודם שנת ר"ן היה איש אחד משתמש בתגא דמלכא (4) ונשאו לבו להוריד את סמאל ואת אמון מנוא משרתו למטה לארץ ולשבר כנפיו ולהחליש כחם ולעקור ממשלת אדום מן העולם כי בנפול שר שלהם יפלו גם המה וקבץ האיש ההוא עמו עשרה חכמים (5) לפתח כדת עד [מקום?] א' בשדה כי כך היה צריך לפי סדר הקבלה ההיא וכאשר ירד סמאל היו צריכין ללכת אצלו כל אחד מהם ולתת בראשו כובע נחושת שהיה חקוק בו שם בן מ"ב ולומר לו: שמא דמארך עלך. ובוזה היתה נקשר ונפל ולא יכול קום. וכבר האיש ההוא טבעת זהב באצבעו וחקוק בו שם הנז' עם שמות אחרים כלם קדושים והתחיל להשביע על סמאל ואמון מנוא משרתו ויהי בהשביעו והנה רוח גדולה חזק מאד וברד גדול וקול רעם. ובסוף נפלו לארץ סמאל ואמון מנוא בצורת נחשים צפונים וכמדומה לי שראיתי כתוב בספר אשר מצאתי בספור הענין הזה כיצד היה סמאל בגודל גופו כמו קורה א' ואמון מנוא קטן ממנו. ואמרתי זה לפי שיש זמן רב שראיתי ספור המעשה הזה. אמנם הגיד לי איש אמונים כי הוא ראה בעצמו את אמון מנוא פעם אחרת שהכריחו לבוא האיש הנז' ולכתוב לו תשובת

- (1) עיין קרית ספר שנה ב' עמ' 271.
- (2) העירוני על זה בקיצור בקרית ספר שנה ז' עמ' 162, אבל טעיתי שם כאשר כתבתי שמדברי ר' אברהם "ניכר שספור המעשה הנמצא בידינו נתחבר באמת כבר באותו זמן" ואיפכא מסתברא כפי שאוכיח כאן. נתחלפה לי אז בזכרונני עדות הרח"ו בס' הגלגולים המתאימה באמרת לספורו של ר' אברהם הלוי, עם המעשה הנדפס השונה ממנו מכל וכל.
- (3) הקץ הידוע גם מספר הפליאה ושאר ספרים בסימן "בר"ן יחד כוכבי בוקר". עיין גם A History of Messianic Speculation in Israel; Silver עמ' 106.
- (4) כלומר בשמות קדושים, לפי אבות דר' נתן פרק י"ב (שעכטער עמ' 56).
- (5) אין כאן זכר ל"תלמידים" שבספור הנדפס!

שאלה ששאל ממנו וגופו בדמות נחש גבו וארכו כשני (1) אמות והיו לו ידים ורגלים וראשו כראש חתול ועיניו בוערות כלפידים כי כשמתלבשין אלו באויר לרדת למטה מתדמים בצורות כאלה. והנה כאשר ראו החכמים את המראה הגדול הזה רעדה אחזתם שם וינוסו על נפשם (1). ואמנם נשאר האיש ההוא המשביע כי מלומד היה במעשים ההם, לבו כלב אריה ולא פחד ולא רגז הלך ונתן הכובע בראשו של סמאל ואמין מנוא משרתו כאשר ידבר איש אל רעהו, ויאמרו לו עתה ידעת כי גם אנחנו קשורים אין הקשר אמיץ יען כי שאר החכמים היה להם לעשות כמעשיך ולא עשו ואמנם אנחנו מרוצים להיות קשורים תחת ירך והיינו לך לעבדים אם את הדבר הזה תעשה כי תכנס בבית דהודה ותערוך שולחן ותקטיר עליו קטורת כך וכך ובכח הקטורת נהיה קשורים לעולם. לכן מרוב מהירתו ופחיתו [שכת] כי ידברו אליו דברי כזבים להנצל ממנו וכי זה המעשה י ה י ה ע"ז ויחלל קדושת הטבעת בבואו עמו בבית טומא' ע"ז ויעש להם כן: ומיד בעלות קיסור העשן קנו כנפים וחזרו ועלו והנה הוא חטא לקונו ואשום אשם לה'. והוא חטא רבים נשא כי ראיתי אחד מבעלי ההשבעות אשר השיב לו המלאך הדובר בו כי זה היה סבה להאריך הגלות מ' שנה"

מכאן אנו למדים כמה דברים חשובים: (א) ר' אברהם הלוי ראה "זמן רב" לפני שנת רע"ט ספור המעשה של ר' יוסף דילה ריינה כתוב באריכות ובסדר. מכיון שר' אברהם בא לירושלם רק מסביב לשנת רע"ה, יוצא שראה את הספור בחוץ לארץ דוקא. ואולי במצרים ששהה שם זמן רב לפני עלותו עם ר' יצחק שולאל לירושלם. הספור עצמו נכתב איפוא, בצורתו המקורית כבר בשנים הראשונות של המאה השש עשרה, לכל המאוחר. (ב) בספור זה אין כל זכר לצפת או לארץ ישראל בכלל, וברור שרק אחרי כן קשרוהו לסביבה מסוימת זו. (ג) הספור הזה אינו יודע עדיין על יציאה לתרבות רעה מכלל היהדות. ברור שגם כל העדים הנזכרים למעלה לא ידעו מזה, ואפילו חיים ויטאל מזכיר את יוסף דילה ריינא עוד בתואר "רבי". ר' אברהם הלוי נזהר אמנם להזכיר את שמו של בעל ההשבעה, אבל אין ספק שכיוון אליו שכן יש בידינו עוד עדות אחרת ויתר קדומה (אם גם קצרה מאד) ב"ספר המשיב" שנתחבר בין שנת רמ"ח ושנת רס"ד במארוקו או במצרים (2). ספר זה שרובו נמצא בכ"י בבריטיש מוזיאום (מרגוליות 766) יש בו פרקים ארוכים מאד על שמות הטומאה והפעולות

(1) גם מוטיב זה קבל בספור הנדפס צורה אחרת לגמרי.

(2) עיין בספרי כתב יד בקבלה הנמצאים בבית הספרים בירושלם מעמ' 85 ואילך

וביחוד עמ' 87.

הקשורות בהם, וגם בעל הספר הזה יודע את השיטה הדימונולוגית על סמאל ואמון מנוא 1). הוא מזכיר שע"י השבעות השר הוא אפשר להשיג גם זהב וכסף ומוסיף (בדף 45b, והמאמר נמצא גם בכ"י ששון 290 עמ' 561) "והרשע מר' יוסף אבד נפשו בו 2) ועבד עבודתו [של אמון מנוא] והביאו בצורה שראוהו אנשים לא יאבה ה' סלוח לו ונתכעסתי עליו 3) ועוד כל ימי חייו לא יעשה אלא שמץ מנהו, והוא מצווה לאנשים שהוא הולך עמהם ולסוף סוף חרש יעלה בידו ואני אקח נקמתי ממנו ובי נשבעתי באשר חטא לי אמחנו מספרי ולא יכנס באור הצדיקים והוא עבר על מאמרי וציווי". לדעת מחבר ס' המשיב המדבר כאילו בשמו של הקב"ה החטא ההוא להביא את אמון מנוא בצורה שראוהו אנשים (ולא בחלום) גדול מאד מפני שאמר קודם לכן בפירוש ש.הוא אסור לכם להביאו בהקיץ שלא תוכלו להביאו בלי קטורת, וכל השבעה שיש בצדה הקטרת קטורת הריהי בגדר עבודה זרה לדעת כל בעלי הקבלה גם יחד. דהאם אין קרוב מאד לשער שהרב ר' יוסף שהמחבר כועס עליו כל כך, על עסקו זה באמון מנוא שהביאו עד לעבודה זרה ע"י הקטרה, אינו אלא ר' יוסף דילה ריינה בעל האגדה שלנו, מדברי דהמחבר יוצא גם כן שר' יוסף זה חי עדיין בזמן ההוא, דהיינו בשנות התשעים למאה הטי".

אבל גם מצדדים אחרים אנו שומעים על אדות ר' יוסף דילה ריינה: באוספים של קבלה מעשית מאמצע המאה השש עשרה, בכ"י גאסטר 177 ובכ"י ששון 290 שתוכנם אידנטי כמעט בכל דבר 4), אלא שכ"י ששון מכיל היום

1) המחבר חושב אחד ממיני השבעת אמון מנוא בין "הדרכים ה מ ו ת ר י מ לכם שתוכלו להביא כל מקטרג או כל משטין שתקראו בשמו... כך תאמר: משביע אני עליך אמון מנוא שר הטומאה יושב בצר סמאל בקשת דרוכה ביד ימינך ובתועבה משתי וערב ביד שמאלך שתבא לי בזאת הלילה בחלום". ועיין גם המאמר על אמון מנוא, שהבאתי מאגרת סוד הגאולה בקרית ספר שנה ז' עמ' 162 הערה 4. בתור שרו של מצרים מכירים את אמון מנוא מלבד אלה גם בעל ס' כף הקטורת על תהלים (כ"י פאריס 845) השואב בלי ספק מס' המשיב וקורא אותו "משנהו של סמאל" וגם ר' נתן שפירא בעל ספר מגלה עמוקות באופן קצ"ג. ועל זה חבר ר' בצלאל בן שלמה מסלוצק ספר בפני עצמו שנדפס בשם ס' פלח הרמון (תי"ט).

2) לא ברור כאן, אם בעבודת סמאל ואמון מנוא או בתשוקת הכסף.

3) המדבר בספר הוא הקב"ה.

4) ע"ד כ"י גאסטר 177 עיין לפי שעה דברי בעליו ב" Proceedings of the Society of Bibl. Archeology שנה כ"ב (1900) עמ' 331. דברי גאסטר על קדמות כתב היד אינם נכונים (ולכן גם דבריו על זמן כתב היד של שיעור קומה הנדפס על ידו בשנת 1896, אינם נכונים כ שניהם היו קודם לכן כתב יד אחד ונכתבו על ידי סופר אחד כפי שנוכחתי לראות). כה"י לא נכתב לפני אמצע המאה הטי", כ"י ששון נכתב על כל פנים אחרי מותו של ר' יעקב בירב כי מזכיר אותו כנפטר.

עוד הרבה חלקים שנאבדו מהספר השני וכן גם בכ"י הנמצא ברשות מר מיכל רבינוביץ בירושלם שנכתב בסוף המאה הט"ז במזרח. כאן נמצאו בין המון דברי קבלה מעשית גם אלה:

„לזמן המגפה ב"מ מקובל מה"ר יוסף דלריינא ז"ל שהיה משתמש [בו] וזהו הסדר" (כ"י ששון).

„שאלה לר' יוסף דלריינא להשגת שאלה ולהרחיק רוח הטומאה ותשובתו ע"פ המשיב" (ר"ל על ידי מלאך) היה פעם בכ"י ששון כפי עדות המפתח שבראשו (סי' תתשי"ז) ועכשו חסרים הדפים הללו ורק השורות האחרונות נשארו.

„אלפא ביתא מר' יוסף דלריינא" (כ"י גאסטר 10^ב וכ"י ששון עמ' 496) והם ציורי „חותמות".

„שאלת חלום לר' יוסף דילא רינה" (כ"י מ. רבינוביץ דף 259^א).

„שאלת ר' יוסף דלריינא על ענין הוראת הדרך ע"י סנדלפון" (כ"י ששון). גם מכאן יוצא לנו שאמנם יוסף דלריינא אישיות הסטורית היא באשר אין מדרכי ספרי הקבלה המעשית לבדות שמורג של אנשים מעיקרם, הם נוהגים אמנם לתלות דברים כאלה באנשים שלא היו כלל מבעלי הקבלה המעשית אבל לא יותר. גם הידיעה הנזכרת מכ"י ליידן שנשמר בה גם שם המשפחה של ר' יוסף, שייכת הנדר. כל המקורות האלה ידעו איפוא על מקובל ר' יוסף דילה ריינה ממשפחת גבאי (קרובו של ר' מאיר ׳ גבאי ?) שנמסרו דברי קבלה מעשית בשמו ושמת ביהדותו¹. קביעת זמנו למחצית השנייה של המאה החמש עשרה מתאמת לכל הידיעות האלה, בחוגים אחדים נפוצה ידיעה על פעולותיו בקבלה מעשית שלא היו כשורה וכדת, ידיעות שעוררו כמה מבני דורו או הדור שלאחריו נגדו. ספור קבוע על מעשה השדים שלו נכתב בספר כבר בשנים הראשונות של דהמאה השש עשרה. על מקומו של ר' יוסף זה אין אנו שומעים דבר. אפשר לחשוב על ספרד, מארוקאו גם מצרים. כל המיתולוגיה על אמון מנוא שרה של מצרים שאיננה ידועה לי לפי שעה מספרי קבלה שלפני שנת ר"ל, נרקמה אולי על ידי מקובלים במצרים ? אין כל ספק שידעו על ר' יוסף דלריינה ומעשהו בחוץ לארץ ישראל עוד לפני שידעו עליו בארץ עצמה.

(1) ראוי גם לציין שבזוהר דפוס מנטובה הנמצא בידי והמכיל הגהות רבות הבאות כנראה מרבי מנחם די לונזאנו (ולפי טיב כה"י נראה שהיא כתיבת ידו ממש), יש בין המאמרים הרבים ממקורות בלתי ידועים גם זה (לס' שמות דף ר"ח ע"ב) „ראיתי כתוב ש ה ר ב י צ ח ק ד י ל ר י נ ה ג " ע צוה לשים הדסים בין יריכיו אחרי פטירתו ו ש כ ן צוה לו א ב י ו ז " ל . לא אדע מי הוא ר' יצחק דלריינה זה, ואולי יש כאן זכר לבנו של ר' יוסף ?

ואשר לספור הנדפס, ניכר לפי כל האמור וכן לפי ניתוחו הפנימי שהוא יצירה ספרותית מאוחרת: מחבר אחד שידע גם אגדות על מכשפים נוצרים ומעשיהם, עיבד את הספורים הישנים ושנה את כל תוכנם באופן חפשי. המחבר המאוחר לא ידע עוד הרבה על אמון מנוא ושם במקומו את לילית בת זוגו של סמאל, שהיתה מתאמת יותר לסגור ספרותי-עממי. הוא הוסיף מדעתו את התלמיד ר' יהודה בר מאיר שכאילו היה באותו מעמד, את כל סוף הספור על צאתו של ר' יוסף לתרבות רעה ומעשיו. וכן רק הוא העביר את כל העניין לצפת. בכל שינויי המוטיבים האלה ניכרת גם השפעה ברורה של ספורי הנוצרים על מעשי מכשפים מפורסמים ועל מה שאירע להם בסופם (סיפורי חיאופילוס או פאוסט)⁽¹⁾. דוגמא קטנה לכך הם גם דבריו (בסוף הספור) "כה משפטוימים רבים עד כי אהב מכל הנשים אשת מלך יון והיה מביא אותה כמעט בכל לילה ובבקר דזיה מצווה להחזירה"—מוטיב המזכיר מאד את ספורי המכשפים על אפשרות מעשים כאלה מצד אחד ואת ספור על השבעת מלכת הילינא על ידי פאוסט הידוע כפי שבא בספורי פאוסט⁽²⁾. המחבר שמע דבר כזה אולי מפי השמועה והדברים נתערבבו וניטשטשו אצלו.

לדעתי לא יוכל להיות כל ספק מי הוא מחבר הספר הקטן: דברי ה"מעתיק" של מה נאוארו הירו של מי שבסוף הספור מעידים בלשון די ברורה שהוא עצמו חבר אותו⁽³⁾, וכן דרכם של מחברי ספריה כאלה לעשות את עצמם

(1) אמנם כדאי להזכיר כאן גם עדיות ידועות בספרות הקבלה העיונית הבאה להזהיר את התלמידים על שימושי השמות. וזה לשונו של ר' מתתיה דלקרוט בפירוש לס' מערכת שנתחבר באמצע המאה ה"ט, על פי כ"י אוקספורד 1640 דף 56b "ע"כ האיש החרד על דברו ית' וחס על כבודו ועל עצמו ימשוך ידו מלפעול בשמותיו הקדושים וירחק ממנו מרחק רב... ולכן תראה כי כל שרדפו אחר אלו הפעולות ועסקו בשמות בדורות הללו לא כלו ימייהם בטוב ולא מתו מייתת עצמם או לא האריכו ימים, ולולא משום לזות שפתיים ושאין לדבר על שוכני עפר כדי להניחם במנוחתם כבוד הייתי מזכיר בשם קצתם אשר היו בדורות אחרים. לכן אם יפתוך בעלי השמות לאמור לכה אתנו ונראך פלאות פעולות נוראות אל תתן אונך להם"; עיין גם דברי הרדב"ז בס' מגן דוד תע"ג דף ט"ו ע"ב. (2) עיין ביחוד Faust in der Geschichte und Tradition : Kiesewetter כרך ראשון עמ' 237 ואילך. אין כאן בספור יוסף דילה ריינה רמו היסטורי לקיום מלכות קושטא היונית אלא טשטוש של המוטיב המקשר את תורת השדים המזנים עם בני אדם (succubi בלע"ז) עם ההשכלה ההומאניסטית של המאה ה"ט.

(3) וזה לשונו לפי ההעתקה בס' לקוטי ש"ס דף נ"ט ע"א: "ואני המעתיק העתקתי אותו מכתבים ישנים בלויים מאד אשר מצאתי אותם בגניות ספרים אשר בצפת תוב"ב בכאן וכתבתי המעשה הזה לאות ולזכרון למען אשר לא יקרב איש זר להביא הגאולה הגם

כמעתיקים מספר ישן נושן. והרי כאן היו למחבר באמת מקורות ישנים לעיבודו הספרותי (1). שלמה נאוארי זה ידוע לנו היטב (2): הוא שלמה מאיר בן משה נאוארה שנולד בשנת שס"ושבשנת רמ"ד (1664) המיר דתו (3). הוא נולד אמנם בקאזאלי באיטליה, אבל עלה אח"כ לירושלים והיה שם (לפי דברי עצמו לכל הפחות!) לרב ובלי ספק היה מהנוטים אחרי הקבלה כפי שמעידים כל כתביו שהיו בידי חכמי הנוצרים באיטליה בסוף המאה הי"ז, ולדברי חכמים אלה חיבר גם אוטוביוגרפיה אחרי המרתו. שלמה נאוארה היה בעצמו מבעלי האפוקליפטיקה ועוד בימי זקנתו חבר ספר לנבא על ביאת הגואל בשנת תל"ו. (אעפ"י שכבר דחתנצר—המרתו לא היתה איפוא שלמה ביותר!) ועל כן אין פלא שהמוטיב האפוקליפטי הישן הזה (שמצא זכרו אולי בספרי ר' אברהם הלוי שבישיבות ירושלים או בשאר מקורות) משך את לבו עד שיצר את הספור העממי ההוא המושך את הקורא עד היום והנותן בטוי מובהק למהלך רוח מסויים שבקבלת האחרונים.

הוספה

שאפשר שיפציר הדבר בחכמותיו וגם שמוזה יראה האדם כמה מתחזק ס"ם וסיעתו מעונותינו שבשביל דבר מועט כזה (!!) נכתב כל קדושת השמות ונתגבר וחזר למקומו וגם יראה כמה גדול כל השמות הקדושים ובה ילמד ליראה את השם הנכבד... כה דברי המעתיק שלמה נאוארו הירושלמי.

(1) אשר לצפת כמקום המעשה איננו מן הנמנע שהבין מתוך דברי הרח"ו בס' הגלגולים שהדבר קרה בצפת כי כל הנזכרים האחרים בפרק ס"ו שב מחכמי צפת היו (2) ע"י Wolf בספרו Bibliotheca Hebraea כרך ראשון עמ' 1074-1075 ועי' גם שטיינשניידר בהמזכיר שנה ששית עמ' 135.

(3) על פי זה יש איפוא לחקן לא להשלים דברי ריבלין במילואים לס' תולדות חכמי ירושלים של פרומקין (ח"ג) עמ' 9 המשער שהיה בסוף המאה הרביעית ולא ידע על הערך עליו בספרו של וולף.

דברי במאמר על ר' יוסף שנפטר ביהדותו ועל יחסי המשפחה שהיו אולי בינו ובין ר' יצחק דילריינה הנזכר בגליונות הזוהר דפוס מנטובה שברשותי, נתקיימו עכשיו באופן מכריע על ידי עדות ברורה, כי מצאתי את לשון הגליון ההוא בהוספות גם בכ"י סי' 456 שבספרית הואטיקאן ברומא. כ"י זה נכתב בשנת זרע"ם (שי"ז) באנגורה על ידי ר' יהודה בן שלמה רגוסי, המעיר בדף 110 את ההערה הזאת, לאחר שהעתיק סוד על ענין המתים מס' הזוהר:

„ובספר שנעתק (ר"ל שנעתק ממנו כה"י הנוכחי) אמר המעתיק שר' יצחק דילה ריינה צוה להשים בקברו סיד על הארץ ויניחיהו כדי שיתעכל מהרה ואמר שכל צוה אביו ר' יוסף דילה ריינה לעשות לו ולישם הדסים בן יריכו, וכן עשה.“ בגליונות הזוהר שלי נשמט הענין הראשון ושמו של ר' יוסף דילה ריינה, אולי מפני ריבון הבריות על גלגולו? מכל מקום אין כל ספק שסיום המעשה ר' יוסף דילה ריינה על צאתו של ר' יוסף לתרבות רעה אינו אלא המצאה ספרותית לפי מוטיבים נוצריים, ומתנגד לעובדה ההסטורית. ג. ש.

הגאון רבי יום טוב ב"ר ישראל יעקב אלגזי ז"ל

(ואגרתו מירושלים בשנת תקנ"ו)

רבי יום טוב אלגזי (1) הנודע בשם "המהרי"טא" היה נצר ממשפחה מיוחסת ומפורסמת בישראל שהקימה שורה ארוכה של גאוני ישראל ודפריה שנמשכה דורות רבים לפניו ולאחריו של המהרי"ט.

מגדולי המשפחה הקדמונים היה הגאון רבי נסים שלמה אלגזי (2) – הזקן – ב"ר אברהם אלגזי מברוסא. שהיה מראשי ירושלים ורבניה בראשית המאה החמישית לאלף הששי, ונודע בספריו החשובים "שמע שלמה" "לחם סתרים" ואחרים. ממנו יצאו כמה וכמה רבנים גדולים ומנהיגים. בארץ ישראל ובמצרים במשך מאות השנים ועד הדור האחרון.

אחד מניניו של ר' נסים שלמה אלגזי הזקן היה אביו של המהרי"ט דנן, הגאון רבי ישראל יעקב אלגזי (3) בהרב יום טוב אלגזי ז"ל שהיה "ראשון לציון" ראב"ד וראש מתא, בירושלם. ר' ישראל יעקב אלגזי היה גם זקן המקובלים והמכוונים ב"קהל חסידים" אשר בירושלם ורבם של ברית החברים המקובלים המושבעים באגודה הקדושה "אהבת שלום". ר' ישראל יעקב אלגזי האיר את עיני ישראל בתורתו וחכמתו ובספריו רבי הערך: "קהלת יעקב" "ארעא דרבנן" "אמת ליעקב" "שלמי צבור" "נאות יעקב" "שארית יעקב" "שמע יעקב" "ודוי לת"ח" ו"דעת להשאל". נפטר ביום ו' תמוז תקי"ו ומנוחתו כבוד בהר הזיתים בירושלם. רבי יום טוב (4) בן ישראל יעקב אלגזי היה כאביו גדול הדור ומפורסם בעולם בתור גאון אדיר וחסיד, ויפה היה כחו מכח אביו בתור מדברנא דאומתיה

(1) ר"י שווארץ במעשה הארץ שבטוף תבואות הארץ שער שמקור המשפחה מאשכנז והר"מ לונץ בהערצתו שם דחה השערתו, וכתב שאלגזי הוא שם תורקי וביאורו המנצח, ולדעתי יש עוד לחקור בזה.

(2) תולדותיו ב"תולדות חכמי ירושלם" חלק ב' צד 65

(3) עיין גם תולדותיו בתח"י ח"ג צד 61, ואני משער שהוא הוא ר' יעקב אלגזי "המגיה" לספר "חמדת הימים" ויש ממנו הערות רבות בתוך הספר ונדרססה הקדמתו לספר הזה, ופרט זוהי שנשמט בתח"י חשוב מאד גם לתולדותיו של הרי"י אלגזי וגם למחקר על דבר הספר "חמדת הימים".

(4) עיין גם תולדותיו בתח"י ח"ג צד 108.

ועומד בפרץ, וגדולי דורו קראו לו: "אביר הרועים, ראש גולת אריאל, עיר וקדיש מן שמיא, ריש מתיבתא וריש גולה, יום טוב ראשון דאורייתא וגאון עולם". ואמרו עליו שבתקפו וגבורתו במלחמתה של תורה היה כאחד מן הראשונים ולבו היה רחב כפתחו של אולם. והפליא לעשות בספרו החרף והשנון "הלכות יום טוב" על הלכות בכורות להרמב"ן שפרסמהו בחייו, ובהופעתו חרדו כל חכמי דורו מפני חריפותו וגדולתו וחלקו לו כבוד גדול מאד (5).

מהרי"ט אלגזי נולד בירושלם בשנת תפ"ז, ורבותיו המובהקים היו אביו והגאון רבי יונה נבון בעל נחפה בכסף. עוד בשנת תקי"ו-י"ז נחשב בין חכמי הישיבות הגדולות שבירושלם והיה כבר אז אחד מן "המנין" המובחר של החבריא הקדושה "אהבת שלום" של קהל החסידים והמקובלים ושעמדו בראשה אביו מהרי"ט אלגזי הנ"ל והמקובל הגדול ר' שלום שרעבי. בימים ההם נמנה ג"כ לחבר הב"ד הגדול שבירושלם והיה מראשי הקהלה וסברניטיה העומדים בפרץ ירושלם.

אחרי שנת התק"ל יצא לישע ירושלם לקריות חוצות ובמשך שנים אחדות נדד בגולה בשליחות מצוה של כוללות ירושלם ויבקר בארצות רבות ויעש למען ירושלם וארץ ישראל בערי תורקיא, גרמניה, צרפת, איטליה, ופולניה, ובכל מדינות מערב אפריקה. אחרי שנות נדודים קשים שב ירושלימה, ובערך שנת התק"מ אחרי פטירתו של הרב הראשי רבי רפאל מיוחס בעל "בתי כהונה" נמנה מהרי"ט לרב הראשי בירושלם, ויחד עם זר"מלא את מקומו של המקובל הגדול ר' שלום שרעבי בתור ריש סידרא ועובר לפני התיבה בקהל חסידים בבית הכנסת "בית אל", ויעמוד במשמרותיו אלה עד יום מותו. עם שורה זו הוטל על ראשו כל כבוד האחריות של הנהגת העדה, ויעמוד בפרץ ירושלים נגד הגזרות הקשות של השלטון הפראי אשר שרר אז בארץ, ונגד העניות הנוראה של עדת היהודים בירושלם העשוקה והרצוצה, כאשר תעידנה לנו אגרות הכוללית שיצאו מירושלם בימים ההם ושהוא מהרי"ט, חתום עליהם בראש, וכמוכח מן האגרת המתפרסמת כאן.

כשנמלאה סאת הצרות כתת מהרי"ט את רגליו לחו"ל גם בזקנותו ובהיותו הרב הראשי, וכפי הנראה הצליח באישיותו הרוממה ובמרצו הרב להציל את הישוב היהודי בירושלם מכליה—הוא היה גם איש החסד, אבי יתומים ומחנכם ואחד מגדולי ביתו היתומים היה איש ירושלם הרב הגדול ר' יצחק פרחי ז"ל. שמו של הגאון מהרי"ט נערץ מאד בחייו ואחרי פטירתו, וגאוני ירושלם מראשית המאה השביעית רבי יעקב ענתבי, ר' יצחק פרחי, אברהם אשכנזי ואחרים עוד היו מספרים דברים נפלאים מתורתו וקדושתו וגם "מופתים" שעשה שהם היו

(5) ביחוד כדאי לעמוד על דברי הגאונים בעל חתם סופר ור' עקיבא איגר אשר הובאו שם בתח"י שם ושם.

מכבשונו של "עולם" ביחוד הראו באצבע על ענין אחד שנזכר בספרו "שמחת יו"ט" בעובדא של "חלוצה מדמשק" שנחלקו עליו גאוני דמשק וירושלם ובתוכם הגאון בעל "שער המים" שהתירוה ונשאה לאיש כנגד הוראתו ו"תבע הקב"ה ליקריה" שמתו בעל האשה והאשה ואחרים ממשפחתה.

גם בהיותו בגולה נע ונד לא מש המהרי"ט מאהלה של תורה, וגם חפש בדרכו אחרי כתבות יד שלא היו באוצרות ספרי ירושלם, ובאחד ממסעיו נודמן לו כתב יד הרמב"ן על הלכות בכורות ונדריים, ויכתוב עליו את פירושו הגדול "הלכות יו"ט" והוציאו לאור בחייו בשנת תקנ"ו.

עוד נודעו מספרי המהרי"ט: שמחת יום טוב (שו"ת ע"ד הטורים) קדושת יום טוב (תשובות ובאורים ע"ד הרמב"ם), דעת להשאל ויום טוב דרבנן (אגדה), גט מקושר וקול זמרה (6) – וחתום במקומות רבים: – כמעט תמיד בראש – בתקנות והסכמות ירושלם משנת תקכ"ב ואילך (בספר התקנות), ובאגרות כוללות ירושלם שנתפרסמו בקובצים שונים, וחלק מהם נכתבו בידי, כמו שאפשר להכיר מתוך סגנונם (7) ונמצאו הסכמותיו על ספרים רבים שיצאו לאור בימיו (8).

מהרי"ט אלגזי נפטר בן ע"ה שנים, ביום ב', אדר שנת התקס"ב, וקברו בהר הזיתים על יד קברות אביו הרי"י אלגזי ורבו הר"ש שרעבי ז"ל. כל גדולי הארץ וחול הרבו בהספדו (9). ואת מקומו "הראשון לציון" בירושלם מלא חתנו הגאון משה יוסף מרדכי מיוחס בעל "שער המים".

מבני המהרי"ט נודעים לנו שלש בנותיו ובנו היחיד ר' יעקב אלגזי כמוזכר בהקדמתו לספרו הלכות יום טוב, וחתניו היו כלם מגדולי ירושלם: הגאון ר' יוסף ב"ר משה מרדכי יוסף מיוחס, הרב שלמה באסאן, והגביר ר' נסים פרחי.

ר' י' י' ע' ק' ב' א' ל' ג' ז' י' בן המהרי"ט, שנזכר הרבה באגרת אשר לפנינו, הוא ה"קדוש ישראל" שנפל חלל מן המכות שהוכה בידי הישמעאלים הפראים, היה כאמור באגרת, פקיד וממונה על כוללות היהודים של חברון, ובשל משמרתו זאת נקטף בידי האכזרים במבחר שנותיו בהיותו עוד סמוך על שולחן אביו בירושלם ואני משער כי הוא הוא יעקב אלגזי המסכים בשנת תק"ן בעיר חברון על ספר "שמן המור" יחד עם שארו הרב יוסף משה אלגזי כמובא ב"מפתח ההסכמות" מספר 145-147.

ר' יעקב אלגזי נפטר ביום ג' אדר תקנ"ו וקברו בהר הזיתים וחרורת על

(6) על דבר הספר הזה עיין הערתי 2 שם בתח"י צד 109.

(7) לדוגמא, ראה מכתב שליחות לדרב ר' רובי ב"שבלים בודדות" לדיינארד צד 35.

(8) עיין מפתח ההסכמות בערכו ובתח"י ח"ג צד 111.

(9) עיין שם בתח"י.

מצבתו: "ציון היא כבדת ארץ לאחד כריתי מבני עליה רב משרשיא בנש"ק המב"י (ראשי תבות: בנם של קדושים המוכה ביסורים) כמה"ר יעקב אלגזי תנצב"ה נח נפשיה יום ג' ש' המחנה ה'נש"א ר' לפליטה לפ"ק".

אגרת המהרי"ט המתפרסמת כאן, מצאתיה בין תעודות כתבי יד מירושלם ששאלתי מידידי הסופר ש. עגנון. האגרת לאו מר חתום עליה אבל שם מחברה רמזו בפתיחתה במלים "בראשית מאמר ו' יום ט' ו' ב' היה עושה שבחים". ואחרי עיון קל בתאריכין וספור העובדא של מיתת ר' יעקב, השואה למצבתו של ר' יעקב וכהנה, נודע לי שמחבר האגרת הוא רבי יום טוב אלגזי וזה ברור. לא הוברר לי אם נשלחה האגרת הזאת בנוסחה זה או לא. אבל אין זה מעלה או מוריד את ערכה ההיסטורי של האגרת.

סגנונו של הגאון מהרי"ט מצטיין באגרת הזאת במקוריותה, שלובת מליצות חריפות לקטות מקטעי מקראות ופתגמי התלמוד בבקיות וחריפות מפליאות. כדאי לעמוד על ה"פונטיקס" של לשון נופל על לשון והברות דומות. והמעונינים ישוו את סגנון האגרת הזאת לסגנונו של המהרי"ט בהקדמתו לספרו הלכות יום טוב על בכורות, ועל פי השוואות סגנונו יכיר המעיין את דברי המהרי"ט גם באחרות מ-אגרות הכולל שחתום עליהם המהרי"ט ונתפרסמו במקומות שונים.

מפני ארכה של האגרת ומליצותיה החריפות הזרות מעט – או הרבה – לצערנו לקוראינו החדשים, אני מוצא לא למותר למסור כאן את תוכן האגרת בקוצר נמרץ:

כוללות עיר חברון הסמוכה לירושלם בקשו בשנת תקמ"ז – תקמ"ח מהרב הראשי שבירושלם, הגאון יום טוב אלגזי, שיפקיד עליהם – כאשר היו נהוג מקדם – פקידים וממונים מחכמי ירושלם. ויפקד הרי"ט אלגזי את ה"פקידים" ואחד מהם היה בנו ר' יעקב אלגזי שהיה עדיין צעיר בימים וסמוך על שלחן אביו. בשעת דחקם של כוללות חברון לוו "הפקידים" כספים מסוימים מיהודים ומגוים תקיפים שבירושלם. והכנסת הכוללות לא ספקה לפרעון החובות. בא"ל תקנ"ג נועדו יחדיו הגויים בעלי החובות וידרשו בחזקה את פרעון החובות. הקרנות והפירות שהגיע זמנם ושלא הגיע זמנם, וכשלא ספקה יד הממונים למלא חפצם עונו הממונים קשות בהכאות ובמאסרים, וגם הרב הגדול רי"ט אלגזי לא נסה מאימתם ומאכזריותם וגלגלו עליו חובת אחריותו בעד בנו ר' יעקב הפקיד, שהיה סמוך על שלחנו.

המהרי"ט שלח אגרות קוראות לעזרה לקהלות תורקיא וערב, וקבל מהם נדבות גדולות לפרעון חלק חשוב מהחובות אבל לא לתשלום כל החובות. ואחרי עבור עוד שנים אחדות גדלו שוב החובות ומהרבת נעשו קרנות והצרה חזרה לכשהיתה.

באלול תקנ"ה נאלץ הרי"ט אלגזי לנסוע בעצמו לחו"ל לאסוף כספים לפדיון החובות. הצליח במשלחתו, ואחרי שלשה חדשים שב ירושלימה. בשובו מצא כי בנו ר' יעקב הפקיד של חברון מת בירושלם מן המכות אשר הוכה מגזי אכזרי אחד מן הבע"ח. ועזב אחריו יתומים קטנים שהוטלו על שכמ זקנם. באגרת אשר לפנינו פונה המהרי"ט שוב לנדיבים בחו"ל, ומבקש את עזרתם לפדיון החובות של כוללות חברון העמוסים עליו ועל בנו המנוח באופן פרטי. האגרת מכילה הרשאה לשלוחי כוללות ירושלם שידריו גם שלוחיו, והתנה עם המורשים שלא יאספו עבורו וגם כל עוד שלא גמרו עבודתם בעד הכולל, שכל נדיב ונדיב ירשום נדבתו בעצמו בפנקס השליחות וכו'. הרי"ט אלגזי מסיים אגרתו בברכה ותפלות בעד שלום הנדיבים שעורך בבית מדרשו הידוע "בית אל".

בראשית מאמר ויום טוב 10) היה עושה שבחים שלמים במדה טובה מרובה, לאלפי רבבה, ואני תפלה וכו'. עלמא דאנן בה אך בחלקות רשית למו בהפרידו בני אדם. יש נוחל ומנחיל, צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהם וארוכתם ארוכת תמיד השקט ובטח עד עולם, ויש אשר יעלה הענן משום יום המעונן ואיד יעלה ויגון חייו ושנותיו באנחה.

כאשר מודעת זאת, הרפתקאי דערו עלי זה שלש שנים עצמו מספר את כל הקורות, אשכולות מרורות. דם ואש ותמרות, סבוני גם סבבוני, כתרוני הקיפוני, בעותי אלוה יערכוני, לא ירפוני עד בלעי רוקי. כאשר אני אפרש גופא דעובדא, חבלי יולדה, מאז היתה זאת המבוכה. ולשוני תהגה סדר עבודה ראשי פרקים סדר נזיקין כי אין יתרון לבעל הלשון ואורך היריעה קטן מהכיל, הוא הדבר: כי במספר שנים לשבעה וגם לשמונה, כוללות עיה"ק חברון (הנה העיר הזאת קרובה אל כוללות עיר קדשנו) באו במצור ובמצוק אגב דוחקא דצבורא עניים במקום אחד, ומאז הימים כך היתה המדה בפעיה"ק ירוש' תובב"א משגיחים ופקידים על עיה"ק חברון ת"ו להמציא להם חובות מגויים ומבני ברית להחיות את נפשם, והנה העיר הזאת קרובה אל עיר קדשנו ירוש' אנן בסמיכי אהדדי בעת צרתם הפילו תחנונים לפני שארחם עליהם למנות משגיחים ופקידים מבני ירוש' כאשר היתה באמנה.

ובעבור אהבת אבותינו דקדושים עיר בתי אבות שלא תתמוסט ח"ו נכמרו רחמי ומניתי עליהם משגיחים פעיה"ק ירוש' אלה בני שם אחד מנייהו זה בני המנוח יעקב בחיר ה' נ"ע, ושנות מספר עמדו על הפקידים נושאים ונותנים בהשגחת עיה"ק חברון ת"ו להמציא וללוות מעות מבני ברית ומגויים שוכני ארץ צבי ירוש' בחתימת ידם בהרשאת כו', עיה"ק חברון ת"ו עשויה

10) כלל הציונים של מלים מפוזרות קיום וכו' הם שלי.

בכ"ת, ובהמשך הזמן מפני צוק העתים וצרות הזמן בוגד, כי ננעלו שערי דעורה מאחינו שבגולה, קצר קצרה ידם מלגדל פרע חובות הגוים אשר הם חייבים ובאו בנים עד משבר. ועלה סך של החובות לסך רב ועצום אשר לקחו על ידם לצורך עיה"ק חבורן כמספר השנים וכולם מגוים אכזרים חרובי קרתאי דירוש'. ויהי היום באלול התקנ"ג והשמים דהתקדרו בעבים ועלטה היה והנדה תנור עשן ולפיד אש יצאה מחשבון ולהבה מקרית ציון. הנה אלה רשעים כל הבע"ח גוים ארורים נצבו כמו נד שואלין ודורשין דמיהם במ קרני רשעים מהם אשר הגיע זמנם ומהם אף כי לא הגיעו זמנם להפטר מקדמי ומחשכי הפורענותא, פוק ושלח יען יצא הקול כי באו עד השברים. וכל הגוים כולם כאחד נתנו חתימתם. ואותי יום יום ידרשו הכסף המסוכן בפרוע פרעות, יען וביען כי מע' המנוח בני הוא אחד מהמשגיחים ודוידה סמוך על שולחני ונכלי דתות חייבוני בעבור בני נ"ע, ותהי צעקה גדולה ומרה במחנה אלודים זה, זה בא בחביטו וזה בא בקורתו מכין וענשין על הראש כבין העינים, דקו כחדא פרזלא חובטין אותנו במקלות דשין אותנו כדבלה ועלי היו כולנה, וכל יצר מחשבות לבם להניחי בשלשלאות של ברזל בימים האדירים ימי הסליחות והרחמים, ובאותם הימים ע"י ההגזמות אשר הגזימו לי ולבני ושחין פולסי דנורא עולים ויורדים ממעל לראשי הוכרחתי במעשי להציל את נפשותינו ממות לחתום בכל שטרי החובות של הגוים ונלכדתי ברשת זו, טלה אחד שנשבה בין כמה זאבים, ומן היום ההוא והלאה זה שלש שנים לדידי מפרשא כמאן דיתייב אגומריה מן המאוכלות הפנימיות, פטיש מכה מקל ורצועה עומדין לנגד עיני והבית ימלא מהם ומהמונם, עוד זה מדבר וזה בא מכי משחרי כותלי עד בא השמש לא יתנוני השב רוחי עד אשר כלה בשרי ועורי, כלו בדמעות עיני, מעי חמרמרו מני בכי, נחלי דמעוטי מעי הרתיחו, מה זאת עשה אלדים לנו כי השם אלדינו הדימנו שלו, נתננו טרף לשיניהם בידי אדונים קשים אשר לא ישא פנים ונער לא יחון כמעט שכנה דומה נפשנו בכל עת ובכל רגע ומעותדים לפגוע בנפשותינו ולהכניסנו בבית האסורים ליסרני במיני יסורים קשים ב"מ. 11) ומע' המנוח בני יוצא ונכנס בבית האסורים דרך יום כה ודרך יום כה.

אין הפה יכול לספר ואין הלב לבקולמסו השיגה ידו די באר את כל הצרות הצרורות עובר עלינו תמיד לילה כיום לרגעים תבחננו. ובעידן ריתחא י ס ד ת י א ר ש למתא ק ו ש ט א יע"א ואל המדינות הקרובות אלינו ערי ע ר ב י ס ת א נ

(11) ר"ת : בר-מינן, ומושגו כמו רחמנא ליצלן.

ומתאבב לרבותי להשמיע במרום גדול צערנו דחמירא סכנתא לפגוע
בנפשות, ומודעת זאת חוקת התורה וספרין פתיחא הדבר מפורש כי נדון כזה
לזאת יקרא מצות פדיון שבויים וכל ישראל מחויבים לפדותו, ובהיות הנתפס
מתופסי התורה הרי הוא דבר שבחובה ביתר שאת. ואשריהם ישראל בהגיע להם
פ' 12) נתאזרו חיל ויתנדבו העם נדבה גדולה במכסת נפשות מן הכלל ומן
הפרט, ואפילו העני הלוקח מן התמחוי נשתתף בצדקה זאת ואוצר ה' בא
הגיע ניפקו ל פרי צדקתם אשר שלחו מתם. אך בזאת כי כל
זמן שלא נתנה פריעה במשלם הנשך והרבית עולה במעלה עקרבים,
והפירות נעשו קרן והצרה כדקאי קאי ותהי צרה צרורה מוספא ואולא בכח
גדול וביד חזקה עד אשר דוּכרתי במעשי ובאלול התקנתי הנחתי לבני
ידידי מוטל על ערש דוי ויצאתי ממחיצתי לעת זקנתי, והלכתי למתא קושטא
יע"א נגד השרים ודחסגנים אנשי חיל אנשי אמת שרי יהודה ושרי ירושלם
ויהי כבואי שמה בו ביום נתאספו בועד כל גדולי העיר לראות תקון הצרה
הזאת היא העולה למעלה ראש קרן ורבית מיום אל יום מוספא ואולא וה' העיר
ארץ רוחם ויתנדבו בכל לב במנה הראויה אף כי לשנה שעברה לא היו ימים
מועטים שלחו ליט' ואלף אריו ת 13) וכמו כן במתא אזמיר
יע"א ובמתא שלוניק, אף כי שלוחי עיה"ק חברון מחזירין תמיד
ויסובבו עיר ועיר בעד פדיון שבויים והלכו אל המקומות הנז' בכל זאת שלחו
לי נדבת לבם, כי האי לחודיה קאי והאי לחודיה קאי, זאת הצרה אשר עלי היא
בעבור חברון ואין לי שום חלק בפרי השולחים הנז' כי הלואי יספיק לכוללות
עירם. ונתעכבתי שם שלשה חדשים וחזרתי פעיה"ק ירוש' ולמאי דביני ביני
ואני בתוך הגולה גולה יומם ולילה, חוץ למקומי עלה הכורת ופגע בדוקין
שבעין אשר על מת לבן זה בני אישון עיני, כאן [נהרס] נאות יעקב חל"ש 14)
עודנו באבו. קראו רבו, וה' אהבו ואיננו כי לקח אותו אלקים וישא יעקב
רגליו וילך אל ארץ מקדש נגוע ומוכה ולילך סובב מאותה הכאה מהגוי
האכזרי הנז'ל. ויהי כבואי בהר הקודש ירוש' אקומה גא ואבקשה את שאהבה
נפשי מבית לבית ומחבורה לחבורה נפשי לשאול הגיע בראותי את בני שופריה
דיעקב אנה פנה דודי מנחם משיב נפשי? ויהי העם כמתאוננים ואידעלה מן

12) פלוני-נשמט כאן שם השליח.

13) אריה-לייבין-טאלער, מטבע ידועה באתר באתר הקודמות וכבר הערותי

ע"ז במקומות אחרים.

14) ר"ת: חיים לכל שבק.

הארץ שם אנני ותיהלכו ואמרו קינים בירוש'. לאב יגיע אבל כבנות יענה וקנה תעשה ואבל יפצה. מה כחי כי איחל ומה קצי כי אאריך אפי כי לפני לחמי אנחתי תבוא ויתכו כמים שאגותי. אלו מים מני ים ונהר יחרב ויבש שראשי נמלא טל ועיני מקור דמעה כמים הנגרים ואשד הנחלים וכל הבארות. אל מי אדמה ואשוד! ותהי זאת נחמתי אב כח אבנים כחי ותקרינה אותי כאלה הנהיה כזאת רעה חולה הן בעון דווקתי את עצמי לדרוך בציות ולרכוב אניות וסוף דבר פוק חזי מאי דסליק מיניה והודי מאי דהודי.

(15) (הביטו וראו מאי דהוה ליה כי הן בעון אשר הוכה מכת אכזרי מגוי אחד תקיף ואלם נפל למשכב מוטל על ערש דוי, וניתק מחלי אל חלי זה שתי שנים ומחצה רקב בעצמותיו יבעתוהו צר ומצוק כמו חליים אף הוא היה מתכוין כויה תחת כויה מדם חלל אשביע לחמו במעיו נהפך מרורת פתנים בקרבו מצטמק ורע לו הולך ומתמעט ואין עוד מבלעדו ויצא לחלי זה. ועודנו באבו המלך במסבו, קראו רבו זה האב ואיננו כי לקח אותו אלקים והוא לקברות יובל וילך אל ארץ במעבה האדמה. מה כחי כי איחל ומה קצי כי אאריך אפי אל מי אדמה ואשוד מאנה הנחם נפשי. אלו מים מני ים ונהר יחרב ויבש שראשי נמלא טל אינן הדמעה לפי חשבון נהרי נחלי דמים רותחים ואשד הנחלים וכל הבארות אקומה נא ואבקשה את אשר אהבה נפשי בני ידידי שופריה דיעקב קדושתו קדושת עולם. אנה פנה דודי אז אנה פנה דודי ידידי שופריה דיעקב קדושתו קדושת עולם ואשוד).

אראה בנחמה אלה בני יעקב הן יקירי שמי בקרבו ילד שעשועים ושת יבנותיו אחת גדולה ואחת קטנה, יואל אלוה וימים יאריכו שנים יאריכו או לי כי באתי להיות אבי יתומים קטנים מוטלים על צוארי ועדיין לא נושענו לגמרי מהצרה הצרורה כי מרוב המשא הכבד ואריכות ימים עלו החובות, והן היום לא פלטינון מהאי צערא פש גבן מחובות הגזיים קרני רשעים, וגדל הכאב מאד שאם חזו יאריכו הימים ולא נתנה פריעה, הרבית נעשה קרן ותחזור הצרה הצרורה כמאז ומקדם ויש טכנות נפשות בדבר. וכשאני לעצמי אנכי היום מר ונאנח אדברה בצר רוחי. אשיחה במר נפשי כלו בדמעות עיני פני חמרמרו מני בכי וקצר כח הסבל. אין כח בי לסבול עוד תקף הצרות, ועל כל אלה בהיותי מתבודד בקוני רוח ה' העירני ויעצוני כליותי להשמיע במרום גודל צערי ומקרה הזמן אשר קרה לי והמה בצדקתם נכמרו רחמיהם בעת ובעונה הזאת להשתתף בצרה. ואף כי מעולם לא יצא מתחת ידי

(15) כן הוא בגוף האגרת, והענין המסוגר כאן הובא כבר בשורות הקודמות, וכדאי לעמוד על שנויי הסגנון.

ש ו ר ה ה מ ה ל כ ת להכביד על הצבור מעין הטענה לעתות בצרה מד לית
א י ס ר ו ש ג מ ה ו א ב צ ר . בכל זאת לעתות כאל מפני צער פקוח נפש
יצאתי ממחיצתי לבוא אל הארש להתחנן לפני רום מעלתם למען
יחוסו וירחמו עלי ועל אנשי ביתי הילדים אשר חנן אלדים לפדות את נפשותינו
מהצרה הזאת עד גמירא וכאשר עשו לי אחינו בית ישראל הנפוצים בגולה אשר
קיימו וקבלו עליהם והפרישו מממונם נדבה מן הכלל ומן הפרט ומצות פדיון שבויים
ובאו לידי גם הם יקחו חלקם להשתתף במצוה הזאת לעשות גביה אחת בהתנדב
עם נדבה חדשה בעין יפה ובמדה טובה מרובה להוציא ממסגר אסיר.

והנה אנכי שולח למע' פ' ופ' הם ההולכים בשליחות מצוה מכו' עה'ק' ואגב
מנתי אותם שלוחים גמורים בלכתם ילכו ספורים יקוננו לעורר הלבבות אל החסד
והרחמים אולי יחנן ה' וסמכו כל השומעים את ידיהם להחיות את נפשי הנה
א ר ש י תחנונים ידבר בדמעות שלישי מלכי חסד קומו השרים ומשחו מגן איך
לעשות לה' איש את רעהו יעזרו ולאחיו יאמר חזק ובאמת אמרו אין המצוה
נקראת אלא ע"ש גומרה דא דורונה דשדר לכוון קב"ה יכולה היא שתגן ומה מצוה
היא זו יקרה היא מפנינים זה היום עשה ה' לקדש שמו יתב' ויודע בעמים
כי חלק ה' עמו אל אחד בראנו אב אחד לכולנו ואנשים אחים אנחנו כי אזלת יד
ואפס עצור ועוזב ובא גואלו הקרוב אליו וגאל את ממכר אחיו לאו כל שעתא
ושעתא מתרחש מצוה רבה כזאת ואם כה יאמרו שכן הרב החסיד זלה"ה כמהר"י
מ ז ר ח י (16) נ"י הרי הוא ש ל י ח בעד פדיון שבויים כבר מלתי אמורה כי
הוא בעד כו' חברון וכשאני לעצמי אין לי מפרי שליחותו שום תועלת זאת ועוד
כי צרת פו' חברון היא צרת ציבור ואין צבור עני לא כן אנכי עמדי היא צרה
פריטה מאין יבא עזרי יודע כל שער עמי והזקנים מעידים הן אני נשארתי
ערום ועריה וזו היא שהחריבה את ביתי נידון בשמים ממון מעט אשר היה לפני
חלף הלך בעד הצרה הזאת להציל את נפשי ממות ומתת בני יחידי אשר אין לי
תמורתו כי על כל אלה אנא דאמרי אי ניחא קמייהו תיקר נא נפשי בעיניכם
ויאיצו לרחמי יפה שא"ק (17) ותנוח נפשי המרה מחלה ונועה מצרות הומן אשר
לא אוכל עוד שאתי.

והן לי מכיר מדת טובכם וחסדכם אנשי חסד המה יראי ה' וחושבי שמו
הנגשים אל השם באונם והונם וצדקתם עומדת לעד להם יקרא אנשי חיל ורבי
פעלים כל רואיכם יכירום כי הם זרע ברך ה' זאת היתה לי לבוא להתחנן לפני
רו"מ ע"כ דברי האגרת בסחתי כי יעשו וכי יוסיפו וכל הנודר ונידב ימסרו אותו

(16) הוא הרב יצחק שרעבי בן הר"ש שרעבי שנזכר בתח"י ח"ג צד 119

(17) ר"ת: שעה אחת קודם.

ביד השליחים הנז', ותנאי גמור התנתי עם השלוחים הנז' בש"ח בק"ב ע"ד שאין להם רשות לפצות פה בענין הזה כי אם אחר שיתנו גמר השליחות כו' עה"ק ירוש' ואחר שיעשו שליחותם יביעון בפיהם כל מה שכתוב ואיש איש מה שידבנו לכו יקריב את קרבנו למצות פדיון שבויים וימסרנו כיד השלוחים הנז' אף גם זאת התנתי שכל מה שיעלה מכל הנידר ונידב יביאו כתוב וחתום מיד הגותנים דבכל אתר ואתר. וסליחה אנכי מבקש ממ"ע הרבנים המובהקים מלכי רבנן יושבי על מדין נ"י וממ"ע הגבירים השרים והסגנים כי מן החיוב המוטל עלי לכתוב כתב מיוחד לכלם בשם איש לפי מהללו. ברם בהיות השעה נחוצה כי מע' השלוחים יוצאים בחפזן ולא עת האסף דין גרמא דעצירא ה' ויהיו דברי אלה כאילו דרתי ביניהם וחליתי והייתי נגד פניהם ויעשו עמי כנמוס. וחפץ ה' בידם יצלח וכמו כן המה בצדקתם יכתבו לה כפרי ים הקרובים אליהם למען יעשו גביה למצוה הזאת ואני על משמרתי אעמודה להתפלל בעדם ב י ת מ ד ר ש י הקדוש ב י ת א ל וכל תפלותי לפני היכל הקודש וכפי פרושות השמים וכו'.

כאייד משה שמאמה (18) ר' עזיאל ר' אליהו בורגיל (19)
 ר' שלמה אלפסי ר' יצחק אלחאיך (19) סינור אברהם בושאערה
 ר' יעקב מרעלי ור' יצחק אלבוכרי סינור מרדכי הכהן בקרי ואתו
 ר' שלמה וואזון סינור דוד דוהאן
 (1) תונים על הכפרים (1) סוסא (1) טאראבלוס (1) קוצטנטינה (1) ארגיל
 (1) תלמסאן.

(18) שמות האנשים והמקומות האלה רשומים בסוף האגרת וכנראה שלכל אלה נשלחה האגרת הזאת.

(19) ר' אליהו בורגיל ור' יצחק אלחאיך נזכרו בתור תומכי המהרי"ט בהקדמת ר' יהודה ליאון שליח חברון לספר הלכות יום טוב להמהרי"ט על בכורות.

מכתב מאת ר' הלל ריבלין לחתנו ר' שמריהו לוריה ז"ל

הרב הצדיק רבי הלל בהגאון החסיד רבי בנימין ריבלין משקלאוו עלה לירושלם בשנת תק"ע בערך. יחד עם ה"עליה" הגדולה מבני ליטה שעלתה בהנהלת גדולי תלמידיו של הגאון ר' אליהו ווילנה, ושיסד מחדש את ישוב האשכנזים בירושלם. רבי הלל היה מגזע היחס הגדול, מבני בניו של גאוני ווילנה ר' משה קרמר ראב"ד ווילנה ור' משה רבקש בעל "באר-הגולה", ואביו החסיד ר' בנימין משקלאוו (בעל "גביעי גביע הכסף" ועוד) היה בן דודו של הגר"א ומגדולי תלמידיו, ודברי יחוסם כתובים בארוכה בספרים: "עיר ווילנה" ו"קריה-נאמנה", ובספרי אשר בכתב יד "תולדות בני-משה" (הכולל: תולדות משפחות ריבלין, הגר"א, עליאש, פלטקס, פסלס ועוד מצאצאי הגאונים משה קרמר ומשה רבקש הנ"ל).

רבי בנימין משקלאוו התכונן אף הוא לעלות לארץ ישראל יחד עם תלמידיו הגר"א ר' סעדיה ור' מנדל משקלאוו, אבל סבות שונות עכבו את עלייתו, ובנו ר' הלל מלא את חפצו אחריו ויעזוב את עשרו וכבודו, ואת בניו ובנותיו, ויעל לירושלם בימים של מהומות ואיסדרים ובדרכים מסוכנים וכו'.

רבי הלל היה גם הוא כאביו גדול בתורה ובמעשים, אף הוא היה מבאי ביתו של הגר"א כמסופר עליו ב"עליות אליהו", וזכה בחייו לשני שולחנות, תורה וחכמה עושר וכבוד ורוב נחת מבנים ובנות מצוינים ומאשרים. בניו של רבי הלל היו: הגאון ר' שלמה זלמן רב בשקלאוו בעל "דברי שלמה" שהיה נודע בשם "רבי זלמן רבי הלל-ס" (1), בנו השני הרב משה מגיד מי שהיה מנהל עדת האשכנזים בירושלם משנת ת"ר עד תר"ח (2), השלישי ר' אליהו ריבלין (אבי ר' יוסף יואל ריבלין סופר הכולל), והרביעי הגאון ר' אביגדור אב"ד קרייצבורג (אביו של הגאון יעקב אליהו ריבלין אב"ד ריגה), ובנותיו חנה אשת הגביר החכם ר' שמריהו לוריה ממאהילעו, וביילא ושרה בירושלם.

בעלותו לארץ לא נזקק ר' הלל לעזרת החלוקה והיה מתפרנס בכבוד מהכנסות

(1) תולדותיו של רבי שלמה זלמן ריבלין נכתבו בהקדמת בנו לספרו "דברי שלמה" ודברים מענינים על רבי זלמן מסופרים בזכרונותיו של הרב מזאה ז"ל שנתפרסמו באידית ע"י הסופר ב"צ כץ.

(2) תולדותיו ב"תולדות חכמי ירושלם" חלק ג', ועיין במאמר כתב מינוי בלוח "ארץ ישראל" של לונץ שנת תרע"ו.

רכושו שהביא אתו ואשר השאיר בשקלאו. ואף החזיק "מנין" מיוחד בביתו וכלכל את מתפלליו ולומדיו בספרים ובכספים משלו ומשל משפחתו. כמוכח מן המכתב המתפרסם בזה. מכתבו של רבי הלל נלמד שאבד בירושלם סכומים מסוימים בידי לווים משתמטים מהישמצאלים שפשטו לו את הרגל, ומכתלי מכתבו נראה את אהבתו לירושלם וחבתו היתרה לקבל את יסוריה באהבה. כדאי ביחוד לעמוד על דבר התקונים בכשרות שסודרו בירושלם בהשתדלותו של רבי הלל ושלא הוברר לנו מהותם מגוף המכתב.

זקני ירושלם מן הדור העבר הגידו לנו על רבי הלל, שהיה מורה הוראות בירושלם בימיו. ויש לשער שעמד בתפקידו זה מאחרי פטירת הגאון רבי מנדל משקלאו בשנת תקפ"ז. עד יום פטירתו הוא תקצ"ח. וזקנתי ריבה ע"ה (אלמנת רבי יוסף יואל ריבלין סופר הכולל) ספרה לי מזכרונה שכל בני העדה בירושלם היו באים לקבל את ברכתיו של הסבא רבי הלל, והוא היה איש גבה הקומה ובעל הדרת פנים יפה מאד, ולו זקן לבן ארוך יורד על פי מדותיו ומראהו כמראה איש אלקים וקדוש.

רבי הלל נפטר בירושלם במגפה בט' סיון תקצ"ח ונטמן במורד הר הזיתים על יד כפר השלוח ונרשם זכרו בפנקס החברה סדישא בזה"ל: "הרב המאור הגדול החכם השלם המופלא בתורה ויראה כבוד מו"ה הלל בהרב ר' בנימין מק"ק שקלאו יצא נשמתו בטהרה ביום ש"ק ט' סיון התקצ"ח ליצירה". וזכות גדולה זכה רבי הלל מ"זקני העולים" כי גרם בעליתו גם לעלית חלק חשוב מבניו ומבני בניו, וצאצאיו פרו ורבו בארץ. ומספרם עלה לאלפים (כן ירבו וכן יפרוצו) והם: משפחת ריבלין ורבים ממשפחות אורנשטיין, לוי, ילין, מיוחס, אייזנשטיין, מן פרוש אפשטיין, וכמה וכמה משפחות אחרות.

רבי שמריהו לוריה ממוהילוב ע"נ דניפר חתנו של רבי הלל היה מפורסם לברכה ולתהלה ברחבי ארץ רוסיה ובכל תפוצות ישראל, כי היה ר' שמריהו עשיר גדול ומסחריו היו עם השלטונות ברוסיה ובשאר המדינות. ועם זה היה מצוין בחכמה ופקחות מפליאה מאד, וכל חייו היו שלשלת ארוכה של צדקה וחסד ומעשים כבירים לטובת הכלל והפרט, כי בחכמתו והשפעתו היה אהוב ונכבד בעיני שרי המדינות ברוסיה ובתוגרמא, ובכל מקום אשר הלך לרגל מסחריו עמד בפרץ בכל עת צרה וגזרה רעה שבאה על הכלל או על הפרט.

ר' שמריהו לוריה היה גם הוא מגדולי היחס בישראל, דור עשירי להגאון המהרש"ל¹, וחתניו לוקחי בנותיו היו מצויני הדור ההוא: הגאון רבי דוד פרידמן

(1) עפשטיין ב"משפחת לוריה" צד 38 מביא מפי ר"א עליאסזאהן שר' אהרן אביו של ר' שמריהו לקח לו את השם לוריה אבל לא היה ממשפחת לוריה המהרשלי"ת, ואולם

אב"ד פינסק קרלין והחכם ר' יחיאל מיכל פינס ז"ל.
 בשנת תקצ"ג עלה ר' שמריהו לוריה לארץ הקדושה עם אשתו וילדיו הקטנים
 ויאמר להתישב בארץ ולסחרה. עוד לפניו נמצאו בארץ כאמור לעיל, הותנו רבי
 הלל הנ"ל ואביו ר' אהרן לוריה המכונה ארלי¹. בעלותו הביא אתו ר' שמריהו
 הון רב, שיירה גדולה של עולים, ותכניות גדולות לבנין הארץ וישובה, אבל הזמן
 בגד בעליתו ובתכניותיו, כי מיד אחרי עלותו החלו ימי חרום בירושלים. מרד
 הדרוזים פשט אז בארץ וארץ ישראל נכבשה בחזקת היד ע"י איברהים פשה ממצרים.
 ר' שמריהו לוריה הוכרח להתמסר בארץ ישראל לעבודת הגנה על כלל היהודים
 אשר בארץ, ובהשפעתו הגדולה על איברהים פחה הגין הלה באופן מיוחד על
 היהודים שבירושלם ושבשאר עירות בארץ ישראל, וזקני ירושלם מהדור העבר היו
 מספרים מעשיות נפלאות וטפוסיות ממעשי רבי שמריהו לוריה בהגנתו על היהודים
 בארץ ישראל, אבל אין כאן המקום לפרט.

אחרי שנתים ימי-עמל, טרדות מרובות ונסיונות במסחר אבד ר' שמריהו
 לוריה את כל כספו שהביא אתו מחוץ לארץ ובראשית קיץ תקצ"ה שלח חזרה
 לרוסיה את אשתו ואת ילדיו, ובסוף השנה ההיא חזר גם הוא לרוסיה, אבל גם
 מאז ועד יומו האחרון לא נתק את קשריו עם הארץ והיה שולח את נדבותיו הגדולות
 לירושלם והתענין הרבה בישובה של הארץ.

ר' שמריהו לוריה נפטר ברוסיה בי"ב כסליו תרכ"ב, ובשנת תרל"ט עלתה
 לארץ בתו היקרה חיה ציפה עם בעלה החכם ר' יחיאל מיכל פינס ז"ל ויתישבו בארץ.
 מכתבו של רבי הלל ריבלין שנשלח לחתנו רבי שמריהו לוריה המתפרסם
 בזה, הנהו אחד המכתבים המשפחתיים המעטים שנשארו לנו לפלטה מתקופת הישוב
 הישן, ויש בו פרטים מענינים לתולדות התקופה ההיא בירושלם ובארה"ק, ודברים
 שלא קראנו בהמוני המכתבים הצבוריים והכולליים. — יחד עם זה אני מפרסם
 "תעודה" מר' הלל לר' שמריהו שנשארה לפליטה יחד עם המכתב.

גופי המכתב והתעודה נתגלגלו דרך ידיים רבות של בניו ונכדיו של ר'
 הלל ובאחרונה נמצאו בידי הישיש ר' משה ריבלין מפטרבורג בעיר פריז, והלה
 שלחם לידי ע"י אחד מהעולים האחרונים החכם ר' שמואל משה ריבלין (שמ"ר
 בן פא"ר) נ"י.

והנה גוף המכתב

בעז"ה יום ב' 25 טבת תקצ"ה פה ירושלם עיה"ק תו"ב
 רוב ברכה והצלחה ושלוש רב לאה' חתני הרב הגביר המופלג ומפורסם

מסדר הדורות והשוואות השמות של שלשלת הורי ר' שמריהו לוריה שהובאה באהלי-שם
 — גוסליב צד 273 נראה שאמנם היה ר' שמריהו דור עשירי למהרש"ל.
 (1) משפחת לוריה צד 38.

נדיב על נדיבתו ירום ויתעלה כ"ש מוהר"ר ש מ ר י ה ל ו ר י ה עש"ז בתי
חביבתי הצנועה הגבירה אשת חיל חכמה מרת חנה תחי' ושום בנותי'
המהוללות מפורסמות תחי' ובפרט לבנם החכם המיועד להיות בעזר"ה רב מופלג כ"מ
ש' זלמן יחי' ולאחיו וגיסיו הנגידים מפורסמים יחי' ולכל משפחתם והנלווים להם
שלום, ורוב שלום לבני הרבנים המופלגים מפורסמים יחי' וכב"ב, ולבנותי הצנועות
מפורסמות ולאנשיהם חתני המופלגים ובניהם ובנותיהם ונכדיהם שלום, ולאחיותי
הצנועות היקרות וגיסיו וגיסותי ובני אחי ואחיותי וב"ב וכל משפחותיהם ומשפחת
זוגתי הצנועה תחי' ולכל אוהבינו וידידינו, ד"ש שלום שלום לכל א' וא' יזכני ה'
לשמוע תמיד משלומם והצלחתם כ"ר.

אהובי חתני. הגם שקשה עלי מאד להאריך במכתבי ובפרט בדברים שלא
יקבלו נחת, רק מחמת שמסופק אני אם מגיע לידם אגרותי, וכיום נוסע ידידנו
ר' משה יצחק (1) לבארוט (2) ומבטיח לי להתאמץ לשלח האגרת
הלו באופן שיגיע לידם בטוח, גלל זה מוכרח אני לכתוב.

ת"ל ב"ה עודנו חיים פה הגם חיי צער. כי בעו"ה עדיין איני בבריאות על
מכוני ממחוישי הידוע ובפרט בעת הקרירות גדולה שבכאן, אבל אקוה להשי"ת ב"ה
שכהסיר ה' בקרוב הקרירות אחזור אי"ה לבריאותי.

נצטערתי הרבה שלא הי' לי שום אגרת ושום ידיעה משלום חתני ידידי
נ"י, וב"ה בשבת ק' העבר באורבני מ' זעליג (3) מברארוט ואמר
שראה שם ה-משולח מ"כולל" והגיד לו שראה את חתני (4) נ"י בסטאמבול (5)
גם יש בירו אגרת אלי, אבל יושב המשולח הנ"ל קראנסין (6) בברארוט
עד ארבעים יום ואפשר משם ילך לצפת ואיני יודע מתי יגיע
האגרת לידי, ואני מקוה ומצפה לקבל אגרת חתני ידידי נ"י מאד עם, ויכול
להיות שמשם שלח לי גם מעות על הוצאות כהבטחתו, כי כבר כלה פרוטה מכיסי
הוכרתי ללות פה על הכשר מיחידים.

כי ממעט ה משכננות שיש לי מהגוים אין להביא לידי גובינא.

(1) ר' משה יצחק לא ידעתי מי היה.

(2) בירוטה עיר החוף בלבנון שם היה לפני הנמל העיקרי גם לא"י.

(3) כנראה הוא הרב המופלג איש ירא אלקים ר' אהרן זעליג ב"ר מנחם מן שד"ר
ירושלם בשנים תקצ"ו-תרי"ב, ונפטר ער"ה תרי"ג ועיין תולדותו בתולדות חכמי ירושלם
ח"ג צד 242.

(4) הוא רבי שמריה לוריא.

(5) קושטא.

(6) הסגר.

והייתי ב מא ח ק י מ ע 7) גם אצל המישלון דפה ושלחו להם והשיבו שלא נמצאו בבתייהם יש שברחו ויש יושבים במאסר, וה' יודע מתי יבא לידי גובינא. באמת גם ידידנו ה' א ר י ' נ א מ ן ה כ ו ל ל 8) רצה להלות לי ג"כ על הוצאות אפשר על פריצענט קטן אבל קצתי בזה, ומוטב לפני לשלם איזה פר' יותר ליחיד ולא להיות ח"ו ממקבלי טובת הכולל. וכעת ההוצאה שלי מרובה קרוב לשני א ד ו מ י ם 9) לשבוע מרוב היוקר דפה ומחסרון בריאותי לא יכולתי להסתפק במאכלים דפה ועקר חיותי בצוקר וקאווי וטיי גם פחמיים ביוקר גדול היינו כל ראטול שני גראש 10) או שני וחצי מרב הקרירות והגשמים.

גם יש לי יסורים מהחזקת המנין 11) כפי שהודעתי כבר, וב-מדרש הכולל" 12) מחממים היטב נמשכים כולם לשם, מוכרח אני ג"כ להחם המנין בפחמים ועשיתי חלונות וכדומה, גם המעט ספריים יקרים שנשארו לי משלי יכלו כי מוכרח אני לתן לכל מי שרוצה כי אין שום ספרים זולתם ואם לא אחלק באפן הנ"ל וודאי חיי אינם חיים, גם אין כבודם בזה.

גלל זה אהובי, חתני ידידי ובני הרחמנים ירחמו עלי ויתאמצו למכור החנויות, והמקומות בב"כ ובבתי מדרשות כפי שהי' רצונם מכבר שבקשוני להרשות למכור הנחלאות הנ"ל ולתן ממעות הנ"ל לידידי הנגידים מפורסמים דק" 13) או דמדינתו 14) ויתאמצו להעלות בהכשר גמור 15) מעט מעט לכל א' עד עשרים פ' יהי' שלי והמותר להם וכן ח"ו להיפוץ, ובטחוני שוודאי יעשו זאת למעני ידידנו נגידי מדינתנו, ואין זה בזיון לפני לדעתי כי נראה בעליל שמה' המסבב כל הסבות נעשה זאת להביאני הלום שלא לרצוני כידוע לכל רק בעבותות אהבה נמשכתי לפה לעת זקנתינו 16) ולהשאיר אותנו פה גלמודים ותשושי כח.

7) מחכמה, בית המשפט של המועצה המושלמית.

8) ר' אריה מרקוס נאמן הכולל, הצעיר מ"עשרה הראשונים" של העולים האשכנזים בשנת תק"ע, נפטר ה' אדר תרל"ו, ותולדתו בתח"י ג. צד 263.

9) אדומים זהב, מטבע ידועה בא"י בימים ההם.

10) גרוש, ידוע שערך הגרוש היה אז פי ארבע ממחירו בשנים האחרונות.

11) המנין שלו שהחזיק בביתו.

12) "מדרש הכולל" של האשכנזים הפרושים תלמידי הגר"א היה אז בחצר "אור

החיים" שגר בו לפנים הרב חיים בן עטר ז"ל.

13) שקלאווי.

14) רייסין.

15) בהכשר גמור, היינו כמבואר להלן עד עשרים אחוז לשכר וגם להפסד.

16) שלו—ושל אשתו צפורה.

בוודאי אני מקבל הכל באהבה רבה כי וודאי לטובה גדולה כוונתו (17) או למרק עונותי או לתקן פה איזה ת ק ו נ י ם שבעזרה נתקנו על ידי פה בעזרה; ב ל י ס פ ק ס פ ק א ב ע ו ״ ה א כ ל ו פ ה נ ב ל ו ת , ט ר פ ו ת ו ש ״ ד (18) כאשר יראה מוסגר פה (19) פה ש כת ב ת י ל ה ר ב נ י ם מ ו פ ל ג י ם ד פ ה ש מ ו ט ל עליהם לתקן ואקוה שדברי יעשו פרי בעזרה ואלמלא לא באתי אלא לדבר זה דין.

גם אה' חתני ראוי מאד שאונה ואחין וגיסין הנגידים יראו באפשרם לחזק המנין לכבוד זכרון אביהם המנוח הישר ז"ל ולכבודם, ואם ישלחו איזה צדקות לפה ישלחו לדעתי על החזקת המנין ועל קניית ספרים ולהמתפללים והלומדים במנין הנ"ל דווקא ולא לזולתם, כי אם חלילה לא יתאמצו להחזיקו ח"ו יתבטל כי ההכנסה מועטת לא תספיק גם למחצה הוצאה הצריכה לזה וכדי בזיון.

ואם יהיה ה' בעזרו ויצליח עוד בעסקיו לדעתי ראוי לקנות פה איזה חצר טוב אף ברחוב הרחוקים מ ר ח ו ב ה י ה ו ד י ם (20) כי לפי הנראה כעת אפשר לקנות בשם חצר טוב עם איזה בתים טובים ומים לא יפסקו משנה לשנה בזול היינו ערך 5000 גראש, ויש הרבה אנשים שרוצים לקנות בשם בתים וחצרות רק כל א' ממתין על חברו כי כל זמן שלא יהיו דרים שם ביחד עכ"פ עשרה בע"ב שתהי' להם מנין בקביעות וודאי קשה לדור שם, ולכן יודיעני ידידי כאשר יהי' ה' עמדי כאשר הי' עם לבבו בהיותו פה לקנות איזה חצר, וכעת מחמת ש ה ג ו י י ם נ צ ר כ י ם ה ר ב ה ל מ ע ו ת ל ק נ ו ת מ ו ר ת ם ל א נ ש י ח י ל מוכרים בזול כן נשמע ברור ובוודאי במשך הזמן יתוספו שמה דיורים לאחינו ב"י כי ברחוב היהודים כעת כמעט אין להשיג דירה כ"א ביוקר גדול ו מ י ם מ כ ז ב י ם.

כבר הודעתי שהא"ו (21) ששלחה זוגתו על חלוק צדקה מהק' מו"ה יו ס ף ב' ח י י ם לזוגתו לא סלקה ולא תסלק עד בואו, ועיניהם של האביונים תלויות לזה.

כבר בקשתי כמה פעמים לשלוח לי כמה מו ש ט ע ק ע ס ל צ י ב י ק ס (22)

(17) של הקב"ה.

(18) לא הוברר לי ממקורות אחרים כתובים ונדפסים מהותם של התקונים, אבל שמעתי מזקני ירושלם שהוא הביא "חלפים" מתוקנים מחו"ל, ואולי על זה כונתו כאן. (19) חבל על דאבדין.

(20) רחוקים מרחוב היהודים, כנראה הכונה על רובע בב-חטה, "שער האריות" שהחלו אז היהודים להתישב שם.

(21) אנ-וויזונג-המחאת-כסף.

(22) לעישון הטוון-לולקעס בל"א.

כי נצרך לי מאד לבריאותי, גם שני אציקעס (23) בקשתי מכל ידידי לשלוח לי ויהי' להם ג"כ זכות כשילמדו לפניהם בירושלים רק להתנות שרשאי להשתמש בהם לפעמים גם תשמיש חול קצת כמו להדליק בהם הקאנרילעס (24) וכדומה או להבדלה (25).

ווי"ז אה' חתני חביבי וידידי תקבל רוב ברכה והצלחה בכל אשר תפנה תצליח ותודיעני תמיד משלומכם והצלחתכם ויהי' למשיב נפשינו מיגונינו ולא אצטרך לכתוב עוד באריכות גם יודיעני אם עשה מעמד עם איזה קאנטאר (26) בסטאמבול שהוא ישלח לידך האגרות שנשלחו מפה על אדרעס שלי כי זה נצרך מאד ומרוב בטחוני קצרתי ויקבלו חיים טובים ושלוש כנפשמם ונפש חותנו ואביהם וידידם

הלל בהר"ב ריוועלין (27)

להיות לראי' ביד חתני הרב הגביר מו"ה שמרי' לורי' ולב"א איך שהתחייבתי בחוב גמור ואמתי שמכל רכושי אשר ישאר מאתי הח"מ אחרי אריכות ימי וימי אשתי הצנועה מ' צפורה תחי' הן נחלאות או מטלטלין או מזומן או חובות הן בארץ הן בח"ל יסולק מכל הנ"ל לחתני הנ"ל ולב"א סך שני אלפים רובל סי"ג של הקסר רוסי' יר"ה. והסילוק יהי' בכל מקום שירצה חתני הנ"ל, זאת הותנה מפורש שכל ימי חיי וחיי אשתי או בחיי אחד מאתנו אין על חתני הנ"ל ולא לב"כ לא עלי ולא על אשתי הנ"ל שום פ"פ ושום תביעה בעולם כלל כלל ואין רשאי חתני הנ"ל ולא ב"כ לעכב עלי או על זוגתי בשום מכירת איזה נחלאות שלנו ולא לעקל שום חוב השייך לי או לזוגתי מחמת שום תביעה הנ"ל ולא משום תביעה בעולם כלל. ולהיות לראי' גמורה באתיעה"ח יום ה' ששה ימים לחודש איר תקצ"ד פה ירושלים עה"ק תוב"א ומפורש באם שישאר אחרי אריכות ימינו ת"י חתני מוהרש"ל הנ"ל שמגיע מאתו לי הח"מ או לזוגתי תח' יקובל הכ' הנ"ל בתשלומין השני אלפים רובל סי"ג הנ"ל ולראי' חתמתי עש"ק כ"ז סיון תקצ"ד.

הלל בהר"ב ריוועלין.

(23) כנראה מיני בסיסים לנרות.

(24) נרות.

(25) כדאי לעמוד על זהירותם של הראשונים במצות, עד שלולא "התנא" היה נמנע רבי הלל מלהשתמש ב"אציקעס" הנזכרים אפילו לדבר מצוה שיש בו גם תשמיש חול קצת כמו ל"הבדלה".

(26) בנק.

(27) בהרב ר"ת בהרב בנימין, ריוועלין כך היו חותמים הריבלינים הראשונים על פי מקורם "רבקש" בעל "בגד הגולה" שנקרא כן על שם אמו רבקה, ואח"כ חתמו ריוועלין ובאחרונה ריבלין או רבלין.

דפים בודדים

מפיצים אור על קורות הישוב בא"י במאה הששית.

סדרה שניה.

לעלוי נשמת חותני ר' מרדכי צבי קאלישר
נפטר. אור ליום ו' ניסן ה'ר"ץ בוקרוטשים פולניה.

כעבור זמן לא רב אחרי ששלחתי את ה"דפים בודדים", סדרה ראשונה, שראו אור ב"ירושלם" לזכר רא"מ לונק, עמוד קיא"קעז — מצאתי בגנזי הספריה שעל-יד בית-מדרש לרבנים בניו-יורק עשר תעודות שנרכשו עוד בשנת תרס"ח וחמש שנוספו במשך השנים האחרונות, ביחד ט"ו לוחות חדשים.

ודוקא עכשיו, אמרתי לנפשי, דוקא שעה זו, שעה גורלית ואחראית לארצנו, גורמת ומחייבת לבלי להחמיץ פרסום מגילות-ישוב עתיקות, אין לזלזל אפילו בשוברות ושטרי-קבלה, פנקסי-העתקות וטייט-כתבים, תמונות וצלומים הנראים לכאורה לדברים של מה בכך. ומי יודע כמה חומר חשוב לתולדות ארצנו נמצא בין הדפים הבודדים האלה, המפורזים ומכוסים אבק בגניזות שונות וכמה "זכיות" משפטיות, שנרכשו על-ידי אבותנו בעמל נפש ובעמל אנוש, נשתקעו ונשתתקו בין שורותיהם ואותיותיהם.

אחת מן התעודות הראשיות של ה"חברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה" ו"החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה" — צריכה להיות הצלת העלים הגנוזים והפורזים האלה משני הכליון.

חיבתן להתקשר עם כל המוסדות ואנשים פרטיים שברשותם נמצאים דוקומנטים היסטוריים של א"י, להשתדל להשיג אם אפשר העתקות וצלומים מהם או לכל הפחות רשימות ביבליוגרפיות, כדי שנדע ממצאותם ואחרי כן, כמובן, לטפל בסדורם ופרסומם, הארתם והדפסתם.

מן הראוי להעיר כאן את חוקרי תולדות א"י ולעורר תשומת לבם, כי גם במשך שנים האחרונות רכשה ספריית הסמינר הנזכרת שלשה פנקסי-שדר"ם משנות

ת"ק-תקל"א, תע"ז-תק"י, תסנ"א-ב ושלשים כתבים בודדים משנות תק"ח-ת"ר (1) שבכללם שמונה נדפסים, שמהם מתפרסמים הפעם המספרים ה' ט' י' י"א י"ב. (2) הדברים שהקדמתי בפעם הראשונה ראויים ומתאימים גם לסדרה זו, ואין לי מה להוסיף על האמור ועל הכתוב. בדפים הנוכחים משתקפת כרוניקה שנתית מחיי הישוב וסבלותיו, הם תעודות עגומות וחיות מן שומרי חומות נאמנים, חומות מולדת עתיקה, תקות כל הדורות.

בכל זאת כדאי להבליט פרטים אחדים. חתימת באי"כח הישוב בפקיעין עם ראשי העדות בטבריה וצפת (ז') היא עוד ראייה למציאות "חכמי האשכנזים" באותו המקום בשנת תקמ"ט ותוספת מקור לידידי יצחק בן-צבי, שאר ישוב (תל-אביב, תרפ"ז) עמוד 74.

מן הראוי גם להטעים את החשיבות של התעודות האיטלקיות (ב, ה:), המוכיחות על תעמולה לועזית רחבה לחזק הישוב בימים ההם. עוד באגרת חברון משנת תקכ"ה (ירושלם, לזכר ראמ"ל, עמוד קכ"ו) באה הוספה בצרפתית ואיטלקית, אשר נשמטה משום-מה מן הדפוס מבלי הערה כל שהיא מצד העורכים. (3) מקובל היה בידי פקידי א"י בארצות שונות להשתמש בלשונות מדינותיהם לשם תעמולה לטובת הישוב ומוסדותיו. ביחוד הצטיין בכיוון זה המרכז הפועל באמשטרדם, שנהל את תעמולתו הבין-ארצית בלשונות רבות. לא למותר לציין כאן קונטרס בן 23 עמוד בשם:

Epistle to our Israelitish Brethren in Great-Britain and Norfh-America.

(1) ראה הפרטים ב-, The Library of the Jewish Theological Seminary, Register 1929-1930, p156-157, 181. גם ברשימת הספרייה משנת 1930-1931 עמוד 166 נרשם קול קורא מצפת ומטבריא כתוב על קלף. (2) השאר-כפולים, רק שנים הם בשנויים. תכנם הוא של אגרות כ', כ"א, (ירושלם, עמוד קמ"ה) אלא יש בהם גם הוספה מצד פקידי א"י בקושטא, הוספה החסרה באגרות שנתפרסמו.

(3) לצערי רבו במאמרי הנ"ל בירושלם טעיות-דפוס בתאריכים, שמות ועוד. אקוה שעל שגיאות שונות השכיל הקורא לעמוד עליהן בעצמו, כי הן טעיות די בולטות וניכרות בכל זאת רצוני לפרט ולתקן רק אחדות מהן: עמוד קט"ז הערה 1; שו"ת כרם חמר ולא כרם חמד.

" קכ"ו השורה שלפני האחרונה: "גם ה' יתן הטוב- תקל"ל לפ"ג ולא תק"ו.

" קל"ץ " ט"ז: משנת א ש ר ל ו - תקל"ז ולא תקל"א.

" קמ"ד " שלפני האחרונה: ר' חיים ברוך מאיסטרו ולא מקיסטרו, אגב: מן השד"ר הזה מצאתי שיר לעת מצא לכבוד הנשואין של ר' עזריאל בר' יעקב טריאסטי עם מרת שרלי בר' מאיר טריאסטי, לחדש אדר א' בשנת תק"ס בערך, החותם, "צעיר המשתלח מעה"ק צפת".

" קמ"ה " השורה י' מלמטה: זה השער לה' לפ"ג ולא השער זה.

חמו"ש (אמ"ד? תקצ"ז). החוברת הזאת כוללת תרגום האגרת כ"ח (ירושלים, כנ"ל עמוד קע"קעו) ובה נמנית בין כל הארצות גם אמריקה. החסרה באגרת העברית. עוד נודע כי שליח הספרדים בטבריה, ר' משה סוזי, אשר נגדו נלחמו בכל תוקף פקידי א"י באמ"ד (ירושלים, קעד ואילך) מעל בתעודתו ותפקידו שהטילו עליו בני עדתו כבר אף, ללכת בשליחותם *ל א ר צ ו ת ה ב ר י ת* "Whose mission was for America only" להיות אולי המשולח *ה ר א ש ו ן* בצפון אמריקה. הוא נשאר באירופא לשם קבוצ כספים לטובת עצמו על חשבון שולחיו. בזה עורר חמת הגבאים ואת מלחמתם הקשה בו.

חוברת זו כוללת עוד קטעים ממכתבי א"י וקול-קורא חדש *ב ח ת י מ ת* הגבאים באמשטרדם מן ל' כסלו תקצ"ו ליהודי אנגליה וארצות הברית. בהוספת פרטים מענינים על העזרה הנדיבה של ממשלת הולנדיה, בית רוטשילד ועוד שהושיטו למען א"י. 4 בסוף תבוא רשימת נדבות מהולנדיה, צרפת, אשכנז, אנגליה וצפון אמריקה 5.

מן הראוי להזכיר שבעוד זמן-מה תמלאינה מאה שנה ליסוד האגודה הראשונה למען תמיכת הישוב בא"י והחזקתו בארצות-הברית, בשם "חברת תרומת הקדש", שתחלת יסודה היתה בלונדון בשנת תקפ"ד ומשם נתפשטה ונתארגנה בשאר ארצות אירופא (ירושלם לזכר ראמ"ל עמוד קי"ז וק"ס ואילך) וכעבור שנים מספר גם באמריקה ב"חברה ההיסטורית היהודית האמריטאית" נמצא התקנון של האגודה בקונטרס נדפס המחזיק י"ב עמוד, הטופס היחידי אולי שנשאר לפליטה, השער במלואו הוא.

4 הם מדגישים בחזרה את העובדות המענינות האלה: We must also observe that in the latter period of our pious institution we have been particularly assisted by many high and honourable hands, such as our having obtained from our excellent government, the privilege of free postage of our correspondence with the Holy Land, via constantinople through the dispatches of the department of foreign affairs;—so have we, from the Baron DE ROTHSCILDS at Paris, Procured the favour of their charging themselves with our remittances, obtaining therewith the necessary coin, and expediting the same, free of commission, and without recovering their postages; and by their means, their correspondents at Marseilles also expedite the same from thence gratis. Lastly, the mentioned Consul General, Cavalier de Piciotto at Aleppo, has philanthropically offered his services, to undertake himself the forwarding of all letters and moneys to the appointed persons" (p.19)

5 הנדבות הן רק משתי ערים באלטימור וניו-יורק שבה התקיים ועד של חברת "תרומת הקדש". הסכום שנקסף לפני תשעים וחמש שנה בשתי הערים הנזכרות L 17.10!

Constitution, and Bye-Laws of the Society for the Offerings of for Sanctuary. Instituted. 5593. New-York Printed by S. H. Jackson. 163 Chatham-St. [1833] צלום מן ד־שער נמצא ב־An American Jewish Bibliography עמוד 283 נומר 352 לרונזנבך, שמאוספו זכתה החברה ההיסטורית גם לקונטרס זה היקר במציאות.

פרטים אחדים לתולדות החברה נשתמרו בהקדמה ב־11 נובמבר 1832 (תקצ"ג) התסימה אספה של חברי בתי הכנסיות בעיר ניו־יורק והסכימו ליסד אגודה בשם חברת תרומת הקודש ונתמנה ועד של שבעה לעבוד תקנות החברה וחקיה. הדין וחשבון של הועד, החתום (ניו־יורק נובמבר 20. 1832) בצורף התקנות שהציע לפני אספה ב־25 בחודש הנזכר נתקבלו פה אחד. סעיף 5 של התקנון מפרט מטרת החברה שהיא החזקת עניי ארץ הקדושה. הכסף הנאסף ישולח לבא־כח אחראי בארץ או בארץ אחרת שיחלק באמונה בין העדות השונות בארץ הקדושה אבל בשום אופן לא ינתן הכסף לשום משולח שהוא שיבא משם לאמריקה לשם קבוצת כספים. (6)

גם בקונטרס בלי שער ובלי שם, בן ד' דפים, חמוש"ד אמ"ד? תר"ג? (7) מדובר על דבר "קונטרסים שהדפסנו משנת תקצ"ה והלאה בלשונות העמים".

Section 5th. the object of this Society is, hereby declared to be, to (6 minister to the wants of our poor and oppressed brethren residing in tee Holy Land. Accordingly, the money zaised, by this Society, Shall be remitted, at stated times, to some responsible agent in Europe, or Asia, to be distributed by him, fairly and equitably, amongst the different Congregations in the Holy Land. But it no instance whatever to be paid to any Messenger or agent of any Congregations there, who may be sent here to collect the same. (עמוד 6) וכך נשארה אפילו החברה בארץ החדשה נאמנה לאחת מן המטרות הראשיות שהציבה לה ביסוד החברה הזאת באירופא והיא ה מ ל ח מ ה ב מ ש ו ל ח ה א ר צ י י ש ר א ל י , שהיה מכלה, לפי השקפת המיסדים, ממונם של ישראל בהוצאותיו המרובות ובשכר־טרחתו שהגיע ל"ניכוי שלישי לשליח המקום, מן הנשאר נקי אתר כל הוצאותיו" (דפוס בודדים, סדרה ראשונה. עמוד קע"ה).

(7) הקונטרס הזה רשום בקטלוג של ספרית הסמינר בשם [מחאה מרבני אה"ק ורבני אמשטרדם נגד השו"ר אהרן זליג אשר יצא לחרף את הרב ר' צבי הירשל לעהרן ... הממונה על מעות אה"ק].

תוכן המחברת הוא כי השליח אהרן זעליג הנזכר (ראה אדותו ב"תולדות חכמי ירושלם" ח"ג, 651) בא "לקבץ בזרוע נגד ההסכמה הכללית העשויה לטובת כל עניי א"י ... ויחר אפו עלינו כי נגע עד כיסוי כי מכל מה שיקבץ יטול בשכרו שליש מהנשאר נקי, וישם כזב מחסהו ובשקר נסתר ויוציא דבה רעה עלינו בשובו אל לונדון, ובבואו לאלטונא הוסיף

התעודות הלועזיות האלה תועלנה. אם תמצאינה בכמות מספיקה. לפתור ולהאיר נסתרות לא מעט בדברי ימי א"י ולגלות עובדות היסטוריות בתעודות העבריות המובאות בלשון מליצית וסגנון מגומגם. סגנון הדורות ההם הנראות כחתומות וסתומות.

גם הפעם מתפרסמים על ידי רק דפים נ ד פ ס ים . הלואי שתגיע שעת-כושר לפרסם גם כתבי-היד המרובים. שמות מקבלי האגרות, האנשים והקהלות, נדפסו בדיו ובסולמוס.

עד כמה שאפשר לבדוק בדקתי ונוכחתי שהתעודות האלו לא ראו אור עד היום. אולם מאד אפשרי כי בחוברות הרבות והשונות הנדפסות על-ידי גריבסקי בשנים האחרונות (שאינן נמצאות כאן וגם לידידי בא"י לא עלה למרות בקשותי הרבות, לרכוש בשבילי סדר שלם או חלקי ממחברותיו, שאינן מצויות לפי דבריהם גם בארץ) ראו אולי אור תעודות אחדות מאלה או דומות להן, ולא עלי כמובן האחריות בעד כופל-דפוס אם יהיה כזה.

ט"ו מרחשון, תרצ"א.

א. אגרת ירושלם משנת תקנ"ז

בע"ה

לא[א]חד המיוחד לתורה ולתעודה יושב אהלים אהלה של תורה. אחד מאי"ר לא[דס] תורת יה דיליה ברה מאירה אור תורה. אחד קדוש מדבר גבור ואיש מלחמה במלחמתה של תורה. ה"ה הולך ואור מלא האור"ה יר"א

הלא מראש ארשינו תתן יכולה שלמי' ציבור שבחי' שלמי'ם. ואנו ליה עינינו השוכן אחר כתלנו כתל המערבי למען יהי שמו לעולם. מלא כל טוב ברכת ה' ונחל לעולם החיים והשלום יחדיו יהיו תואמים כיר"א. הלא קו"ל האר"ש ציון במרר תבכה אנוחי' מנחי'נן אנהה שוברת בצ'עריך ירושלם דדאה"ה. סובו ציון

לדבר סרה על חלוקת הכסף הנעשית בא"י תוב"ב עד בואו לפראנקפורט דמיין שם הנדיר המדורה... ויש אשר קפצו ידם מתת כסף חוקס משנה שעברה לחברה תרומת הקדש... סוף דבר שראשי הכוללים והחכמים בא"י קשרו מלחמה נגד השד"ר הג"ל ובראשם הרב ר' חיים אברהם גאגין במכתבו מן ט"ו כסלו תר"נ ובתי-הדין האשכנזים והספרדים במכתביהם מן ט"ז שבט באותה השנה וגם פקידי ואמרכלי ערי הקדש בחוזרם מן י"ח שבט כמו שמפורט ומתואר בקונטרס זה, וכל אלה בטלו את יפוי-כחו של אהרן זעליג והעבירו אותו משליחותו.

והקיפוה צרות צרורות אשכולות מרורות רבי מצערות, מרשעת הגוים ואלי הארץ האוכלים את ישראל בכל פה, כקטן כגדול ידם נטויה לשנות דמינו במזרקי קצף, אשר אין די בא"ר, ובאגרת הכוללת אורך היריעה עמדו קיני"ם ראשי פרקים [קדחו] זיקים [צר]י ציון רבו מהרבה ומשם באר"ה צרת הבת ירושלם והעם היושב בה הנאנחים והנאנקים, עד אשר השתרגו עלו על צוארינו עול [ח]ובות רבות רעות בנושך ומרבית יעבר בסך חמשים אלף אריות, מלבד חובות בני ברית. על זאת ידו [כל] הדווים קול נהי נשמע מציון מה יעשה ישראל כי ננעלו דלתות העזרה וכל הבא אל האהל כסף הקדשים [לא] יספיקו לשליש ולרביע לפי גודל היציאה רבה רעתנו ונפשינו יבשה אין כל ומאין יבא עזרינו, ונוסף על רעה חולה שלהבת עוז כי זה שלש שנים ואת רב"ע והרעב בעיר ציון על כל מוצא פי ה' ודל העם מקצה שוכני ארץ נפשם בהם תתעטף נודדים ללחם או [על] זאת תאכל הארץ, יגדל המספד בירושלם איככה נוכל וראינו ברעה הזאת ומה תהיה אחריתנו, ובשבתינו על ציר הבצר [ח]שבנו איזה דרך ישכון אור אמרנו עת לחננה אל אחינו שבגולה להם משפט [הגאולה] יחינו ונחיה, והיכא דמטו שלוחי דידן ב[כל] מדינה ומדינה מקום דבר המלך מלכו של עולם ודתו מגיע אחינו הנפוצי בגולה כשמעם את כל התלאה אשר מצאתנו ומה הגיע [אל] הבני בני ציון היקרים העניים והאביונים נכמרו רחמיהם על הר הקדש ירושלם [ת]וב"ב [ב] ובעיר עז לנו קושטא רבתי יע"א קיימו וקבלו [ע]ליהם לחזק את בדם הבית ולרפא את מזבח ה' ההרוס גאולה יתנו איש כופר נפשו ומכסת נפשות נדבת הפאר"ה מדי שבת [ב]שבתו מלבד כל הנידר ונידב לשם עה"ס ירושלם לעתות בצרה הוסיפו אומץ עד יצא כנוגה צדקה והיתה ירושלם לתהלה והן [עתה] האלהים אינה ציר אמונים ה"ה החכם השלם הדיין המצויין הרב הכולל כמה"ר רפאל שלמה הלוי גר"ו [ש]לוח מצוה לסובב נתיבות סדמת אשור מ"ק אולי יחנן ה' וסמכו כל השומעים את ידיהם לתת [הנ]ידר בארץ ישיב"ה בארעא, על זאת אתאנו על חלות פ"ק יעורר לבבורת המתנדבים בעם כי אליכם אישים נסרא קומו השרי' ומשחו [מגן] עת לעשות לה' איש את רעהו יעזורו ולאחי יאמ' חזק ונתחזק בעד עמינו ובעד עיר אלהינו לרחם את הארץ רח"ם רחמתי"ם איש [יגד]ר כברכתו במדה שאדם מודד הראוי לכסף עושה ומעשה להקרי' קרבן אשה מגישי מנחה בצדקה, בהתנדב עם נדבה חדשה מצוה בעידנא לפום צערא לפדות עם דל בציון יושב זו מצות פדיון שבויים מלבד עולת התמיד מצוה נוהגת קצבות נדרים ונדבות תמידין כסדרן לעתות כאל מלאו ידם היו לברכה [לת]ת ביד מעלת השליח הנז' קומץ של ברכה זה יתנו איש כופר נפשו כאשר קיימו וקבלו עליהם אחינו הנפוצים בגולה ובשכר [זאת] הנה אלהינו זה השוכן בציון והבוחר בירושלם ינטלם ינשאם לעילא מן כל ברכתא יושיבן לנצח ויגבהן ע"ג מרומי ההצלחות [לש]ובע שמחות כאות נפשם הרמה ונפש דלי

ציון החו' בס' בנים אתם לה' אלהיכם מש' כי עין בעין ירא'ו בשו"ב ה' ציון לפ"ג ושלום:

הצעיר משה מרדכי	חיים מרדכי	יצחק קובו	רפאל יוסף נ'	טוב	[יום]
יוסף בכ"ר מיוחס ס"ט	סורנאגה ס"ט	ס"ט	רובי ס"ט	אזי	[אל]
הצעיר ישראל	אברהם	אביגדור עזריאל		מרדכי הלוי	
ישכר [בו]רל[הז]	בעלול	ס"ט		ס"ט	

ב. אגרת חברון משנת תקמ"ב

(תרגום מאיטלקית) *

אדון מאד מפאר אלכסנדר גורג':

התרומה ההגונה שקהלתנו הקדושה קבלה מאת האדון המפורסם המופלא והמופלג מאד הרב חיים יוסף דוד אזולאי השליח הקודם, היתה כה חשובה שתשמר לנצח בזכרוננו. אולם הצרות שאנו סובלים הן כה מרות שלמרות הטובה שצמחה מפעולה זו לא הועילה כי אם במקצת ולא הספיקה לחלצנו לגמרי. היות ובשנת תקל"ג בהיותנו מוקפים נושים שדרשו את חובותיהם היה המצב כזה שהרבית עלתה בהרבה על הקרן היסודית. במצב נואש זה החלטנו אז לפנות לרחמייהם של הציירים הנכבדים מאד של הארץ הקדושה הנמצאים בקושטא, ואלה נרגשים עד לידי השחתפות בצערנו על מצבנו המעורר דמעות פנו אל כסא המלוכה של השולטן הגדול והוא ברוב חסדיו הואיל להוציא פקודה או פרמן שאין הנושים יכולים לגבות את חובותיהם מאתנו אלא כעבור שבע שנים מבלי לחשב רבית מהיום והלאה. מעשה חסד זה לא הועיל בהרבה היות ובהגיע זמן פרעון התשלום הראשון, וענינו ודחקנו כה גדולים הם ובידינו אין מאומה, יכלו נושינו להשתמש בכל חמר הדין למען הכריחנו לשלם. ובהיותם משוללים כל רחמי אנוש נסו ללכת בדרך החמורה ביותר לאסרנו בבתי הכלא האפלים והנוראים ביותר ועוד ידם נטויה ועדין מאימים הם עלינו להשתמש באמצעים אכזריים עוד יותר אם לא נמהר לשלם עוד את התשלום הראשון, בטענם כי מלבד הרבית שאיננה אין הם יכולים להשתמש גם בקרן היסודית. במצב מיואש זה

(*) תרגום התעודות האיטלקיות נעשה ע"י הד"ר פ' קלעי, והננו מביעים לו בזה את תודתנו—המערכת.

ומתוך המיצר עלה על לבנו לפנות אל חסדי אחינו ואל רחמיהם ובמנותנו לשליח את האדון המפורסם ה' חיים אברהם ישראל זאבי אדם בעל מעלות שיוכל לחוות בעל פה את גדל דחקנו וצערנו יותר מאשר נוכל לעשות זאת אנחנו בכתב, בהיותנו בטוחים שיגלגל רחמי כל לב וכל אחד המרגיש בצערה של קהלה הנמצאת בצרה יבוא ברצון לפדותנו ממנה. ובשכר מעשים אלה נתפלל לאל בורא עולם שישמור את אנשי חסדנו וירומם קרנם. זאת התפלה מעמק לב כל חברי הקהלה החברונית. והננו חותמים, עבדים נכנעים מאד.

חברון י' סיון תקמ"ב.

מרדכי רובינא, חיים יהודה גומס פטו, נחמיה גדליה, רפאל שבתי הכהן, נסים אברהם בג'איו, מנחם חיים זאבי. יששכר חסן.

בכדי לתת ערך גדול יותר לדברים הנאמרים לעיל על ידי חברי הקהלה של חברון הננו מוסיפים בזה את אשורנו למען יתנו אמון בגודל אסונם ובחובותיהם העצומים שאולה ידם לפרעם. אנחנו מלבד מה שיכלנו להשיג מחסדי המושל ארכא לזמן הפרעון שלחנו מאת קהלתנו השנה סכומים גדולים יותר מאשר בשנים הרגילות למען יוכלו לשלם לפחות את התשלום הראשון, אבל זה לא הספיק. לכן, בכדי לקדם בזריזות את פני הסכנה הנשקפת להם, בהיותם נתונים בידי ברברים שאינם יודעים רחמים, החליטו לבחר את האדון המפורסם הנזכר לעיל האדון ה.ה. לשליח למען יפעל הוא בעצמו להצלת האומללים האלה, ואין כל ספק שכל אחד יחיש לעזרתו בכדי לחלץ מהמיצר את התושבים של העיר הקדושה חברון הנודעת והמפורסמת. הננו מבקשים בזה מאת כל קורא תעודתנו זו שאנשי העיר חברון יהיו בעיניו כשבויים המחכים להיות פדויים. ובשכר מצוה גדולה זו תהיה לכל מתנדב זכות גדולה לפני האל הגדול שלפניו אנו כורעים ומתפללים שינצר כל נדיבי לב וישפיע עליהם רב טוב כתפלת העבדים הענותנים מאד הנבחרים של העיר חברון.

קושטא ג' אדר-ראשון תקמ"ג.

יצחק זונאנה. רפאל אברהם אשכנזי. אברהם קצבי.

אנחנו החתומים מטה חברי בית-הדין של קושטא מבקשים מאת כל איש בן עמנו בתור כלל ופרט שיואיל לעשות חסד עם העיר חברון וינדב דבר מה לקהלתה בכדי להוציאה מהמצוקה שבה היא נמצאת כפי עדות מפרשת של האדונים המפורסמים הנבחרים מהעיר הזאת, בהבטיחנו כי כל נדבה לטובתם תחשב במעלת פדיון שבוים ובשכר זה יקבלו המנדבים מאת השמים אשר רב כתפלת עבדיכם הענותנים בית הדין בקושטא :

רפאל יצחק ירושלמי. חיים יעקב אמון. ישעיה שלמה קמחי.

קושטא ג' אדר-ראשון תקמ"ג.

אני החתום מטה בשמעי בפרוטרוט אדות הלחץ שבו נלחצים אחינו בחברון.

לחץ אשר שמעו בלבד עלול לקרע את הלב הקשה ביותר. בהיותי נרגש מהרחמים אשר התעוררו בי אינני יכול להמנע מלבקש באופן החם ביותר שיואילו להגן על האדון המפרסם הנזכר לעיל האדון ה"ה שליח ולעזר לו כי לא רק בזכותו בלבד כי אם גם בזכות המצב המעורר רחמים של העיר הנזכרת ראוי הוא לכל עזרה. אינני מסופק כלל שכל מי שיושיט ידו לפעולה, ששכרה גדול מאד, יקבל מאת השם שפע אושר ורוב טובה כתפלת העבר הענותן

חיים יוסף דוד אזולאי.

ליוורנו ג מרחשון תקמ"ד.

ג. אגרת צפת. תקמ"ג.

בעזרת האל נעשה ונצליח אמן כן יהי רצון נס"ו.

איש אשר המלך מלכו של עולם חפץ ביקרו משבח ומפואר מכל חסידים ונאספו שמה כל ההדרי"ם. איש חיל תפארת רום אנשים ומהולל בקהל קדושים מרגלית טובה ועושה חסד לאלפים בהונו ואונו מן המהדרים. איש אחד המיוחד יפה פרי תואר מטע ה' להתפאר ומהולל מאד בהדרי הדרי"ם. דין הוא הגביר המרומם על כל מעלה רמה ותהלה המשכיל כמה"ר אלישע מתיא. [ינן ויהי שמו לעולם לדור דורים כיר"א נס"ו:]

ראשי שורות האומ"ר אנן דסגינן בשלימותא וצלותין ובעותין לפני אלהינו שבשמים נכח פני הוא הקדוש הרשבי" זיע"א ודי שרן סמיכון עלוי למען יאריך ימים על ממלכתו וירום ויגביה כוכב מערכתו בבנים ובני בנים מאירים כספירים כיר"א: הסול נשמע בקצוי ים וגם צ"רי אלפים צרות רבות ורעות כמה הרפתקי בישי דעדו על הארץ הקדושה הלזו גליל העליון צרי"ם וצרו"ת אשכולות מרורות רבו משערות מה שאין הפה יכולה לדבר ולא הבלר בקולמוסו ואש יצאה מאת ה' ותאכל ארץ. מוט התמוטטה פור התפוררה. עד אשר היתה הארץ לשמה נטולה מן היהודים ונשסו הבתים וגם כל הבית הגדול בתי כנסיות ובתי מדרשות ערו ערו עד היסוד היתה לעיים תלי תלים תל עולם ומאת ה' היתה זאת ציץ רפואה פרח ולה' הישועה ויעתר אלהים לארץ כי נחם ה' עמו ניחם על חרבותיה במאמר המושל הבא מחדש אשר משול ימשול בנו לעתות כאל ההוא אמר מי בכם מכל עמו יהי אלהיו עמו לשכון כבוד ויעל לשבת על הארץ הטובה עלינו לשבח לאדון הכל כי פקד ה' את עמו וזכר את דבר קדשו ויהי מאז תלי"ת נבנו החרבות מקום לשבת בני ישראל ומקדש מעט אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות ובכל יום ויום מתוספא ואזלא איש וביתו באו אנשים חכמים וידועים ובעלי בתים רבים ונכבדים מיראי ה' וחושבי שמו אך את זה זה רעה חולה מה נדבר ומה נצטדק צר לנו מאד

כי עול החובות השתרגו עלו על צוארינו כי הוכרחנו ליקח ברבית לבנות בתי כנסיות ובתי מדרשות ובית המדרש של רבי יוסי הבנאי זיע"א. זאת שנית לפרוע פרעות חטאת מרי' כי יעבור בסך ב' אלפים גרו' שוש תמידין כסדרן ומוספין ולפורטם אי אפשר כי רבים הם ובשבתינו על צי"ר מעוף צוקה ומצוקה לאמר את מי נשלח ומי ילך לנו והאלהים אנה לדינו ציר אמונים תפארת רום אנשים החכם השלם הדיין המצויין הרב ועצום הדר הוא לכל חסידיו כמוהר"ר שלמה חסאן גר"ו אשר מפיו יקרא מה צרה היתה במחנה אלהים זה וגם במכתב באנו אל האר"ש בכתב הכוללת להודיע צער בת רבים וע"כ באנו בשתי האותות זאת האר"ש תחנונים ידבר אתייא אח"ל אח"ל אנא אדון בכח גדולת רחמיו וחסדיו כארי יתנשא לכוון את בית חיינו לשום לנו שארית בארץ הקדושה ולתת לה מהלכים לתת את תרומת ה' איש את רעהו יעזורו ולאחיו יאמר חזק ונתחזק בעד ערי אלהינו לבנות את מזבח ה' ההרוס פסגו ארמונותיה שישו אתה משוש כל המתאבלים עליה למען תינקו ושבעתם משוד תנחומיה עת לעשות לה' עת לחננה מחנה אלהים זה מחנה שכינה לתת את תרומת ה' כל מה שחייבים מקצבות כמה שנים נדרים ונדבות וכל כסף הקדשים דשייכי לכללות עה"ק ולא נצרכה אלא להעדפא מצוה להביא מן החדש נדבה חדשה ולבנין חברת ת"ת ולבנין שאר בתי כנסיות ובתי החצרים מושב בני ישראל לשבת בית על הארץ הטובה על התורה ועל העבודה כי הוא חיינו ואורך ימינו נא לשון בקשה כה יעשה וכה יוסיף בתוספת מרובה מדה טובה טעונה ברכה כי הנה המצוה הזאת רבת המעלות יכולה היא שתגן עליו ועל כל בני ביתו ועם האלהים הוא עושה ולה' חסד ועד האלהים יבא גם ה' יתן הטוב למען יעמוד ימים רבים חי וקיים ברבות הטובה אף גילה ורנן וההלל והשמחה לא ימוש מתוך האהל שהשמחה במעונו ברוב עושר וכבוד והדר הון ועושר בביתו וצדקתו עומדת לעד כיש את נפשו הרמה וכנפש המתפללים בעדו תמיד החות' עה"ק צפ"ת את"ל בס' הטוב והישר משנה נדבות השמיעו כי כן אהבתם בני ישראל לפ"ג ברוב עוז ושלום:

הצעיר יעקב בכ"ר	הצעיר חיים יוסף	הצעיר מיכאל
חיים יוסף אליישר	מצליח	לבית ליאון

הצעיר יוסף	הצעיר אלחנן בן	הצעיר יצחק	הצעיר משה	הצעיר אברהם לבית
דאנון	שמעון	צורוגון	בכ"ר יעקב	ליאון

האותיות ואשר תבאנה לפני רוי"מ כאשר קדמה לו ידיעה בתחלה בשנים קדמוניות כי מרוב עול הגלות וצרות תכופות זו לזו השתרגו עלו על צוארי יושבי הארץ גליל העליון צפת תוב"ב ודי שרן סמיכין על יהון כרך וכל הסמוך לו וכל הנראה עמו ירדו לטמיון העיר רבתי עם ויצאו בגולה קהל ועדה וישראל הם ובניהם

ונשיהם כאשר תמצא ידם בחרבה במדבר אהלי אדום וישמעאלים ושאייה יוכת שער והיתה נטולה מן היהודים אשר לא עבר בה איש ולא ישב אדם שם כמה שנים. ודין גרמ"א דעצירה זמן זמנם זמניהם שלא שלחו שליח למ"ק לשם עה"ק צפת תוב"ב וגם רום מעלתם של ההקדשות ונדרים ונדבות כמנהגם הטוב במ"ק לשם צפת תוב"ב אחזו בעכ"ב זה כמה שנים שלא יצאו ידי חובתם: ויהי דהיום זה כחנשה שנים בס"ד איסתייעא מילתא יש זכות תולה מכמה תנאים ואמוראים והרשב"י וצדיקים זיע"א וחסידים לקדושים אשר בארץ המה צפת אמת תכון לעד וישבה הארץ על תילה ביתר שאת ויתר עז ברב עם מאשר היתה בתחלה ונבנו כל הבתים והחורבות וכמה בתי כנסיות ובתי מדרשות עיר מליאה של חכמים ושל סופרים העומדים בבית ה' על התורה ועל העבודה כל היום וכל הלילה תמיד לא יחשו. האמנם כגון דא צריכה רבא דמפקנא אית לה לאילי הארץ גוי עז פנים אוכלי עמי אכלו לחם מדמם של עניים ואין הקומץ משביע את הארי. ובלא הוצאה זו מדי יום ביום אי אפשר לומר ונקא ואין לאווינו יושבי הארץ חזקת הישוב גם לפרנסת כמה ישיבות שתורתם אומנותם ונודדים ללחם ואיננו מדלית איסר וקופת עניים מידי שבוע בשבוע ולסבי דאזלי אתיגרא והלבשת עניים הלומדים בתלמוד תורה מידי שנה בשנה ונדוניית יתומות כי היכי דתנסבן לגברי כל ההוצאות אלו צריכין מטוב יישוב הארץ ואין לאל ידם ואף שבמחנה אלהים זה הם עמוסי התלאות ממקרי הזמן דחקנו עצמנו מידי שנה בשנה לשלוח להם מסת נדבת ידינו אין זה מעלה ארוכה אפילו לשליש ולרביע כי על כן נמנינו לשלוח למ"ק ציר אמונים החכם השלם הדיין המצויין רב ועצום כמוהר"ר שלמה חסאן הי' להגיד צערן לרבים לפני ר"מ פדי שיתנו בידו כל הקדשים נדרים וברכות והקדשות וצדקות של כמה שנים שעברו לשם צפת תוב"ב שלא יצאו ידי חובת' כמה שנים ובזה יהיה להם קיום והעמדה לשבת על הארץ להעמיד כמה ת"ח ויתומים ואלמנות ויפריש מממונו נדבה חדשה כיד ה' הטובה עליו לכוון את בית חיינו גם למצוה רבה זו פדיון שבויים ומגלגלין זכות על ידי זכאי דנ"א דגרמי ר"מ להעמיד עיר הקדש צפת תוב"ב כמנהגו הטוב שתמיד עין השגחתו וחמלתו ונדבת לבו לב מלכים משגיח על יושבי ארץ הקדושה כאשר מילתא כדנא פשוטה לפניו ולמפורסמות אין צריכים ראייה ומובטחים אנו גדולה הבטחה ממעלת הרב שד"ר עליון למעלה יעשה ויצליח הצלחה רבה ונבנתה העיר על תלה והארץ לעולם עומדת והאדמה לא תשם וזכות הצדיקים והחסידים אשר בארצות החיים בהר הגליל המה יעמדו בתפלתם לפני אדון השלום כי ירבה כבוד ביתו ובית צדיקים יעמוד והעושר והכבוד יחדיו יהיו תמיד על ראש לשכון במשכנות מבטחים:

אלה מזרז ואלה מזה עומדים צפופים שפתינו ארננו יוצאות וחולות בקרמ"ם קרומא דליבא הון ועושר בנייתו ונחת שלחנו מלא דשן כל דכפין

ייתי ויכול ועניים מרודים. אלה שרי הנצבים אין עייף ואין כושל במ ישיש כגבור וההלל והשמחה במעונו בבנים ובני בנים יוצאים בשי"ר ונמשכים בשי"ר יעלו חסידים. אלה ערים בצורות עיניו ועיניו תראנה הבית הגדול והקדוש בנוי ומשוכלל מבנין אב כאשר בתחלה וישראל עושה חיל על אויביו ירגבר איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו בשל' ובמישור חירות משעבוד מלכיות אלהים מושיב יחידים. כנפשו הרמה אלהים חשב"ה ונפש נאמני אהבתו פקידי עה"ק צפת תוב"ב דהוחותמים פה קושטנדינא יע"א י"ג לתשרי משנתנו שנת כי באה נחלתנו אלינו ברוב עז ושלום:

יצחק זונאנה. רפאל אברהם אשכנזי. אברהם קצבי.
מראש שוריים במדבר"ר תכון תפילתי מול האלהים השוכן אחר כתלנו כתל המערבי למען יאריך ימים על ממלכתו ירום ויגביה ככב מערכתו כיר"א נס"ו. כיודעי ומכיר על אחת כמה וכמה טובה כפול"ה ומכופל' מדתו להיטיב ובפרט לעזרת ה' ולכבוד שכינתו ולהקים עיר הקדושה צפ"ת אמת תכון לעד זאת היתה לי ליסוד אר"ש דנא כרמבא דברי האותות בלכתם ילכו הלוך לחלות נגד מלכים על אודות אורי וישעי חתן שלם החכם השלם הדיין המצויין עצום ורב קדוש יאמר לו כמה"ר שלמה חסאן נר"ו הוא ההולך קדמת אשור רץ למצוה בשליחות עה"ק צפת יע"א להשמיע במחנה קדשו מעבד"ר הארץ ההיא ואת תחלו"איה את כל התלאה ולקבץ כל כסף הקדשים אשר יקדישו בני ישראל לשם עה"ק הנז' כי ע"כ הנה נא דוואלתי לדבר נא לשון בקשה עת לעשות לה' כמדתו בטובה לחוש ולרחם רחמנים לראש גבר מעלת חתני שד"ר הנז' ולהדר עז"ר בתוספת העזירה להריק לו ברכה ולמלא את ידו מתן בסדר עליון כיד ה' הטובה עליו. ואם נא מצאתי חן כה יעשה לעמוד לימינו לסעדו ולתומכו להשגיח עליו השגחה לטובה. וגם אני ידעתי זה דרכו דרך הקדש מאורי אור נהרות המושכים חבילות של מצות ונבנתה העיר על תלה בעין השגחתו לטובה לא נצרכה אלא להעדרה בטחתי בה' ובמדת טובו ואהבתו כי כה יעשה וכה יוסיף והנני יושב ומצפה להתעטר בשתי שורות עליונות על מעשה הכת"ב לי לשמי אומר המבשרות על רז"א דנא לפעלא טבא עם מעלת חתני שד"ר הנז' ובקרב ימים על מקומו יבא לשלום שבע רצון ומלא ברכת ה' מעון ברכה טובה כפולה אכ"ר. אהל ישרים יבורך בברכה המשולשת בתורה על אחת כמה וכמה מאה ברכות לאלפים ולמאות צורות בשמלותם כנפשו הרמה והחכמה ונפש נאמן אהבתו מתפלל בעד הצלחתו החותם פעה"ק ירושלים תוב"ב. בסדר ובשנת ראשי אלפי ישראל הם ברוב עז ושלום:

הצעיר יום טוב אלגאזי ס"ט.

נדפס בליוורנו יע"א בדפוס השותפים החכם כמוהר"ר אברהם יצחק קאשטילו נר"ץ והמשכיל כמוהר"ר אליעזר סעדון נר"ו:

ד. אגרת טבריה משנת תקמ"ה

בעה"ת.

עין ימין המרחם על הארץ המרחם על הבריות כלו מלא חסדים. עין טב טוב לפני האלהים עושה רצון קונו בהונו רודף צדקות תהלתו בקהל חסידים. דין הוא הדר הגביר המרום מוקיר רבנן מצמיה ישועות פרי מגדים. רודף צדקה וחסד כה"ר אלישע מתידו נר"ו היושב בשמים ירבה כבוד ביתו זרוב ורב פנינים ונטיפות והשירות והרדידים כיר"א.

עין דור לדור שפתינו אתנו הן צולין שלשת הצלי' לפני שוכן זבולה אלהים מושיב יחידים. יהי ה' אלהיו עמו ויעל על גפי מרומי וזכות קדושי עליון ובפרט אדונינו רבי עקיבא ידעי עליו סתרה יתן לפניו גוים ומלכים ירד שרים רבים ונכרים נס"ו. זאת האר"ש ממרת אמריה וכל פה דובר מפרק הרים ומשבר סלעים יריע אף יצריה מקירות הלב עצמות וגידים. עין רואה ואזן שומעת בצ"וקי טבריה מצוקי ארץ צרות תכופות רבו מהרב"ה שונאינו מאלופות אין לך יום שאין קללתו מרובה מחבירו ויחנו ברפידים. מרשעת הגוים המון רשעים רבים הללו בעלי מארה אכלונו הממונו דממונו אניגדא להובדא להשמדא גם מודים. אלה הצאן צאן קדשים נתונים נתונים המה אשר לחרב ואשר לשבי לשבי בני ישראל עבדים. ובאגרת דכוללת גלינו ספח מעט מזער סדר נחלוית נחליה עבר על נפשינו ועול החובות אשר באו ועלו עלינו ועל צוארינו בנשך ובמרבית יעבר בסך חמשה עשר אלף אריות וכמה הרפתקי בישי דעדו עלן לא יכולן מגילות על כן היהודים. ועוד זאת היתה יתירה כי קרא ה' לרעב על פני כל הארץ וכל מידי דמיזין בוע"ז עלה הצע"ר אחת ושש. וזו היא סבה הוצרכנו ללוות בנשך ובמרבית כדי לקנות חטים לצורך העניים והת"ח אשר תורתם אומנותם ואין כל מאומה בידם עניים מרודים. אנחנו אלה פה שחה לעפר נפשינו דבקה לארץ בטנינו לא נשאר בלתי אם גוייתנו יבש היה נקודים. חזרנו על המקרא מה לעשות כי הכשיל כחינו ותרדנה עינינו דמעה ועפעפינו ואנחנו לא נדע מה נעשה לאחותינו לא יסורו הבדים. נזרקה מפי חבורה מתוך צרה דלית ליה שיעורא לתת הודעה אל ראשי עם קדש דפלג להון ה' יקרא נדיבי עם אלהי אברהם שרפים עומדים. אשר מעולם ועד עולם להם יקראו הבונים חרבות ופרי צדקתם מודעת זאת בכל הארץ גם עתה יפליאו חסדם ומדת טובם לכונן את בית חיינו לתת מהלכים בין העומדים. וחלינו פני אחד הירא אברהם מיקירי ירושלם הוא הרב הכולל אין גומרין עליו את ההלל כמה"ר אברהם אצריה נר"ו יקום ויתהלך בחוץ שומע ומשמיע קול הקריי"ה הומה ותעד נזמה ואנשים בה חנו לדגליהם בז' מיני פורעניות ויחנו ברתמ"ה מליין קטמא כצאת העבדים. ואף הוא ראה בצע"ר עלי קרת וענה אמן בע"כ יתחלף במישרים

פנה לסובב ואל אצילי בני ישראל שם ידבר כל הצער הגדול שאנו דוקריים. הנה כי כן שפתינו דרין בין החולות ימהר צדיק ירדף חיציו עושה ומעשה מאלפי זהב וכסף ממנו יראו וכן יעשו ידידים נחמדים. ובאו ונתנו איש איש אשר כברכתו צרור כספו בידו יפרישו מממונם תרומה לה' בעין יפה נכסים מדודים. להחיות עם רב עניים ואביונים בחורים וזקנים וגם הכהנים והמה שמונים מחמס'ת המיני'ם חמת תנינים וראש פתנים חיל כשדים. בטחנו שכה יעשה בתוספת מרובה כפלי כפלים ועם האלהים הוא עושה כי כגון דא מצות פדיון שבויים להציל לקוחים למות בידי אדונים קשים עבד עבדים. ובשכר זאת מעונה אלהי קדם תשית לראשו ברכה המשולשת בתורה ובכל אשר יפנה ישכיל ויצליח ותפארת בנים זרע קדש ברך ה' פרי עץ הדר וכולו מחמדים. כיר"א.

כיש את נפשו הרמה וכנפש העניים והאביונים המתפללים בעדו החותמים פה עיר הקדש טבריה טובב"א בסדר איש אשר יתן לכהן לו יהיה שנת אשרי משכיל אל ד"ל לפ"ק ברוב עוז ושלום:

חיים שלום	הצעיר אברהם	הצעיר דוד	הצעיר יעקב	מאיר אלקל'ע:
עמאר	בכיר יוסף הכהן	אבולעפיא	גואיקיל	ס"ט
ס"ט	ס"ט	ס"ט	ס"ט	
	חיים יוסף		אלחנן	
	נחמד		בורלינר	
	ס"ט		ס"ט	

ה. אגרת טבריה משנת תקמ"ה

(תרגום מאיטלקית)

אדון מאד נכבד אלכסנדר בור"א.

הצרה והמצוקה שבהן נמצאת הק"ק טבריה האומללה מעוררות את רחמי הלבבות הרגישים ותובעות כמו כן עזרה תכופה מאת אנשי החסד ונדיבי הלב *) המשתתפים בצערה ואסונה, שיתאמצו ויעשו את כל האפשר ולקוממה מאסונותיה הרובצים עליה, ולהצילה מהחרבן הממשמש ובא.

הקהל האומללה הזו, המדוכאה כלה על ידי צרותיה הרגילות, הנה מעיק עליה כעת עול מסים חדשים, הלוחצים עליה בלי הרף בכדי לנשל אורזתה

(*) במקור בעברית

מרכושה, עצמו חובותיה ועברו כל גבול, נבלעת היא ע"י הנשך שנושכים בה ההולך ומגדיל את הסכום העצום, והיא נמצאת תחת אימה ופחד תמיד עבור התשלומים. נהרסת ממחסור מזון הנמצא בכמות מועטה בסביבה ומחמת היותו מובא ממרחקים הרי הוא נמכר ביוקר רב עד שאנו האומללים אין באפשרותנו לקנותו. הנה אלה הן, אדון נכבד, הצרות המעורר אותנו והאסונות המכבידים עלינו ושאלנו מרשים לעצמינו להציגן לפני העין הטובה ומלאת הרחמים של הא' הנכבד מאד בכדי להודיע לו את דכאוננו ואת המצב המעורר תאניה של "העיר הקדושה" הזו, העיר המכובדת תמיד ע"י קדושת המקום, ע"י העפר הקדוש של רבים, אנשים גדולים, צנועים, ומסורים הקבור בתוך עפרה. ע"י אנשי השם שכל תקופה ותקופה הפיצו את תורת ה' ודאגו לפריחת המדע הזה שאין קץ לערכו שהגו בו יומם ולילה בלי הפסק.

מלבד זה עתה בעצם ימי אסון כאלה אינה נמנעת לתת צדקה יום יום לעניים, להכניס אורחים עוברי אורח, לעזר לחולים, להקציב נדוניה לכלה עניה לתמך באלמנות ויתומים ועל כולם להחזיק מנין קבוע שיבקרו בלי הרף את האגדה הקדושה (?).

אין לנו יכולים לעבור גם בשתיקה על האכזריות שהממשלה נוהגת בנו בכדי למצץ כעלוקה רעבה את דמינו. ולרוות מלשד עצמותינו במרמה בצורת מעשי חסד; היות והממשלה רוצה להרחיב את תחום מושבנו ואנו באין ביכלתנו ליהנות מההרחבה הזו, בשום לב לאסור הזמור שדשאייר לנו הרב הגדול המפורסם בעל עץ החיים, כידוע לכל אחד, היינו מוכרחים לסבול, לדאבון לבנו, הכבדת מסים הקשה ולבזבו סכומים לא קטנים בכדי להנצל מצרות גדולות יותר; וככה גדלו חובותינו לסך העצום של חמשה עשר אלף אריות שהרבית שלהם, הקשה מנשא, גוזלת את כל התמיכות המתקבלות מאת אחינו האהובים קדלה עדת ישראל.

כזה הוא מצבנו הרציני וזהו מצבה המר של הקהלה הקדושה העניה הזו, המכריחנו לפנות לחסדי המסורים שבתוכם נחשבת האישיות המכובדת של כב' המפואר מאד בהיותנו בטוחים שיואיל בלבו הטוב ובגדל נפשו לעזר לה, היות ובא לידו מעשה ששכרו הרבה מאד שאפשר לקראו בשמו האמתי פדיון שבויים. למטרה זו מנינו את הא' המפורסם מאד הא' אברהם אריה נר"ו אדם בעל זכויות גדולות מצאצאיו של הרב בעל הנס ולה"ה ומסרנו לידו את המסמכים הדרושים שיתנו תקף ואמון בצרותינו המסכנות בכדי שיקבל את העזרה הדרושה בכל מקום בואו.

ובשכר זה נשא תפלתנו בלי הרף לאל שדי שיואיל לגמול בידו הפתוחה עבור מצוה זו שיתן לכל אחד את האושר המבקש ושישפיע ברכות שמים רב

עשר ובנים ארך ימים טובים ושלום, ולבסוף כל טוב רוחני ומידי כל אחד כפי בקשתו וכבשורת אלה שמתכבדים לחתם:

חיים שלום עמאר	הצעיר אברהם בכר
ס"ט	יוסף הכהן ס"ט
הצעיר דוד אבולעפיא	הצעיר יעקב גואיקיל
ס"ט	ס"ט
מאיר אלקלעי	חיים יוסף
ס"ט	נחמד ס"ט
	אלחנן
	בורלינר ס"ט

ו. אגרת ירושלם משנת תקמ"א

בעה"ת בינ"ו עמ"י עש"ו

מעשה הצדקה שלום אשריכם זורעי על כל מים. לרומם את בית אלהינו ולהעמיד את חרבותיו חרבות ירושלים. מדבר בצדקה רב להושיע לפאר ארץ בית ה' אשר בירושלים.

חטיבה אחת בעולם ראשון לכל דבר שבקדושה בראש הקוראים עושה חסד לאלפים להחיות לב נדכאים ה"ה הגביר המשכיל כה"ר אלישע בורג' ה"י ה"י ישא ברכה מאת ה' והעושר והכבוד שניהם מלאים כ"ר.

בראשית מאמר שפתינו אתנו צול"י צול"י לרוכב בערבות ביה שמו ירום ונשא מושבע ועומד עוד כל ימי הארץ בכל מילי דמיטב וחלב מראים. זרע ר"כ דומין לשרשים כולם קדושים חבל נביאים בתייהם שלום מפחד מלא וגדוש אבני שהם ואבני מלואים. קול כי הוא נוטף מעצי הכת"ב בראש הומיות תקוא תחת תומ"ר דבורה קול אומר קרא על לי הודע כי זה שנתים ועד הג' ל'ו בא ד"ה המטיר ויהי הגשם על הארץ ובכל זאת לשלג יאמר הוי על דא"רץ יום ולילה לא ישובתו אוצרות שלג אשר כמוהו לא היה וכמוהו לא תוסיף כל השעו"י ננעלו אין לך אדם יוצא לחוץ ברחובות קריה יחד אסירים העברי והעבריה אנה יפנה לעשות לו דרך וה' סגר הבית והעליה ומלתא כדנא נודע ביהודה ובישראל עד קצוי ארץ וים רחוקים ואולם זו רעה חולה החיל אשר נגע אל בתי הנפש בבתי גולים חיל כולדה כי כאן נמצא בית תפלת ק"ק החיצון בית לאלהינו שמתפללין בתוכו רוב בני העיר בכל יום ויום עד בא השמש בצהריים שם יתנ"ו ה' צול"ין תפלה לאלהינו ואחרי כן שמה ישבו עשרה מישראל עד מעלי שמשא יושבים ועוסקים בתורה ויהי בעלות עת הגיע זמן תפלת דמנחה נאספו שנה כל ההדרים מהדרין מן המהדרין ה"ן עומדין לדחתפלל ואחרי כן כל איש ישראל

נגש ובא והתפלל אל הבית הזה באופן כי שלשת הצליו ג' אבעיות אין נגרע ויען כי היא בית חיינו הלא זה בנוי ומשוכלל בבנין של עצים עשויים לצל ויהי היום מפני כובד משא א'ף צרת שלגים רבו כמו רבו קורות בתינו זה מקדש מעט הגיעו לארץ שם נפל איכד ושיביר את עמודיו ואת אדניו ותאכל יסודותיה על זאת תאכל הארץ וקנים תעשה ואיד יעלה כל עם הארץ גם אלה לחכמים ורישא דעמא הללו בוכין הדמע לפי חשבון וזורמי מים כנחלים ניטו על חרבן בית מקדשינו ולא דיה לצרה כי חרב המחזו המעון להושיבו על כנו כאשר בתחלה צריכה הוצאה מרובה א'ף גם זו עלה הצער הגדול ופטיש מכה בחלל הלב ונהפכו כל פנים מה יעשו גדולי הדור עם בני ישראל ופקידי עיר הקדש אין ידם משגת על רזא דנא כי די והותר צרת הבת ירושלים כי אין לך יום שאין קללתו מרובה מחברו ומודעת זאת בכל הארץ לבנות בית הכנסת הדבר קשה במאוד מאוד אם לא ברצי כסף וזהב לרוב ואולם יען וביען אי אפשר לומר ונקה התעשרה זאת בישראל בית תפלה קהל גדול הולך ומשתומם הוצרכו גבאי הק' בעצתנו החותמים למטרה יחידי ופקידי וחכמי הק' ויוציאו את כל כלי הקדש ומשכנו אותם ביד גוים אילי הארץ לפי שעה לקנות עצי ארזים ועצים לכונן את בית חיינו ועדין אין די מספיק ובפרט לכסורת פי חמש אלו דייני גזרות שבירושלם עולבנא דדיני לבקש דרך כפי דתם להתיר הבינין ובדרך הזה הרשות נתונה מהשר של הדשק (דמשק?) הוא השליט על הארץ ושלח את בעירא שלוחו כמוהו ההוא אמר יבנה בית אחר אשר מלא כפו ויאכל גם אכול דבר שאין לו קצבה הוא ויליד ביתו משרתיו אש לזהט באופן כי הן היום הק' ליוו בנשך ובמרבית סך שמונת אלפים גרושים לכונן את בית חיינו איכו השתא אליכם אישים נקרא עושו אהדי ואגב אסיפא המה בחכמתם יבקשו רפואות תעלה חמלה וחנונה לדהרים קרין הסך הנז' כי בכל יום ויום הנשך והתרבות עולה במעלה עקרבים למעלה למעלה ואין לנו להשען אלא על אבינו שבשמים ועליהם נאמר אנשי החסד והרחמים גלוי לכל העמים ובטחנו שכה יעשה וכה יוסיף לעשות מנה אחת אפים וק' עדתינו עליו יסמוכו סמיכה מעלייא ועל טוב יזכר שמו מידי שבת בשבתו ובחגים ובמועדי בשעת התפלה הבונים חורבות ומכאן מודעא רבא כי בהיותינו על ציר הבצ'ר וימן ה' לנו ציר אמונים מגזע היחס והמעלה הוא הרב הכולל כמוהר"ר אברדום אזולאי ה' נדבה רוחו לדפוק על דלתי אצילי בני ישראל המה הגיבורים להגיד להם את כל הצער הגדול עובר עלינו תמיד עד יסקיף וירא ה' משמים וע"י תהיה בע"ה וריוח והצלח באחת אמרו מגלגלין זכות ע"י זכאי ובטחנו בחסדיו הנאמנים שכה יעשה לעמוד לימינו ולהטעינו ודמין טעון כסף וזרוב יותר ממה שכתוב כאן לחזק את בדיק הבית בתוספת מרובה על העיקר ועם האלהים הוא

עושה הבונים חרבות חורבה אחת מחורבות ירושלים ובשכר זאת אל שדי יריק לו ברכה עד בלי די ויפרחו כגפן דשנן ורענן הוא ובניו עדי עד יראו לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו תוככי עיר דוקדש בבנין בית קדשינו ותפארתינו בימיהם ובימינו תושע יהודה וישראל ישכון לבטח ובא לציון גואל בזרועו יקבץ טלאים כ"ר

ישראל יעקב	שמחה	אברהם	יהודה	שלמה	חזקיהו	רפאל יוסף
בורלה	הכהן	מהדאר	בורלה	פארדו	בערול	בן רבי
ס"ט	ס"ט	ס"ט	ס"ט	ס"ט	ס"ט	ס"ט

עליונים למעלה אלה ראשי רבנן קדישיהם המדברים בצדקה ורב משום בנית מקום שמתפללים זה מקדש מעט אף ידי תכון עמהם וזרועי תאמצם אחלי יכוננו המצוה מוטלת לדיוות מאיר לעזור עם הרב ה' הנז' אליו יביא בפיריו לתת את תרומת ה' והנה שכרו אתו מארז אבינו שבשמים לתת לו ברכה עד בלי די ככל אות נפשו וכנפש החו' פעה"ק ירושלם ת"ו בשנת יחיו דגן ויפרחו כגפן והיה זה שלום:

יום טוב אלגאזי ס"ט.

ז. אגרת טבריה וצפת ופקיעין משנת תקמ"ט

בינ"ו עמ"י עש"ו

כתר שם טוב עולה. לאחינו שבגולה: עם סגולה. ממלכת כהנים. וגוי קדוש שומר אמונים. שרים וסגנים. רוזנים וקצינים ותורנים ורבנים מנורת זהב כולה. ובראשם גולה. כתר תורה וגדולה. בקנה אחד עולה. עטרת זהב גדולה. מגיני ארץ מאוד נעלה. עיני העדה כעין השמלה. ועל ראשיהם נטוי כעין הקרח הנורא מן הוא והלאה. כתר מלכות רב המופלא די בכל עיר ועיר על תילה. מבורכת ה' ארצו ממגד שמים ממעל. במ יברך ישראל. אשר יאמר היום בהר ה' בריך יקדם מאתר בית שכינתיה ינהיר עליהון. ויפיש חייהון: עפים שפיר וענבם שגיא ומזון לכולא. והיו רק למעלה. עד כי יבא שילה. פותחין בשלום הארץ ומלואה ורצון שוכני עתה נצבים חיים כולם לפני ה' אלהינו: אף נחלת שפחה עלינו ושיפורא גרים לברך את ה' אלהי ישראל: אשר קדשנו בקדושת ארץ ישראל מקודשת מכל הארצות והיא שעמדה לנו בגרם המעלות מנוה היפה לנוה נחלות קודש. ויצאנו מדירת קבע לדירת ארעא דישראל. קהל גדול יחד עלו ויבאו גדודים גדודים מארצם ומולדתם ומבית אבא. אל הר האלהים חורבה. משום חיבת הקודש. לעבדה ולשמרה משמרת

הקודש. ונשב בקדש ימים רבים. ויהיו בעינינו כימים אחדים באהבה מקל־קלת השורה להתקיים, ולעמוד במיעוטא דלא שכיחא כדי חיי נפש. ולא דרשנו במשפט קצוב צרכינו מרובים כי אמרנו טוב לנו כי עונינו להשתתף בצער שכינת עוזנו משום „דיו לעבד להיות כרבו“. אשרי חלק ה' עמו אשר תמכו בידנו מזה אחד ומזה אחד המרבה ואחד הממעיט והיינו מטתפקים במיעוט כמה דמטי לידנו אחת בשנה, מכל דין סמוכין לנא. האמנם אין הקומץ משביע אך ורק מיעוטים הם אהדורי אמילי לא מהדרין, וסמוכין אחרים לא דרשינן. חוץ מן המסורת בידנו. שמחנו בחלקנו. ויהי כאשר חלפו עלינו עידן ועידנים, ויוסר השערים עשרת מונים הנה כל הדמים אשר הובאו אל הקודש פנימה לא עלו להוציא שנתם עד שבאנו לחוב בדמים מרובים שלמי נשכיהם נשך כסף ונשך אוכל בכסף מעשר וחמושים עלו עד שהכריע כף חוב עצום מאד. והן עתה גדר דרכנו בגייסות חדלו ארחות והולכי ארחות ילכו נתיבות עקלקלות בהוצאה יתירה על שבח הארץ כי המדינה מוצא הכסף נמי משובשת בגייסו' ואחרי כי מטה ידנו נתגלגלו עלינו כל הכתוב קבע חובה. והנוגשים אצים הם לדמים יאורבו דמים תרתי משמע וימררנו ורובו וישטמנו בעלי הכיסים ולא יוסיפו עוד בני הלואה להלותינו. ועתה נפשנו יבשה אין כל בלתי אם גוויתינו על־אדמת קודש היא חיינו תלויים מנגד נפשי כפן מדלית איסר ונבוכים בארץ אנה אנחנו עולים אחינו המסו ארץ לבבנו מגודל צעקת שבר ותעל שועתם אל־האלהים: אי שמים כי חדלו ארחות חיים. ואנה אנו באים. ובמה נפרעים. ברבות החובה ורבו אוכלי מקיימי התורה מעוני ודלת הארץ אשר על כך ציר אמונים שולח למחי' לפנינו ולשם פריעת חוב מצות כהן משיח עובר ממקום למקום הוא כבוד רב כהנא קדישא שר תורה א' מאריות שבחבורה. הרב הכולל כש"ק כמוהר"ר שלמה זלמן הכהן במוהר"ץ כ"ץ הי"ו האי כהנא שלוחא דרחמנא ושלוחא דידן מקבלה ואילך מצות כהונה. ידיו תביאנה. כל זהב התנופה וכל כסף התרומה אשר ירומו מתוך העדה כולם קדושים ובתוכם ה' עמכם דבר המשפט לנהגהו בכבודות ולדבר בו נכבדות. ואל שדי יתן לכם רחמים ולב שומע צעקה. קול דמי אחיכם אליכם מן האדמה אדמת קודש מפני הורעת שעה דהשתא. וחביבא מצוה בשעתא. שתים הנה קוראותינו החוב ושבר רעבון בתינו. ואם אין עוד עזרתם בנו ח"ו תשועה נדחה ממנו. הגידו נא לנו אחינו איפוא אנו רועים. איכה נרעה איכה נרביץ בצהרים. כי נושים רבים קמים עלינו וחיינו אינם חיים. ודאי אין לנו להשען כי אם על אבינו שבשמים. ואתם דהובקים בה' אלהים חיים. יחיינו מיומים. אפי' כזית במקום חיותא חוץ ממה שעל־הלבעלים לשם חובה מרובה מדה טובה. חנונו נא בזאת אם לא יפתח לכם ארובות השמים. והריק לכם ברכה עד בלי דים. יעמדו נא ויושיעו את התשועה הגדולה

הזאת בישראל חלילה להם מחדול וגם אנחנו חלילה לנו מחדול בשם אלהינו נדגול. שימלא ה' כל משאלותם ועולתם ידשנה סלה. ואנחנו בשם ה' אלהינו נזכירם על קברי התנאים ואמוראים זיע"א. הכון לקראת אלהיך ישראל עושי חיל כמדם בד קודש ילבשו צדק. והלובש צדקה כשריון יצרף כל פו"פ לחשבון תבנה ורצונך ציון:

הכ"ד החותמים בשם כל אחינו חכמי אשכנזים אשר ישנם פה עמנו עומד היום שילחי אב שנת התקמ"ט לש"ק טבריה וצפת ופקיעין תובב"א:
אברהם בלא"א אלכסנדר כ"ץ זלה"ה דוד הוא הקטן הרב דק"ק בוחאווא ישן דק"ק מתת' בהרב מו' חיים וצללה"ה יהושע במ' נח אלטשולר
אב"ד דק"ק פיקאב

משה בהמנוח כמ' מנחם מענדיל זלה"ה ישראל במוהר"ר יעקב וצללה"ה
הק' יחיאל מיכל בהרב מו' חיים זלה"ה ישראל במוהר"ר יהודה ז"ל
משה בהמנוח מו' אברהם סגל וצללה"ה יהודה ליב במו' יוסף זצ"ל
אליעזר זוסמן סו"ד משה במו' אורי שפירא זצ"ל
אשר בלא"א מוהר"ר אליעזר וצללה"ה יחיאל מיכל במו' אברהם ז"ל
יוסף מזמיגראד יצ"ו

שמואל במו' ישעי' סגל זצ"ל

הק' ארי' ליב במו' נתן ז"ל

אהרן במו' יצחק ז"ל

אהרן בלא"א במו' מאיר נרו

יוסף מפרסקריב

נתן נטע במו' אלי' בהגאון מבראד

ח. אגרת חברון משנת תקנ"ח

בינ"ו עמ"י עש"ו

הטוב והישר בעיני אלהים ואדם. ירא אלהים מרבים ובמצותיו חפץ מאד אשר יעשה אותם האדם. איש חיל רב פעלים צדיק צדקות אדוה זה חלק אדם. הלא זה הוד הגביר המרומם על כל ברכה ותהלה איש חסד ומרבה להטיב כמוה"ר משה ישראל ארפיני הי"ו נרו יאיר ששון ושמחה ישיג מאשר ישמח האדם אכ"ר: מאחר עלות קול רנה ותפלה לפני שוכן מעונה ישמח ויעלץ לפני אלהים

אורך ימים בימינו בשמאלו עושר וכבוד בבנים ובני ידידים נחמדים נסיו. משונה נחלה זו מכל הנחלות כי ה' אלהינו הדימנו וישקינו מי רוש ולענה אשכולות מרורות דור שצרות רבות ורעות באות עברה וזעם וצרה עיר ויישבי בה חילופי שופרא כיבא וידל ישראל עד מאד מכל הצדדים אשר נחו בהם היהודים יושבי קרית ארבע היא חברון ת"ו ויי לארעא דישראל אשר עדן היתה לתהלה לשם ולתפארת איך היתה לשמה למשל ולשנינה וכל יושבירי קטנים עם גדולים יונק עם איש שיבה חרב ל'ו תעבור מפני חמת המציק צרת החובות המדאיבות מרובבות אשר עלו ובאו לסך מאה ועשרים אלף פייאסטרא מהם שמונים אלף לגויים אשר תוככי עה"ק הנז' וארבעים אלף לבני הכפרים ברבית אכזרי והגויים האלה הרשעים האלה בראותם כי כלתה אליהם הרעה ולא ניתנו לגדל פרע נצבו כמו נד וחמתם נתכה עלינו להשמיד להרוג ולאבד את כל היהודים וכל ראשי עם קדש זקנים משער רגליהם לנחושתיים הוגשו אסירי עוני וברזל מקום טיגופת וסר'ח העודף וירעו אותנו בכמה יסורים קשים ועוד רעה חולה שקולה ומכרעת בכרעי המית'ה כי בית הכנסת הקדוש אשר נגלו אבותינו הקדושים בו כמה פעמים דבקו השערים זה בזה ובוטל התמיד אשר היה דולק לפני היכל ה' ואין קול ענות קדיש וקדושה ותהי צעקה גדולה ומרה אשר כמוה לא נהיתה וכל העם בוכים מבכי נהרות על אלה חשכו עינינו ועפעפינו יזלו מים ואפי' מזבח מוריד עליו דמעות כאשר גילינו טפח באגרת הכוללת ומשם בארה ומתוך צרה וצוקה יצאנו מתוך ההפכה אנחנו הבאים על החתום חכמי ופקידי עיר קדשינו חברון ת"ו ובאנו פה קושטאנדינה יע"א עיר הקרובה אל החלל ונתנפלו לפני שרי צבאות ישראל אשר פה העירה יע"א למען יבקשו מנוח אשר ייטב לאתרא קדישא הדין בעידן עקתין ובראותם כי עת צרה היא דהפליאו חסדם והוציאו דבר מלכו' שיתחלקו החובות לשמונה שנים עשרה אלפים פייאסטרי לשנה קרן דוקא והרבית יפול ארצה ומאת ה' היתה זאת ויהי לנס כי הגויים אשר בתוככי עה"ק הנז' שיש להם השמונים אלף סבלו עליהם לעשות כדבר המלך אך בזאת שלא נוסף עוד התל בהם ואנחנו נקיים מצות פריעה דבר בעתו ברם דא עקא כי הנה אלה רשעים שחייבים להם סך ארבעים אלף כנו' הלא המה אדוני הארץ שופטים ושוטרים ומור"א לא רצו לקבל דינא דמלכותא כמו נד אחד ולשאול הגיעו קרני רשעים מתנה אחד בקרב ימים ובאלף צרות שהרויחו לנו זמן עד שנודיע צערינו לאחינו בית ישראל ומעלת השרים אשר פה קושטא יע"א אף כי לשעבר הפרישו ממונם נדבה בסך עצום לעזרה בצרה ככתוב בכתב ידם בראותם צרת נפשינו הטיבו חסדם ונדרו נדר גדול לתת את תרומת ה' סך שמונה אלפים פייאסטרי בכל שנה לשמונה שנים ישלם ה' פעלם ולעת כזאת זו היא שקשה שצריך לא דומי פורענותא הסך ארבעים אלף הנז' לבני הכפרים גוי עז פנים הורגי נפשות ואין מידם מציל העל אלה

חילינו פני טובים השנים האי זוגא דרבנן הרב הכולל זכר למקדש כהלל זרע קדש אברהם רובייר הי"ו והחכם השלם הדיין המצויין עצו"ר כמוהר"ר מיכאל הכהן הי"ו ללכת בשליחותינו למחנה תהלתו להגיד להם קצת צרותינו והסדישו גופ' לשמים בלא כסף ובלא מחיר ולשונם תהלך באר"ש את כל התלאה אשר מצאתנו ומפיהם ומפי כתבם ילמדו יותר ממה שכתוב איכו השתא באנו לפני רום מעלתו בשפל קול התחינה ודמערנינו על לחיינו מלכי חסד התעוררו התעוררו וחושו וחמולו על נר ישראל טרם יכבה ותנו כבוד לה' אלהיכם אלהי אברהם יצחק ויעקב אבותינו ה"ח זיע"א שלא יחרב משכן כבודם ח"ו ולהציל ממות של ש מאות נפשות מישראל המחכים למות ואם ח"ו יעלימו עין לעתות בצרה העם אשר בתוכה כצאן לטבח יובל וקנו אותנו ואת אדמתנו ועת לחננה להציל לקוחים למות קהל ועדה מישראל וזוהי מצות פדיון שבויים ממש ומחלים פניו יעמוד לימין השלוחים הנז' לעזורם ולתומכם ולקרב התועלת לעורר הלבבות אנשי חסד והרחמים לרחם על פלטת ישראל כי עת צרה היא וזכות אבותינו הקדושים יכולה היא שתגן עליו על כל צרה שלא תבוא להניח ברכה אל ביתו והיתה שלום בכל גבולו דשן ורענן יהיה כנפשו הרמה וכנפשי יחידי עה"ק חברון ת"ו החותמים בדמע כ"ח לחדש רחמים שנת רב טוב לבית ישרא'ל ושלום:

הצעיר רפאל אברהם הצעיר חיים חיים שמעון הצעיר מרדכי חיים יששכר חאיין זלה"ה הלוי ס"ט גידלייא ס"ט אלמטירי ס"ט חאסון ס"ט הלא למשמע און דאבה נפשנו ואין הדמ"ע לפי חשבון אם לא בכינו מבכי נהרות איכה נהייתה הרעה ומקום משכן אבותינו הקדושים אשר בארץ ובאו במערות מפרץ קאתי היה לשמה ואחינו בית ישראל רבים שתו אשכולות מרורות ובדבר הזה חובה מוטלת על כל ישראל להעמיד ארץ ולהציל לקוחים למות והמה בוכים בכי וצו"ת עיניהם ישותו למצות פדיון שבויים אשר לחרב רבו מצערות ולכבוד אברהם יצחק ויעקב אבותינו הקדושים אשר בזכותם אנו חיים והם לחומה ומחסה עזרה בצרות ובכן יטו חסדם ואמיתם אל שלוחי דרחמנא הרב הכולל עטרת תפארת שיבה כמהר"ר אברהם רובייר נר"ו ומשנה כסף החכם השלם הדיין המצויין עצו"ר כמוהר"ר מיכאל הכהן נר"ו ויקבלום בסבר פנים מאירות ויעניקום מגרני צדקתם יכול ולא יכול יוסף נדבה לה' וגם ה' יתן הטוב הון ועושר וארכא בחיין נם בניהם ובנותיהם תשיתמו לשרים ושרות כנפשם הרמה ונפש דורש ש' וטובתם החותם פה ליוורנו יע"א סדר כלנו בני איש אחד נחנו שנת ולכל בני ישרא'ל היה אור:

הצעיר וזעיר חיים יוסף דוד אזולאי ס"ט.

ט. אגרת טבריא משנת תקס"ה

בעה"ת

ארזי לבנון הרמים והנשאים היקרים המסולאים ראשי אלפי ישראל הם. כסאות לבית דוד ממלכת כהנים וגוי קדוש הם ואביהם. כולם קדושים מן הגזע ומן השרשים איש על ידו לדגליהם. ראשנה יסעו הרבנים המובהקים הדיינים המצויינים החכמים השלמים ככבי השמים וכסיליהם. לעומתם ינשאו האופנים זקן ונשוא פנים השרים והסגנים הגבירים החכמים הרמים פרנסים גזברים ממונים ואמרכלים אשר יצאו לפנייהם. ואחריהם כל העדה הקדושה איש איש לפי מעלתו והדרתו כולך יפה רעיתי ומום אין בהם אור להם בעיר תהלה ק"ם פ י ט י ל י א נ ו. ה' עליהם יחיו ויפרחו המה מלכיהם שריהם: כיר"א.

בטרם תחיל הארש ארשת שפתינו. נקריב שלמים"ם מרובים כטל מאת ה' וכרביבים. גדול השלום שניתן להם. ותפלתנו קב[ועה] על ציון התנא הקדוש רבי עקיבא וכ"ד אלף תלמידיו זיע"א למען תחיו ורביהם איש תחת גפנו ותחת תאניו וזרעם נכון לפנייהם. כיר"א. אותותינו אלה בלכתם ילכו הלוך ובכה אליכם אישים יועצי אר[ץ] וחכמי חרשים. מגידי בעלטה שמץ מנהו מהצרות אשר עברו על ראשינו. רבו מלמנות עצמו מספר ולהגידם אין בנו כח כי באו מים עד נפשינו מחמת הצר הצורר אשר הדימנו. ולענה ורוש השקנו. ולולי ה' שהיה לנו כמעט גוענו אבדנו. ואם ישבנו פה ומתנו במיתות משונות אמר להביא אל בית גזיו סך עצום ורב אשר כל שומעיו תצילנה שתי אוניו. ויירא לישא פניו. ומה' יצא הדבר ונרצה לנו בסך חמשה וששים אלף אריות. אך גם על זאת יגדל המספד תאני' ואני' כי גדל פרע כזה עוד לא נהי' ומאין נוציאנו המן גרן המן היקב יהי'. מכרנו כל כלי ביתינו. ועוד לא יצאנו כמעט קט ידי חובותינו. כי מה יתן כל הנמצא בבתינו נגד הסך הגדול הזה:

והן עוד היום כי פקד ה' את עמו ויושיעם למען שמו מיד רשע. וימיתהו ה' על כל אשר עשה. עוד הארץ בוקה ומבוקה ומבולקה. מפני האף והחמה. מגן וחרב ומלחמה. כל אחד אומר אני אמלוך. וברשעת הגויים האלה שמו יד אחד לארוב לדמן של ישראל. ואומרים צאו והביאו אלינו כאשר אמרתם ואם תגרעו חיים שנים תשלמו. והמה זרים ואכזריים. שופכי דם האדם על פחות משה פרוטה אם יתעלמו. ועל זאת ידו הדווים. וכל שמעיהם יזלו מים כנחל דמעה. כי מר לנו מר. והן על כל אלה שולח מאתנו אור יקרות. פנים מאירות מר ניהו הרב הכולל בישראל להלל כמהר"ר חיים ישראל רפאל סג"ר נר"ו בן לאותו צדיק הרב המובהק כמהר"ר אברהם סגרי זלה"ה. הוא ההולך קדמת אשור. להשמיע במרום קולינו איך ישבנו במעוף צרה וצוקה ובסכנת נפשות ואל אחינו שבגולה עינינו נשואות. איש את רעהו יעורר ולאחיו יאמר חזק להביא בנפשו כסף מלא ודי זהב לפדיון נפשינו.

ולבנין בית קדשינו ותפארתינו בית כנישתא רבא דטבריה אשר נהרס בעוה"ר. עתה זרעו לכם לצדקה ומלאו ידיכם היום ברכה. במדה גדושה ואחד האיש ואחד האשה גדבה חדשה לבד מגדריכם ונדבותיכם תמידין כסדרן ומוספין כהלכתם. בנו לכם ערים בצורות ה' בשמים ממעל לכונן את בית חיינו. להציל ממות נפשותינו. הנה שכרם אתם ופעולתם. ולעד תעמוד צדקתם. ברבות תפארתם וגדולתם בבנים ובני בנים. נטעי נאמנים ובתים מלאים כל טוב זהב ופנינים. אלף מנים. כנפשותם הרמות. על נדיבות קמות.

וכנפש החו' פעה"ס טבריא תוב"ב כ"ח ניסן בשנת ו' י' ד' ג' ל' ר' ב' ק' ר' ב' הארץ ברב עוז ושלוש לפ"ק

יצחק	הצעיר אשר	הצעיר חיים נסים	רפאל מיכאל	הצעיר יהודה
אבואלעפיא	אשכנזי	אבואלעפיא	שבתי אבואלעפיא	נחמד
ס"ט	ס"ט	ס"ט	ס"ט	ס"ט
	הצעיר יהודה		הצעיר יעקב	
	סגרי		גראקיל	
	ס"ט		ס"ט	

אני הצעיר ישראל חיים רפאל סגרי יצ"ו כנפש שלומם הטוב ואחלה פניהם יחוסו וירחמו על כמה רבנים היושבים במצור ובסכנת נפשות וערבה לה' פרי צדקתם הון ועושר בביתם שלוה בארמנותם כיר"א

עקסטראקט

אונד קורצן אינהלט מכתב הנוכחי מרבני וחכמי עה"ק טבריא תוב"בא. להודיע לאחינו בני ישראל. דען יעממרליכן צו שטאנד בעוה"ר. וואורינען זיך אחינו בני ישראל יושבי עיר הקדש הנ"ל בעפינדן דורך די דארטיגע אינלעדשה מלחמה נאהך פיללע יסורים וענויים וואס דער Pacha הצורר שם. לאחינו ב"י בעוה"ר און גיטוהן. האט ער ענטליך נאך סך עצום קאנטרעבוציאהן פון זי געפראהגט. וועלכס בתורת חסד אב גימאכט איזט פון 65000 ליבן טאהלר. נון דרינגן הצוררים אן אויף בעצאהלונג. מיט דריגעמענטן להיות לקוחים למות ח"ו אם לא ישלמו. זוא האבן זיא גללע כלים ותכשיטים מעיר הקדש ת"ו פון קויפט. אבר וואש קאן דש צו זיא איין סוממא הערלפן:

בכך נדיבי עם אלקי אברהם. רחמנים וגומלי חסדים. השחתפו בצרת אחיכם היושבים על אדמת הקדש. ומלאו ידיכם תנופה. מנה יפה. על אחת כמה וכמה. ומה' תהי' משכורתכם שלימה. קרנכם בכבוד להרימה עדי יכונן רגלינו בעיר ה' שמה.

בדפוס האלמנה מהמנוח כהר"ר יוסף פרופס כ"ץ זצ"ל: וכה' אברהם בן כהר"ר אהרן פרינץ זצ"ל מאלקמוהר.

י. אגרת ירושלים משנת תקס"ו.

בע"ה.

איש חיל רב פעלים חכו ממתקים וכולו מחמדים. איש אשר המלך מלכו של עולם חפץ ביקרו שר וגדול ליאודים איש אשר רוח אלהים בו פרי יתן בעתו רוח שפלים ועניים מרודים. דין הוא הדר הגביר השר המרומם החכם נבון ומשכיל רודף צדקה ובמצותיו חפץ מאד נישא ורם על כל ברכה ותהלה לסט"ו כמהר"ר מרדכי יוסף סעאדון יצ"ו. ישא ברכה מאת ה' מר ואהלות כפרים עם נרדי"ם כיר"א.

בראשית מאמר גדול דהשלום שניתן להם נהרי נחלי כדת מה לעשות ויאריכו הבדים. והנה אנחנו במצי"לה נעלה ארשת שפתינו ה' צולין מול האלהים השוכן אחר כתלינו כתל המערבי למען יעמוד חי וקיים לעולם ובריא אולם. והחיים והשלום יחנו סביב כמשכן שלו סמוכים לעד לעולם והיו כאחדים כיר"א. קול שאון מעיר ציון היא מנהמת כיונה כי נהפכו עליה ציריה סובו ציון והקיפה צרות רבות אשכולות מרורות דם ואש ותמרות ויחנו בפידי"ם. אשר אם אמרנו נביא העיר אורך היריעה קטון מהכיל. ואולם באגרת הכוללת גילינו טפח צערי"ם המצויינים ומשם באר"ה על מחל'ת עול החובות רבות רעות לגויים ואילי הארץ תקיפי ארעא בנשך ומרבית יעבור בסך מאתים וחמשים אלף אריות מלבד חובות בני ברית ועינינו רואות וכלות כלו ביגון חיינו ושנותינו באנחה ואנחה ליאודים. ונספה נחלתנו משונה נחלה זו מכל הנחלות אשר עברו על נפשינו מים הזדונים ליום עברות מתגרת שרים הלכות מלכים ומלחמותיהם כאשר קדמה הידיעה זה ימים. למן היום אנשי דמים ומרמה עוללים שאלו הכל לאותי עניינותא לישראל גופא בתר רישא כקטון כגדול שותים את דמינו במזרקי קצף ועמא דארעא אזלא ומדלדלא וגם דל"ה דל"ה נשגבה לא נוכל לה. ואנחנו אלה פה הצאן אשר אין להם רועה יתובי יתבינן בין צוקי"ה ובין צרתן אין לך יום שאין קללתו מרובה מחבירו והעיר הזאת כלילת יופי והעמלקי והכנעני היושב בקרבה גוי עז פנים זרע מרעים כל חד וחד בקרבו ישים אורבו ולבו אומר לו אני אמלך וישימו איש חרבו על ירכו חובטין אותנו במקלות דשין אותנו כדבילה ואם אמר יאמר איש ישראל לכו נלכה אל השופט ונפלה נא לפניו אולי יעלה ארוכה והיתה הרוחה. כלפי לייא במקום המשפט שמה הרשע על חד ארבע. היא שעמדה לנו להיות לנו קיום והעמדה עמהם ולהציל את נפשינו ממות מוכרחים אנחנו במעשינו לרצותם ברצי כסף חמס ושוך ירבה במאוד מאד לא כימים הראשונים. דין גרמא עול החובות השתרגו על צוארינו ביתר שאת דברים שלא ניתנו ליכתב ועוד זאת היתה יתירה לשאול הגיעו דמיה'ם במ קרני' רשעים. ואנן בדין כהיום הזה כמעט סכנה דומה נפשינו אם לא גיתנה פריעה

בקרב ימים וגדול פקוח נפש לפגוע בנפשות והאדמה תשאה שממה. על אלה חשכו עינינו לא ידענו מה תהיה אחריתנו ירוד ירדנו בתחילה והיום רד מאד צרות תכופות עוד זה מדבר וזה בא מבית ומחוץ תצפנו לא יכילון מגילורת. ובשבתנו על צייר הבצייר נזרקה מפי חבורה להודיע צערינו אל אחינו שבגולה להם משפט הגאולה יחינו ונחיה והאלודיים אינה שתי בתי נירין שנים קרובים זהב נטעי נעמנים ה"ה ראשון בקדש הרב הכולל חין ערכו מי ימלל ממיוחסים שבכהונה כמה"ר יעקב דוד יקותיאל הכהן יצ"ו ואת השני יפת ה"ה החכם השלם הדיין המצויין רב ועצום כמה"ר רפאל יעקב מאטאלון יצ"ו בלכתם ילכו יביעו ידברו את כל תלאה אשר מצאתנו ובמה אנן קיימין איכו השתא נא גבור צדקת הצדיק עליו לפתוח ראשון לציון להיות עושה ומעשה להקריב קרבן אשה נדבה לה' בעין יפה בהתנדב עם נדבה חדשה לפדות עם דל בציון יושב אסירי עני וברזל לזאת יקרא מצות פדיון שבויים שביה בת ציון בטחנו בימין צדקו כי כה יעשה וכה יוסיף והשוכן בציון בא בשכרו ירבה כבוד ביתו אורך ימים ושנות חיים ושלום יוסיפו לו כנה"ר וכנפש דלי ציון החו' בח' אייר בסדר ובשנת וקדש'תו כ"י את לחם אלהיך ושלום

הצעיר חזקיהו	חנניה יצחק	יעקב קוראל	הצעיר אברהם
יצחק מזרחי	מיכאל אריה	ס"ט	אשכנזי
ס"ט	ס"ט		ס"ט
הצעיר משה	יעקב משה		
סוזין ס"ט	עייאש ס"ט		

הנה אנחנו הבאים על החתום משגיחי כוללות עה"ק ירושלם ת"ו העומדים על הפקודים פה קושט' יצ"א ראה ראינו את כל הכתוב הרשום בכתב אמרנו דחתמי ביה רבנן דהתם המה הגבורים ואורו' אליים רבנן חקיפי ה' עליהם יחיו אשר שם סיפוריים יקננו הכל צריים וצרות עובר עליהם תמיד וקושטא קאי אנן דבקיאיןן טפי בצערייהו ומה הגיע אליהם אין הפה יכולה לדבר כי ע"כ חנותינו במדבר להיות כל איש עושה ומעשה איש את רעהו יעזורו ולאחיו יאמר חזק ונתחזק למען הרבות מעשה הצדקה להחיות עם רב וזכות עה"ק ירושלם ת"ו יגן עליהם ולתת עליכם ברכה רווחה והצלחה והחיים והשלום כ"ר כ"ד בחדש טבת שנת (ת)תקס"ז ברב עז ושלום :

יעקב ישראל	הצעיר ישעיה	הצעיר עמנואל	יצחק אלפ' אנדארי
אשכנזי	אג'מן	ירושלמי	ס"ט
ס"ט	ס"ט	ס"ט	
	יהודה	ישראל	
	ירושלמי ס"ט	ברוך ס"ט	

אימתי כתב יוסף בן מתתיהו את ספר חייו?

I

הודות לספרו הידוע של ר. זקן (1), שעורר התנגדות נמרצה מצדדים שונים, צפה ועלתה מחדש על הפרק הבעיה הקשה על טיב ספר תולדות יוסף בתור מקור היסטורי. בין יתר דעותיו, שבהן השפיע לקר על הלך החקירה בשנים האחרונות, היא גם דעתו על זמן חבור הספר הנזכר. רוב החוקרים היו נוטים עד עכשו לקבוע את הזמן הזה בשנת 94—93 לס.ה., הלא היא שנת חתימת הקדמוניות, או זמן קצר אחרי כן. הסבות המכריעות שגרמו לכך ידועות הן. (2) אולם תחת השפעת לקר בא שנוי בדעות, והמלומדים, שבזמן האחרון נגעו בשאלה הזאת, חזרו לתאריך של 100 לס.ה. או זמן-מה אחרי כן. לדאבוננו לא נוסף חמר חדש שיפיץ אור על הענין הקשה הזה. אולם האם החמר הנמצא בידינו מצדיק את הנסיגה הזאת?

כידוע עצם המחלוקת, אשר בו תלוי פתרון שאלתנו, היא קביעת שנת מות אגריפס. מתוך ספר התולדות יוצא, שאגריפס מת לפני חבור הספר הזה (359), ולפי עדות פוטיס מות אגריפס חל בשנת 100 לס.ה. ז.א. שספר התולדות נכתב בשנה הזאת או זמן קצר אחריה. נמצא, שהקשר האמיץ בין קדמוניות ותולדות, אשר העובדות הנזכרות מחייבות אותו, ינתק. הסתירה הזאת לא תנתן להפתר מתוך שמירה גם על הקשר הפנימי בין שני הספרים וגם על

Der juedische Historiker Flavius Iosephus (1)

(2) אבסכיוס (H. E. III, 10-8) מביא מקים מספר תולדות יוסף (361) כלקוח מקדמוניות. כנראה, שהיד: לפניו כתב-יד של קדמוניות, אשר ספר התולדות היה צרוף אליו בתור חלקי-הספר שלנו נספח בכל כתב-היד שהגיעו אלינו אל קדמוניות יוצא מן הכלל רק Parisinus gr. 1423 (Niese, Josephi opera I p. V praefatio). המשפט הראשון של ספרנו מתחיל במלים: ἐμὸν δὲ γένος ἑστίν.. צורה המראה על קשר ספרותי בינו ובין קדמוניות. בסוף הספר נפרד יוסף מקדמוניות.

עדות פוטיוס הסותרת את הקשר הזה בהחלט (1). זה האחרון מכריע ולעדות פוטיוס אין תקף הוכחה אמתי, ביחוד שטעויות אצל המחבר הזה אינן נדירות. אולם בידינו יש אמצעי אחר, אשר בהשתמשנו בו כראוי, יוכל להוכיח את הטעות שעלתה לו לפוטיוס. האמצעי הזה הן מטבעות אגריפס (2) אשר לקביעת זמן נעבר כעת.

II

מאגריפס השני הגיעו אלינו מטבעות (I) מזמן נירון (II) מימי שלשת הפלביים.

Ia. מטבעות מימי נירון בלי תאריך p. Madden, *Coins of the Jews* p. 145n. 1-3. Eckhel, *Doctrina nummorum*, v. III p. 493; *Catalogue of the Grec Coins in the British Museum: Palestine* p. 239 n. 2; 3 (pl. XXVI, 7); n. 1 (pl. XXVI 6). Mionnet, T. V, p. 570 n. 98; p. 571 n. 99.
Ib. מטבעות עם התאריך הכפול של אגריפס ΕΤΟΥΣ ΑΙ ΤΟΥΚΑΙ אשר נטבעו בימי נירון: Madden, P. 146 n. 4-5. TOY אָקְהֶל המלה TOY (במטבע D. N., III, p. 494) היא הוספת הגניטיוס של המלה ἐνδέκατον. המטבע הזאת רשומה גם אצל Mionnet, p. 571 n. 100.

II a מטבעות אגריפס עם שם אספסינוס משני מלכות אגריפס:

14: Madden p. 148 n. 1. Eckhel, p. 494; Cat. p. 240 n. 6; 7 (Pl. XXVI, 9); n. 8. Mionnet p. 571 n. 101-103.

18: Madden, p. 148 n. 2; Mionnet, p. 572 n. 105.

26: Madden, p. 149 n. 3; Eckhel, p. 495; Cat. p. 240 n. 9; 10 (pl. XXVI, 10); 11-12; Mionnet, p. 572 n. 106.

27: Madden, p. 149 n. 4; Eckhel p. 495; Cat. p. 241 n. 13-14; Mionnet, p. 572 n. 107.

29: Madden, p. 149 n. 5; Eckhel, p. 495; Mionnet, p. 572 n. 109.

(1) יוצא מן הכלל לקר בספרו הנזכר, בו הוא רוצה מצד אחד להוכיח שפוטיוס שאב זמנו ידיעתו על שנת מות אגריפס מתוך ספרו של יוסטוס עצמו, מצד שני משתדל הוא להוכיח שגם בלי עדות פוטיוס ואך ורק מתוך שיעור זמן חבור ספרו של יוסטוס והופעות סגנוניות ידועות בסוף קדמוניות, אפשר לקבוע את שנת 100 לס'ה בתור שנת מות אגריפס. על הענין השני ידובר אחרי כן בפרוטרוטי. פה יש רק לציין, שהנמוקים אשר בהם לקר אומר להציג את עדות פוטיוס רופפים הם ובלתי מספיקים. את עצם הטעות אצל פוטיוס הר Luther, *Iosephus und Iustus v. Tiberias* S. 52

(2) הפרוזה היא לאמר שעל מטבעות אגריפס אין לסמוך, היות והן אינן מדויקות ה Luther, l. c. S. 74. במשך מחקרנו נראה, שמלבד מקרה אחד, אשר אין בכחו להחליש ערך המטבעות בתור חמר הוכחה, אי-הדיוק שלהן גובע רק מהפרושים הבלתי נכונים נתנו לדיון.

b II. מטבעות אגריפס עם שם טיטוס משני מלכות אגריפס:

- 14: Madden, p. 152 n. 1—2; Cat. p. 241 n. 15 (pl. XXVI, 11); n. 16 (pl. XXVI, 12).
 18: Madden, p. 152 n. 3; Cat. p. 241 n. 17 (pl. XXVI 13); n. 18.
 19: Madden, p. 153 n. 4; Eckhel p. 494.
 20: Madden, p. 153 n. 5.
 26: Madden, p. 153, n. 6—7; Eckhel, p. 495; Cat. p. 241 n. 19 (pl. XXVII, 1 | 26? |) p. 242 n. 20—21; n. 22 (pl. XXVII, 2); n. 23—24
 27: Madden, p. 153 n. 8; Eckhel, p. 495.
 29: Madden, p. 154 n. 9—10; Eckhel, p. 495; Cat. p. 242 n. 25; 26 (pl. XXVII, 3); 27?

c II. מטבעות אגריפס עם שם דומיטינוס משני מלכות אגריפס:

- 14: Madden p. 155 n. 1; Eckhel p. 494; Cat. p. 243, n. 28 (pl. XXVII, 4) n. 29—30.
 18: Madden, p. 156 n. 2; Cat. p. 243 n. 31.
 19: Madden, p. 156 n. 3; Cat. p. 243 n. 32 (pl. XXVII, 5) n. 33
 23: Madden, p. 156 n. 4.
 24: Madden, p. 156 s. n. 5-9; Cat. p. 244 n. 34 (pl. XXVII, 6); n. 35—39.
 25: Madden, p. 157 n. 10—11.
 26: Madden, p. 157 s. n. 12—14; n. 15 Δομιτιαν Καισαρ רק התאר הזה גם מספר 1, 3-4 Eckhel p. 494; cos. XII, p. 495; Cat. p. 244 s. n. 16—17 1, 3-4 Δομιτιανος Καισαρ; n. 44 (pl. XXVII, 8; Δομιτιανος Καισαρ n. 45—47; n. 48 (pl. XXVII, 9; Δομ. Καισαρ n. 49 (pl. XXVII, 10; cos XII—26 A); n. 50 (cos. XII—26 A); n. 51 cos XII—26 A (pl. XXVII, 11).
 27: Madden, p. 158 n. 16; Eckhel p. 495; Cat. p. 246 n. 52; Δομ. Καῖσαρ 53 (pl. XXVII, 12. Δομιτιανος Καισαρ
 29: Madden, p. 159, n. 17; Eckhel p. 495; Cat. p. 246 n. 54—55.
 31: Madden, p. 159 n. 18 (לפי מדן הקרי מוטל בספק)
 35: Madden, p. 159, n. 19-21; Eckhel, p. 495 s; Cat. p. 246 s. n. 56. יש להזכיר עוד מטבע אחת משנת 34 לאגריפס, שלמרות אשר נעדר בה שמו וגם תמונתו של הקיסר הזה. בלי ספק נטבעה בימיו: Madden p. 160 n. 22; Eckhel, p. 495; Cat. p. 247, n. 63 (pl. XXVII, 16); n. 64 (pl. XXVII, 17).

תמיד בתארים: $\text{Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Σεβαστός}$ אולם דומיטינוס נקרא עד השנה Καῖσαρ 23 משנת 24 ואילך פוגשים אנו את התאר Germanicus (הוא נשמט: Madden, n. 5=24 A; n. 15=26 A; n. 16=27 A; n. 17=29 A.) (Madden, n. 11) ובשנת 26 (Madden, n. 12-14) מוצאים אנו את התארים האלה: $\text{Im. Ca. D. Vesp. F. Dom. Au. Ger. Cos. XII ΑΥΤΟΚΡΑΔΟΜΙΤΙΑΚΑΙΣΑΡΑ}$ (n. 20) (Madden, n. 20-21) 35 $\text{ΓΕΡΜΑΝΙ. ΑΥΤΟΚΡ ΣΑΡΓΕΡΜΑΝΙ}$ (n. 21)

לפנינו קיימת קעת השאלה: לפי איזה תאריך הולכות ונמנות שני מלכות אגריפס במטבעות הללו? (מומסן 1) בקש לפתור את החידה הזאת וגם שירר יצא בעקבותיו (2). המסקנות אשר אליהן הגיע הן אלה: היות ומהשנים 29, 26, 14 (באחרונה גם 27, 18) נשתמרו לנו מטבעות עם שמות שלשת הפלביים, מהרבה שנים עם שמות שני פלביים, והיות וגם הדמיון בין המטבעות הללו גמור הוא, עלינו להחליט, שתאריך אחד לכולן אשר על פיו נמנות שני מלכות אגריפס עליהן. והתאריך הזה יכול להיות רק אותו התאריך אשר אנחנו פוגשים במטבע הדו לשוני (cos. XII Dom 26A). הקונסולט השנים עשר לדומיטינוס, שחל להיות בשנת 26 לאגריפס, שייך לשנת 86 לס.ה. לכן יש לקבוע את ראשית התאריך במטבעות אגריפס בשנש 61 לס.ה. ואם מתוך הנחה זאת יוצא, שהמטבעות אשר נטבעו בימי אספסינוס וטיטוס משני אגריפס: 26, 29 לבסוף גם משנת 27 הופיע בשנים: 86, 89, 87 לס.ה. זא. ימים רבים אחרי מות הקיסרים האלה, אזי הכונה לקיסרים המתים: $\text{Divus Titus, Divus Vespasianus}$ (3) למרות זאת שהמלה divus נעדרת (4). חסר הדיוק שבמטבעות אגריפס עם שם דומיטינוס, העדר התאר Σεβαστός , על מטבעות אחדות גם התאר Αὐτοκράτωρ —יוצאת מן הכלל המטבע הדו-לשונית cos. XII 26 A—מראה רק על הדבר, „שלאנשי הגליל לא היו נהירין שבילי מלכות העולם הזה“. לפי מומסן יוצא איפוא שמטבעות אגריפס מגיעות עד לשנת 95 לס.ה. (המטבע הכי צעירה משנת 35 לאגריפס. Madden p. 19-21 n. 159). על יסוד שיעורי מומסן אלה קובע שירר את שנת מות אגריפס בשנת 100 לס.ה. ובא עקב זאת להחליטה, שספר התולדות נכתב אחרי השנה הזאת (5). — אולם מסקנותיו של מומסן חסרות יסוד מוצק. על הסבה העיקרית

(1) Numismatische Zeitschrift 1871 III S. 451 ff.

(2) Schuerer 14 S. 597, Anm. 43.

(3) Böhre, Doctrina nummorum III p. 495 אחרי

(4) שירר משער שסברו השמטת המלה divus הם נמוקים דתיים. אולם דבר כזה לא

יתכן בשים לב לעובדה, שאם כן היה אגריפס נרתע גם מפני טביעת פרצופו של הקיסר שנחשבה לחטא לא פחות גדול.

(5) Schuerer, op. c. I, S. 599 und Anm. 47.

אשר גרמה להנחת תאריך אחד למטבעות הנזכרות: מספר השנים השווה והדמיון החיצוני הכללי שביניהן, אפשר גם אז לשמור, אם נמצא פתרון אחר לשאלה הזאת, אשר אינו גורר אחריו את כל אותם הקושיים הכרוכים אחרי הנחת מומסן: הופעת אספסינוס וטיטוס שנים רבות אחרי מותם בהעדר המלה *divus*; סדר התארים המוזר של דומיטינוס וביחוד העלם התאר *Germanicus* להמשך שנים אחרי 84 לס.ה. דברים אשר מומסן אינו יודע לישב אותם בלתי אם הניחו „שלאנשי הגליל לא היו נהירין שבילי מלכות העולם הזה“. אולם הנחות מומסן אינן מתקבלות על הדעת ולו רק מפני זה, שבאותו מאמר הוא עצמו מודה בדברים הסותרים את דעתו הנזכרת. עמוד 451 קוראים אנחנו: „במטבע שניה של אגריפס טבוע תאריך כפול, היינו הנוסחה: $\epsilon\tau\omicron\upsilon\varsigma\ \alpha\iota\ \tau\omicron\upsilon\ \kappa\alpha\iota\ \varsigma'$ היא נטבעה בימי נירון, היות והעיר קיסריון (1) (פמיס העתיקה) נקראת בה נירונים. בלי ספק אחד משני התאריכים האלה הוא אותו התאריך, המופיע שוב במטבע משנת 86; אולם לא יתכן, שזהו התאריך הראשון שכן באפן כזה המטבע תהיה מימי אספסינוס, יוצא איפוא, שהמטבע נטבע בשנה הששית של התאריך משנת 61 הנזכר ראשונה זא. בשנת 66 לס.ה. לכן מתחיל המניין הנמצא במקום הראשון במטבע נירונים, משנת 56 אחרי ישו׳. — עמוד 452: „אם מאי 66 חל בשנת 17 למלך אגריפס, נמצא שראשית מלכותו היא בשנת 50. כנראה, ידובר פה על ראשית המלוכה בכלל, וגם התאריכים המובאים לעיל מובנים ככה, שאגריפס הגיע לשלטון בכלקיס בראשית שנת 50, במשך שנת 53 בקיסרי מלכות אגריפס נמנתה איפוא משנת 50 וקיסרי אפשר היה למנותה משנת 53. ואילו להתחלות מהשנים 56, 61 אין ידענו ההיסטורית נותנת לנו נקודת סמך על כרחנו עלינו להודות, שהגורמים ההיסטוריים לשני התאריכים הללו, המובאים במטבעות אגריפס, נבצרים ממנו לדעתם.“— ובכן גם מומסן מבחין בין תאריכים אחדים מהשנים: 50, 53, 56 61 (2). מדוע זה איפוא מומסן מונה את המטבעות הנזכרות למעלה רק משנת 61? בצדק מטיח ארבע (3) כלפי השטה הזאת ומכניס גם את תאריך שנת 50 בחשבון. אולם בכדי להפיץ אור על כל הענין, מוכרחים אנחנו לשוות נגדנו את טיב התאריך דאחורון הזה וערכו בעיני אגריפס. הוא היה בנו של אגריפס

(1) Caesarea Philippi

(2) שיעור התאריך הכפול זה אשר יסודו בודעה שאחד משני התאריכים האלה, היינו האחרון, נמצא גם על המטבע הדו-לשונית משנת 26 לאגריפס והקונסולט השנים-עשר לדומיטינוס (86 לס. ה.) זיא. שהוא מתחיל בשנת 61 לס.ה.—השיעור הזה נפגש בספק מצד ארבע שקובע זאת השנים 50-54 במקום 56, 61.

(3) Zeitschrift fuer wissensch. Theologie 1896, S. 420

הראשון, אותו המלך אשר בחסדי הקיסרים קליגולה (1) וקלודיוס (2) הקים את ממלכת הורדוס הראשון ואשר ימי ממשלתו הקצרים היו לעם למרגוע מעט. טרם התחולל הסער. אולם לבנו אגריפס השני לא שחקה השעה. אחרי מות אביו (44 לס.ה.) נלקחה ממנו ירושת אביו ונאלץ לחיות כאיש פרטי עד שנת מורת דודו הורדוס איש כלקיס (49 לס.ה.) (3). אז קבל אגריפס את הנחלה הזאת (4). יש לשער, שהוא קוה שגם לו יסביר הגורל את פניו כמו לאביו, שבן לילה נדהפך למלך אדיר אחרי היותו זמן רב נע ונד ומחוסר הכל, וחשב את עצמו ליורש עצר אביו, שכבודו בא יבא ואם גם יאחר. מפני זה היה למתן כלקיס אחרי מות דודו ערך רב בעיניו, יען כי הוא ציין מדרגה ראשונה לעליתו ולהחזרת ירושת אביו שנלקחה ממנו. הרהורים מעין אלו מלאו בודאי את נפש אגריפס בשנת 50 והרימו את השנה הזאת בעיניו לסמל גדולתו העתידה ומטרתו הפוליטית, (5) מסבה זאת גם חבה יתרה היתה נודעת לתאריך הזה ממנו לעומת כל אורזם הרזאריכים מימי נירון ואספסינוס, אשר ציינו הרחבת גבול ארצו לאין ערך גדולה מזו שבשנת 50. ולכן לא נטעה בהניחנו, שהתאריך הזה נמצא על מטבעות אגריפס, מלבדו היו גם תאריכים אחרים בעלי ערך מקומי. אחד התאריכים המקומיים האלה נמצא במטבע הדו-לשונית (A 26 cos XII Dom 6). לא יתכן איפא, כמו שעשדה

(1) Al. XVIII, 236 s. B.I. II. 181 ss. Dio Cassius, LIX, 82, Philo, in Flaccum,

25 (Cap. V)

Al. XIX, 274 ss, BI. II, 215 ss, Dio Cassius LX 83 (2)

Al. XIX, 354 ss, BI. II, 219 ss. Schuerer l. c. I.³⁻⁴ S. 587 עיין (3)

BI II 223 AI XX 103* (4)

(5) נגד הדעה המובאת פה, אין להשיג שבשנים אחרי 70 לס.ה. אשר המיטו על העם היהודי פורעניות ורדיפות לא פחות אולי מאשר המלחמה עצמה, אגריפס לא יכול היה לקוות לגדולות ולכן גם לא רצה לההראות כשומר על זכות אבותיו. כי ראשית, מתן ארץ חדשה לאגריפס לא היה אלא פרעון בעד שרותו במלחמה נגד היהודים. המחשבות שאגריפס היה קושר בזה, לא היו נוגעות לקיסרי רומי ושנית השנאה לישראל אינה יכולה להחשב למעצור מכריע—כי הלא קיוס קליגולה, שונא ישראל מובהק, ששנאתו אמנם היתה פרי שבעונו, היה גאותו הקיסרי, שהחזיר לאיש חסדיו אגריפס הראשון את נחלת אבותיו, רוחם ההפכפכה של קיסרי רומי מוכשרת היתה לכל.

(6) De Saulcy קורא לתאריך זה תאריך נירוניס ז. א. תאריך, שעל פיו היו מונים בעיר נירוניס את שני מלכות אגריפס. שם העיר הזאת היה לפניו קיסריון Caesarea Philippi, נירוניס נקראה העיר ע"י אגריפס לכבוד נירון (211, A.I. XX). המנין אינו בטוח. מומסן (שם עמ' 453) משער את השנה 56 לס.ה. מדן (שם צד 140) את השנה 61 לס.ה. גם הוא מבחין תאריך נירוניס.

בגשתנו איפוא לקבוע את תאריך מטבעות אגריפס נבוא לתוצאות אלה: המטבעות עם שמות אספסיוס וטיטוס מהשנים: 14, 18. טבעות הן לפי התאריך (משנת 61. 2) הן שייכות איפוא לשנים: 74, 78 לס.ה. כמו כן המטבע משנת 19 מימי טיטוס השייכת איפוא לשנת 79 לס.ה., ז.א. אחרי עלות הקיסר לשלטון היחיד או זמן קצר לפני כן. לעומת זה נמנות המטבעות עם שמות הקיסרים האלה מהשנים: 26, 27, 29 על פי המנין הראשי משנת 50. הן נטבעו איפוא בשנים: 75, 76, 78. — ובנוגע למטבעות אגריפס עם שם דומיטיוס יש לקבוע את זמןן באופן כזה: לפי התאריך משנת 61:

- 14 A (Madden, p. 155, n. 1)
 18 " (" p. 156, n. 2)
 19 " (" p. 166, n. 3)
 24 " (" p. 157 s.n. 6,8,9, German. **עם התאר**)
 25 " (" p. 157 n. 10, 11 " " ")

המטבע האחרונה היא דו-לשונית מהקונסולט השנים-עשר לדומיטיונוס.
12-13 גם כן מהקונסולט הי"ב לדומיטיונוס ודו-לשוניות הן (Madden P. 157ss.)
(n. 12/13/14). המטבעות האלה שייכות איפוא לשנים: 86, 85, 84, 79, 78, 74.
ואלה הן סבות המנין הזה: המטבעות מהשנים 15, 14 לא יכלו להטבע על פי
תאריך שנת 50 לס.ה. שכן באפן כזה חלות הן בימי נירון. דינן כדין המטבעות
עם שמות אספסינוס וטיטוס מאותן שני מלכות אגריפס. המטבע משנת 19 לאגריפס

(1) BI II 284 קובע יוסף את התחלת המלחמה בשנה השתים-עשרה לנירון (66 לס"ה) המתאימה לשנה השבע-עשרה לאגריפס. השנה הראשונה של האחרון חלה אפוא בשנת 50 לס"ה איך הגיע יוסף למספרים האלה? בשני דרכים יכול הוא להשיג את הידיעות הנחוצות: או מארכיונו של אגריפס, דבר שהוא בגדר האפשרות, היות וברטור שבו מלחמה, שעמד תחת השגחת המצביא המיוחדת, בא יוסף בודאי יחד עם אספסינוס אחרי כבוש יפו אל קיסריין, מקום שם נערכה קבלת פנים נהדרת לאספסינוס ע"י אגריפס (BI III 443). קרוב לאמת, שכבר אז נצנץ הרעיון במחו לכתוב ספר על מלחמות היהודים. לכן יתכן גם שבעת שהותו אצל אגריפס, חקר ודרש לדברים שידעה בטוחה עליהם אפשר היה לשאוב רק פה. חפש התנועה נתן לו בודאי יען כי התנהגו בו מראש במדת הרחמים או יתכן גם, שהתאריך הזה נודע לו ליוסף מתוך מכתב אגריפס. הלא ידוע, שיוסף היה שואל מומן לזמן בעצת אגריפס בנוגע לדברים שונים (V. 366). בין אלה נודע לו בודאי גם התאריך, שעל פיו אגריפס היה מונה את שנות מלכותו. איך שיהיה, ברור שיוסף מוסר לנו דברי אמת שיש לסמוך עליהם.

(2) ככה גם מדין, שם צד 169 (הלוח).

אינה נמנית גם היא על פי התאריך הזה מסכות אלה: לפי BI II 284 פרצה המלחמה בשנת 17 למלך אגריפס Ἀγριππῆς μηνός. א. בחדש מאי (לפי לוח היהודים בחדש אייר). בהניחנו ביסוד החשבון הזה לפי המשנה ראש השנה א' א' שנת מלכים מא' ניסן ועד א' ניסן ז. א. מאפריל לאפריל נמצא, שהתחלת השנה השבע-עשרה לאגריפס חלה באפריל שנת 67 לס.ה. (1) וסוף השנה הזאת באפריל 67 לס.ה. אם נתקדם עד השנה התשע-עשרה לאגריפס יצא לנו סוף השנה הזאת באפריל 69 לס.ה. לכן אם המטבע הנזכרת משנת 19 לאגריפס משנה זאת היא, על כרחיה נטבעה לא יאוחר מאפריל 69 לס.ה. אולם מצד אחד ידוע לנו שעלית אספסינוס לכסא המלוכה חלה אך בראשון ליולי 69 במצרים (2). ברומי ובמערב הודו באספסינוס אחרי כן (P-W VI2 2634 ss.). במנותנו איפוא את המטבע משנת 19 לאגריפס לפי תאריך 50 לס.ה. נמצא שהיא נטבעה על שם דומיטינוס קיסר עוד לפני עלות אספסינוס על כסא המלוכה. לכן על כרחיה אנחנו לוקחים את התאריך משנת 61 לס.ה. הוא הדין בנוגע למטבעת טיטוס משנת אגריפס זאת. לבסוף מכריח אותנו התאר Germanicus והזכרת הקונסולט השנים-עשר לדומיטינוס על המטבעות הנזכרות משנות אגריפס: 24-26 להשתמש בתאריך זה, מפני שהמטבעות משנת 24 לאגריפס, אשר עליהן מופיע בפעם הראשונה התאר הזה, והמטבעות מהשנים 25-29 (3) לאגריפס שייכות על פי התאריך משנת 61 לשנת 86 לס.ה. הלא היא שנת הקונסולט השנים-עשר לדומיטינוס. לפי התאריך משנת 50 נטבעו מטבעות אלה:

23 (Madden, p. 156 n. 4)

24 („ p. 156 n. 5 German. בלי התאר)

26 („ p. 158 n. 15 „ „

וגם בלי הזכרת הקונסולט השנים עשר לדומיטינוס

27 (Madden, p. 158 n. 16) German. בלי התאר)

(1) Schuerer, op. c. I 3-5 S. 587, Anm. 5

(2) על פי יוסף (BI IV 601 617) קודמת אמנם המלכה ביהודה לזו שבמצרים, אולם עדותו אינה מתקיימת לעומת הידיעות אצל טציטוס (Hist. II, c. 79 initium ferendi ad Vespasianum imperii Alexandria coeptum, festinante Tiberio Alexandro, qui Kalendis Iuliis sacramento eius legiones adegit. Isque primus principatus dies in postremum celebratus) וסרוביוס (Divus Vespasianus c. 6: Tiberius Alexander praefectus Aegypti primus in verba Vespasiani legiones adegit Kal. Iul. qui principatus dies in postremum observatus est). אשר על פיהן ההכרזה הראשונה היתה במצרים. השוה Weynand, PW VI2 Sp. 2634 (3) מדין צד 165 מניה עם De Saulcy „that the 12th consulship of Domitian: De Saulcy extended over two years (25 and 26) of the era of the town in which these pieces were struck“.

בלי התאר German n. 17 p. 159 " (29

19 בלי, ו-21 עם התאר. German. p. 159 u. 19-21 (Madden 35

הן שייכות איפוא לשנים: 72, 73, 75, 76, 78, 84. מלבד זה יש להזכיר מטבע משנת 34 לאגריפס בלי שם דומיטיוס השייכת למרות זאת לזמן הקיסר הזה. גם היא נטבעה על פי התאריך משנת 50, שנת הופעתה היא איפוא שנת 33 לס.ה. 1).

פתרון השאלה שהציע בשעתו ארבע ואשר השתדלנו פה לנמקו ולשנותו בכמה נקודות מפנה את הקושיים הכרוכים אחרי הנחותיו של מומסן או מצמצם אותן לכל הפחות במדה רבה. המטבעות עם שמות אספסיוס וטיטוס מגיעות רק עד שנת 78 לס.ה. אין אנחנו נאלצים איפוא לקבוע את המטבעות משני אגריפס: 26-27, 29 כמה שנים אחרי מות שני הפלביים הראשונים ולישב את הקושי המתהווה על ידי זה. שהמטבעות נטבעו על שם Divus Vespasianus, Divus Titus למרות העדר המלה divus. החשבון הזה מבאר גם את העלם התאר Germanicus. השנים אשר בהן נעדר התאר הזה כלן הן לפני 84 לס.ה. 2), אשר אז קבל דומיטיוס את התאר. לא נכון איפוא הדבר, "שלאנשי הגליל לא היו נהירין שבילי מלכות העולם הזה." 3) לבסוף יש לציין, שקביעת המנין המוצעת פה שומרת עד כמה שאפשר גם על אותו הדבר, שהביא את מומסן להנחת תאריך אחד נ. א. על הדמיון שבין המספרים על המטבעות עם שמות שלשת הפלביים או רק שנים הראשונים. ובאמת, את המטבעות עם שמות שלשת הפלביים מהשנים: 14, 18 משנת 19 עם שמות טיטוס ודומיטיוס יחסנו לתאריך משנת 61 לס.ה. ואת המטבעות מהשנים: 27, 29 (עם שמות שלשת הפלביים) 26 (עם שמות אספסיוס וטיטוס, במקצת גם דומיטיוס בלי התאר. German.) לתאריך משנת 50.

נחזור עכשיו אל נקודת המוצא שלנו. מה הן המסקנות שיש להוציא מתוצאות חקירת המטבעות האלה בנוגע לקביעת זמן חבור ספר תולדות יוסף? למעלה ראינו, שהמטבע הכי צעירה היא משנת 86 לס.ה. והכרזת האחרונה

(1) הכתובת שנפרסמה 121 S. 1884 ZDPV VII עם התאריך הכפול "Ετους λζ' τοῦ καὶ λβ' שייכת או לשנת 86 לס.ה. (ארבע) או לשנת 92 (מומסן). לתוצאות בטוחות אי-אפשר להגיע.

(2) יוצאת מן הכלל רק המטבע משנת 35 לאגריפס (Madden p. 159 n. 19) השייכת לשנת 84 למרות זאת שהתאר Germanicus נעדר.

(3) קושי אחד ישאר גם עכשיו ואין באורנו יכול להסירו ובמובן זה אמנם הגליליים לא היו בקיאים בהליכות מלכות העולם הזה. לדומיטיוס אין תאר Σεβαστός בשום מטבע והתאר Ἀυτοκράτωρ רק באחדות מהן. אולם את הקושי הזה יש לבכר על פני אותן השגיאות הגסות שצריך להעמיס על אנשי הגליל בקבלנו את דעת מומסן. אין לשכח שהגליליים האלה אינם שוכחים להזכיר אפילו תאר, אשר השמטנו לא היתה נחשבת לשגיאה גסה כזאת ומספר הקונסולטים של הקיסר שגור היטב בפייהם.

משנת 92 (מומסן) או 86 לס.ה. (ארבס). במלים אחרות: על יסוד החמר הנומיסמטי והאפיגרפי אפשר למצא את עקבות אגריפס לכל המאוחר עד 86 או 92 לס.ה. להרחיק לכת אינו מרשה החמר הנמצא. אפשרי איפוא הדבר, שאגריפס מת לפני 93 לס.ה. או בסוף שנה זו, ויוסף כתב את ספר התולדות עוד בשנה זאת או תיכף אחריה. אולם חקירת המטבעות פתחה לפנינו רק אפשרות, לקבוע את מות אגריפס בשנת 93 או זמן קצר לפניו, ואם מצד אחד העובדות המובאות למעלה (צד קפ"ב הערה 2) מחייבות קשר אמיץ בין ספרנו ובין קדמוניות, ו-א. שחבר את החבור הא' תיכף אחרי השני, היינו בשנת 93-94 או זמן קצר אחריה, וכל זה תלוי בזמן מות אגריפס המותנה בספר התולדות, ומצד שני אחרי חקירת החמר הנוכחי קבענו את הזמן הזה משנת 93 לס.ה. או זמן-מה לפני כן, נהפכת האפשרות הנזכרת בשים לב לקשר שבין שני הספרים, שאין לדחות אותו בשום נמוקים, לודאות גמורה. נוכל איפוא להניח, שאגריפס מת לפני 93 או לכל המאוחר עד סוף השנה הזאת ויוסף כתב את ספר תולדותיו אחרי מותו. נגד העובדות האלה אין עדות פוטיוס יכולה להתקיים. היא מביאה את כל הענין לידי סבך ללא מוצא ומכריחה אותנו להנחות המטפחות בפני העובדות. עלינו לותר עליה בתור אמצעי הוכחה 1).

III

נסיון נועז וחרוף ההגיון נעשה בשנים האחרונות ע"י לקר 2) מצד אחד להציל את עדות פוטיוס, ומצד שני, מבלי להשען על העדות הזאת ובאופן בלתי תלוי ממנה לאחר את שנת מות אגריפס עד 100 לס.ה. אך ורק ע"י קביעת השנה, בה הופיע ספרו של יוסטוס מטבריה וגם מתוך הופעות ידועות בקומפוזיציה של סוף סדמוניות. בנוגע לעדות פוטיוס, העירונו כבר למעלה (צד קפ"ה הערה 1), שהוכחות לקר אינן מספיקות. עיקר דבריו נוגע למומנט השני. חשבון לקר בקיצור זה הוא:

חבורו של יוסטוס על המלחמה עם הפולמוס על ספר יוסף, שלא הופיע לפני 75 לס.ה. עליכרחו נגמר לכל המוקדם בשנה זו. ואם יוסטוס לפי עדות פוטיוס גנז את ספרו 20 שנה והוציא אותו אחר מות אגריפס, יוצא, שהזמן היותר מוקדם להופעתו היא שנת 95 לס.ה. ו-א. מות אגריפס חל לכל המוקדם בסוף שנת 94 או בשנת 95 לס.ה. זמן קצר לפני דהופעת ספרו של יוסטוס, וספר תולדות יוסף נכתב לכל המוקדם בשנת 95 לס.ה. או זמן קצר אחרי כן בתור תשובה. הקשר בין קדמוניות ותולדות יוסף ינתק גם פה והשאלה במקומה תעמד, גם אם אגריפס

1) על עצם השגיאה אצל פוטיוס עיין למעלה צד קפ"ה הערה 1.
Op. c. S. 1ff. 2)

..... לא מת אך בשנת 100. לכן לא נשאר לנו באמת מוצא אחר בלתי אם לדהודות, כי V. 359 נכתב אחרי שנת 100 לס.ה. בו בזמן שקדמוניות הקשורות עם ספר תולדות יוסף נגמרו כבר בשנת 93-94 לס.ה. איך לפתור את הסתירה הזאת? ועל יסוד השנות הנוסח בסוף קדמוניות (1) נא לקר לידי המסקנה החריפה, שהיו שתי הוצאות של הספר הזה: אחת שהסתיימה בפסוקים 258+267 בלי רמז לתאור חיי יוסף שצריך לבא אחריה. היא הופיעה בשנת 93-94 לס.ה. השניה נסתיימה בפסוקים 259-66 עם הודעה ברורה מצד יוסף לספר את קורות חייו. ההוצאה השניה הזאת הופיעה עם ספר תולדות יוסף אחרי שנת 100 לס.ה. ככה נפתרת לפי לקר הסתירה הנזכרת, שספר התולדות מכיל ידיעות על מאורעות מאוחרים לשנת 93-94. כי ספר תולדות יוסף בשלמותו נספח לקדמוניות אחרי שנת 100 לס.ה. באמצעות 259-66.

בנוגע לסיום הכפול של הקדמוניות, שלקר עמד עליו בצדק, הנה כבר העיר הלם בבקורת על ספרו של לקר (2), על דבר אחד שנעלם מעיני לקר. יוסף מודיע גם AIXX 259 וגם XX 267 על חפצו, לספר עוד פעם את מלחמות היהודים והרומאים. מדוע הוא חוזר על זה פעמים? הלא רק מפני זה, שספרו הראשון על המלחמה נתקף ע"י מתנגד – וזה היה כמובן אך ורק יוסטוס איש טבריה – שהטיל ספק באמת הראוירים. ובכן שני הסיימים מחייבים את התקפת יוסטוס ואין רוח זמני ביניהם. הנוסח הכפול אינו אלא פרי רשלנותו הספרותית של יוסף ואין להוציא מזה שום מסקנות. אולם הנחתו של לקר, שגם בלי עדות פוטיוס ואך ורק על יסוד חשבון זמן חברו של ספר המלחמה ליוסטוס בשנת פרסומו, יש למצא את הסתירה הכרונולוגית בין ספר תולדות יוסף בתור נספח הקדמוניות ובין הזכרת מותו של אגריפס בו – גם ההנחה הזאת יסודה בטעות הוא. כי החשבון שעליו לקר בונה את הסתירה הנזכרת ואשר יסודו בהנחה, שיוסטוס התחיל לכתוב את ספרו אך אחרי הופעת המלחמות ליוסף ז. א. לכל המוקדם בשנת 75 ואחרי גזו אותו לעשרים שנה פרסמהו אך אחרי מות אגריפס ז. א. לכל המוקדם בשנת 95 לס.ה. – החשבון הזה מותנה מההשקפה, שספרו של יוסטוס נועד מראש לסתור את ספר המלחמות ליוסף וחבורו נגרם על ידי זה האחרון. אולם להשקפה הזאת אין כל יסוד. מנין לנו ההוכחה שספרו של יוסטוס נכתב מראש בתור פולמוס נגד ספרו של יוסף, באפן שעשרים שנות גניזה, אשר יוסף מזכיר אותן, מתחילות לכל המוקדם משנת 75 לס.ה.? במקום אחר נסיתי להוכיח, שהניגוד בין יוסטוס ויוסף לא נבע מתוך שנאה פוליטית ביניהם, יען כי יוסטוס לא היה שונא

259: Παύσεται δ' ἔνταυθά μοι τὰ τῆς ἀρχαιολογίας 267: ἐπὶ (1)
τούτοις δὲ καταπαύσω τὴν ἀρχαιολογίαν.
Philologische Wochenschrift, XLI, SP, 484 (2)

רומאים כלל, אלא אך ורק מסכות פרטיות. בשעת המהומות בטבריה לפני בוא אספסינוס אל הגליל התנקש יוסף בנפש יוסטוס שנמלט אל אגריפס (V.390 ss.) ושמש לפניו בתור מזכיר הרחק משדה המלחמה (1). אולם את אשר עולל יוסף לו ולעיר מולדתו לא שכח ובאין לאל ידו להתנקם בו, יען כי בינתיים יוסף נפל אל הרומאים ועלה לגדולה, גמר בנפשו להשפיל את כבודו ולבזות אותו בעיני החוגים הרומיים. שבהם התהלך יוסף, בגוללו לפניהם את פרשת חייו הכתומים והמלאים שוד ורצח והוללות (2) לפני בוא אספסינוס הגלילה. באפן זה קוה יוסטוס להבאיש את ריח יוסף בעיני ידידיו הרומיים בתור בן-אדם ולמרר את חייו. את תאור שלטון עריץ זה, שנהג יוסף בגליל, שם יוסטוס במסגרת רחבה של ספר מלחמת היהודים והרומאים בתור חלקו הראשון או פרק אחד ממנו. סוף הספר הגיע בלי ספק עד חרבן ירושלים. את הידיעות הנחוצות לו יכל יוסטוס לשאוב ובודאי גם שאב ממש כמו יוסף מאגריפס. נוכל לתאר לנו, שספורי אגריפס על תפקידו העלוב של יוסף בימי מצור ירושלים הגבירו עוד ביוסטוס את שנאתו אליו ובודאי לא דלג על זה בספרו. מתקבל מאד על הדעת, שאת כל זה מסר אגריפס ליוסטוס. שהיה מזכירו בתור חמר לחבור „זכרונות“ (ὑπομνήματα) תיכף אחרי שובו מן המלחמה. זה היה בשנת 70 לס.ה. בחמר הזה כמו כן בזכרונותיו הוא השתמש יוסטוס בשעת חבור ספרו אשר כפי שיש לשער, נגמר עד 73 או לפני כן. והיות וספר המלחמות ליוסף לא הופיע לפני 75 לס.ה. לכן גם נוסח ספרו של יוסטוס משנת 73 או לפני כן לא היה כולו שום דברי פולמוס ישר נגד תאור המאורעות בספרו של יוסף. אולם בינתיים הופיע ספרו של זה מאחרון ארבע שנה יוסטוס את הנוסח הראשון של ספרו עיי צרוף דברי פולמוס נגד שונאו. את השתלשלות הדברים זאת ספר יוסטוס בפתחה לספרו (וב 3) הוא הזכיר גם את עשרים השנה, שספרו היה גנוז (4) ואשר מנה אותן כמובן מיום גמר הספר בשנת 73 או לפני כן, יען כי השנויים שחלו בו אחרי הופעת ספרו של יוסף לא היו בלתי אם דברי פולמוס ותקונים בלבד. ולכן אם ספרו של יוסטוס נכתב עד שנת 73 לס.ה., יצא לנו חשבון 20 השנה של גניזת הספר אחרי חבורו עד 93 לס.ה. ולכן גם אותו הקרע הזמני, אשר לקר רצה

(1) C. Ap. I 56; V. 355 ss. השוה לזה לקר בספר הנזכר צד 16 והלאה

(2) השוה גם ס. H. Drexler, Klio IX S. 293*9.

(3) ככה גם S. 68 Luther, op. c.

(4) על סבת הגניזה עיי. Drexler, l. c.

לגלותו בין קדמוניות וספר התולדות, מבלי שים לב לעדות פוטיוס אלא אך ורק על יסוד חשבונות כרונולוגיים – הקרע הזה איננו והסתירה הנזכרת בספר התולדות באופן זה אינה נוצרת כלל. אין איפוא בכח הצרוף הזה להוכיח שאגריפס מת בשנת 100 וספר תולדות יוסף נכתב אחרי כן. נוסף על זה יוצא לנו, שאלמלא היתה לנו עדותו של פוטיוס והיינו דנים על הענין מצד אחד רק על יסוד העובדות המופיעות בספר התולדות ומצד שני על יסוד המסקנות על המסבות המכריעות את חבור הספר הזה, לעולם לא היינו באים לידי הסתירה הזאת. אם החקירה הלכה בדרך זאת, הגורם לכך היתה הידיעה אצל פוטיוס (1), ואם לקר בוחן את סבות הסתירה הזאת, רשאי הוא להזכיר רק את הידיעה ההיא. אולם אין הזכות אתו לחשב מחשבות על המסבות המתנות את חבור ספר התולדות, אשר על ידן הסתירה הזאת אינה נוצרת כלל. במלים אחרות: האמצעי היחידי הכשר, להוכיח על אמתות הנחתו של לקר, שאגריפס מת בשנת 100, וספר חיי יוסף נכתב אחרי כן, היתה אך ורק עדות פוטיוס. אולם למעלה הראינו, שהעדות הזאת מוטעית היא. בזה מתערער יסוד בנין הוכחותיו של לקר. אם נוסיף עוד בתור נמוק אחרון, שאפן דבורו של יוסף על דומיטינוס ואשתו (V. 429) עושה את הדבר כמעט לודאי, שהמקום הזה נכתב עוד במי הקיסר הזה, ז.א. לפני 96 לס' (2), אזי אין ספק בדבר, שלקר טועה בקביעת זמן ספרנו. עלינו לשוב לדעה המקובלת, אם לא נרצה להעלים את עינינו מהעובדות.

(1) הלשר אומר במאמרו על יוסף אצל PW Sp. 1941: „Wie mir scheint, wuerde man, wenn wir nur die Zeugnisse des Iosephus haetten, schwerlich bezweifeln, dass Agrippa I. vor 93/94 gestorben ist“
Helm. l. c. עיין (2)

כתובת יונית בגולן העליון

מדרום לקוניטרה העיר הגדולה ביותר בגולן הצפוני, במרחק של חצי שעה הליכה לערך דרומה מהכפר הצ'רקסי מנצורה, לרגלי תל-אבו-נדה, ההר הוולקני המצטיין ביופיו האופיני עד למאד, נמצאת "חורבת באב-אל-הוה".

החורבה מיושבת ב"חמולה"—כעשרה אהלים שחורים—של ערב אל אמיר פאעור, שבט אל-פאד'יל *الفيل* הנקראים על שם החורבה בשם, "ערב באב אל-הוה". על ראש החורבה עצמה נמצאים "בתי אבן" לחורף; ה"בתים" מסודרים מהאבנים הרבות והמפוזרות בחורבה כגדרות נמוכות מטווחות חמר ועליהן גג-חמר עץ כלונסאור.

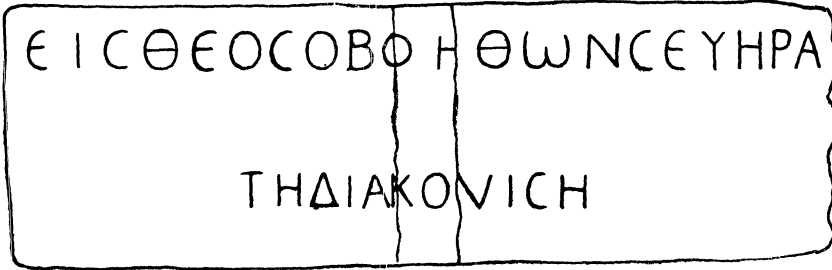
ה"בתים" האלה משמשים בעיקר לבקר בחורף, הקשה שם בדרך כלל, אחרי אשר אין שנה שלא ירד שם שלג.

על שטח של מאתיים מטר בערך מפוזרים שרידי חורבות בתיים שיסודותיהם נכרים עוד היטב, אבני הבנינים הן מבזלת, מסותתות באופן גס, אבל אפשר לזהיר שדהן שרידי משקופים, חלונות, עמודים וכדומה.

תושבי מנצורה הצ'רקסית כשעלו על אדמתם בשנת 1888 הביאו אבנים לבניניהם אשר הקימו להם מחורבות באב-אל-הוה ובניהם שרידים חשובים מאד שהמתישבים לא ידעו כלל את ערכם הרב והחריבו אותם כפי שאפשר לשפוט מהספורים שלהם עצמם וגם ללמוד מהשרידים החריבים שנשתמרו בדרך נס בגדרותיהם, הנראים לעין. כך, למשל, נמצא באחז הגדרות למערב העיר בפנים חצר פסל נשר מאבן בזלת מעובד יפה ועדין אבל חסר ראש.

בסמטא אחת לדרום העיר לשמאל הדרך ההולכת לרגלי החרמון ללבנון נמצאות בגדר סביב פתח-כניסה שתי אבנים גדולות ומהן אחת שבורה בקצה, כ-90 סנטימטר ארך וכ-30 סנטימטר רחב, כך בערך כל אבן. ובצד עוד שבר-אבן קטן ועליו מספר אותיות, כשמונה סנטימטר רחב, גבהו כ-30 סנטימטר. האותיות בגודל של 7-8 סנטימטר בערך, והרוח בין שורה לשורה כעשרה סנטימטר.

הכתובת בשלמותה היא 1):

εἰς θεὸν ὁ βοηθῶν Σευήρα
τῇ διακονίᾳ

המסורת המתהלכת בין בידואי המקום ובסביבה היא שזו כתובת מביית
כנסת יהודי קדום ב"באב-אל-הוה" אשר ממנה לוקחה, וכן המסורת היא
על כל החורבה שהיא חרבת "בני ישראל" והאדמה סביבה נקראת בפי כלם
בשם "ארד אל-יהוד", כמו כן החורבות הרבות שבסביבה גם הן "מן זמן אל-בני
ישראל".

כתובת זו מאשרת מציאות כנסיה נוצרית במקום הזה מהמאה הרביעית
או החמשית ואינה מקימת את המסורה המקובלת בין הבידואים, אבל יכל מאד
להיות כי מסורת זו קדומה היא ולפני הישוב הנוצרי בודאי ישבו שם יהודים
כפי הידיעות ההיסטוריות שישנן בידינו על ישובי יהודים עוד בזמן התלמוד
בגולן (2). לפני שנה בערך (1929-30) נגלתה שם במקרה מערת כוכין, מערה
מסודרת אבני בזלת גדולות וארוכות (3), ארבעה כוכין לכל צד וממול הכניסה
שנים, בכניסה פתח מאבן בזלת, הסובב על ציריו. המערה נפתחה לא מהכניסה
אלא מלמעלה. הבידואים בחשבם כי ימצאו שם, כפי הדעה המקובלת בינותם על
מטמונות במערות, אוצרות כסף וזהב, חפרו בה אבל לא מצאו בה, לצערם, כי
אם שלדי מתים שהתפוררו במגע קל.

אין ספק, כי חקירה יסודית היתה יכולה לחשוף הרבה דברים מענינים
וחשובים לא רק במקום הזה אלא בכל הסביבה, ובגולן בכלל, המלאה שרידים
שונים בחורבות הרבות המפורזות בחבל ארץ זה.

- (1) בעד הרכבת שלשה חלקי הכתובת לכתובת אחת קריאתה והבנתה אני חייב תודה למורי
הנכבד ד"ר מי שבה. חברי סוליסרניק שלו הראתי את הכתובת ראשונה, שער עוד לפני
הרכבת החלקים באופן נכון, שיש למלא את השורה הראשונה $\beta[\alpha]\theta\omega\varsigma$
- (2) פרופ' ד"ר ש. קליין, עבר הירדן היהודי הוצאת מגורה, וינה תרפ"ה, עמוד 47
והלאה. עי' גם 196 ין Schumacher Z.D.P.V. IX
- (3) לדאבונאי, בתנאים המיוחדים שנמצאתי או בגולן, בתור רועה-צאן אצל הבידואים,
לא יכולתי כמובן לקחת מדידות מדויקות ותרישים מדויק של הפסל, המערה והכתובת.

באורים לכתבת היונית שבגולן

הכתבת דהיא מהטיפוס הנפוץ במזרח ובו האקלמציה הידועה על יחידות האלדחים. דהאקלמציה "ה' אחד" לפי פטרסן (1) מצויה מאד. היא נמצאת או בצורה כמו בכתובת שלנו או עט הוספה כמו למשל אצל Prentice (ב-Part III of the Publications of an American Archaeological Expedition to Syria εἰς θεὸς καὶ ὁ 27 מספר in 1899-1900. (Greek and Latin Inscriptions). מצויה בכתובת ε. θ. Χριστὸς αὐτοῦ ὁ βοηθῶν. סוריה 73 פעם. עם הוספת Χριστός 27 פעמים (2). כתבתנו היא מדרום סוריה ומקום המצאה שייך עכשו לסוריה. בא"י הטופס הזה די נדיר. בסביבת לוד נמצאה כתבת דומה (3). היא נמצאה למשל על "אבן מיל" אחת מימי יוליאנוס ע"י Thomsen Z.D.P.V. t. 40 (1917) עמ' 63 מספר 203c. (השוה על אבני מיל של גירזה פטרסן עמ' 270 ואילך). פעם יש נוסח זה על כתבת יהודית שנמצאה באמאוס (ע"י Petersen p. 285 sq. Klein: Corpus p. 66): ברוך שמו לעולם εἰς θεός (4). הכתבת שלנו היא בטח כתובת שהמנדבת כתבה על בנין או על חלק בנין שנדבה או אחר נדב לכבודה ואינה כתבת של קבר. גדלה אינו מאפשר לחשב את

Erik Pétersen: E. θ. Epigraphische, formgeschichtliche und (1) religionsgeschichtliche Untersuchungen. Göttingen 1926.

(2) פטרסן שם עמ' 300. על שכיחות הפורמולה בכתובת העולם בכלל השוה פטרסן פרק 1 (עמ' 1-130).

(3) ע"י EΙΣΘΣΒ| ΗΣΥΧ A. Alt Z.D.P.V. t. 47 (1924) p. 91 מה שאלט ממל'א εἰς Θε(ε)ς βοηθῶν Ἡσυχία. אולם יש פה אפשרות שניה. היות ואין מלת המין אחרי θεός, למלא βοηθῶν. צווי אחרי האקלמציה הוא גם כן מצויה ע"י למשל Prentice שם מספר 302. על כתובת זו ע"י פטרסן שם עמ' 43. גם הוא רוצה לקרא βοηθῶν. למה הוא ממלא Ἡσυχία?

(4) פטרסן חושב את הכתבת הזאת לשומרונית. על מוצאו של הנוסח נחלקו הדעות. קאופמן (Handbuch der altchristlichen Epigraphik) עמ' 71 חושב שהוא wohl Clémont Ganneau דעת jüdischen sicher judenchristlichen Ursprungs. (Quarterly Statement of Pal. Expl. Fund 1882) עמ' 26 עומד על מוצאו היהודי. Prentice שם מספר 354 חושב את הגרפיתו ה ε. θ. ζοή לכתבת יהודית שנכתבה ע"י תיר יהודי שבקר את תדמור או ע"י רזושב יהודי של העיר.

זאת. אצל כתבת בנין צורה זו מצויה עי' Prentice (ב- Publ. of the Princeton Univ. Arch, Exped. to Syria in 1904—5 Div, III Gr. a. Lat. Inscr. Leyden 1921 מספר 1075 (פטרסן עמ' 10) מהשנה 355 אסה"נ או שם 800⁸ (פטרסן עמ' 30) Rev. Bibl. גם (השוה ε. θ. ὁ βοηθὸν Τωβείη εἰς τὴν οἰκοδομήν βοηθεῖν. (1893 p. 212 sq. יש כתבות שבהן הפועל קשור עם הגיניטיבוס עי' (Exped. 1899—1900) מספר 207, עם שניהם יחד (Exped. 1904—5) מספר 1186. לקבע זמן הכתובת לפי סימנים אפיגרפיים טהורים אי אפשר היורט ואין לפני עיני צלום אלא רק ציור בלתי מדויק מאד. הנוסח שלנו בלי כריסטוס נמצא לפי Prentice (Exped. 1899—1900) עמ' 52 החל מהשנה 326 אסה"נ עד השנה 412 (הפורמילה עם Χριστός עד לשנה 537) בחומר הסורי. יש לשער שהכתבת היא בערך מהחצי השני של המאה הרביעית או מהחצי הראשון של המאה החמישית (1). השם סוירה הוא שם נוצרי מצוי מאד (עי' Diehl. I. L. C. V. index s.v.). בנוגע לתאר διακονίσσα השה קברה של Theodora diaconissa אחת מהשנה 539 עי' Diehl שם 1238. Σοφία διάκονος אחת נקברה בא"י בשנה 517 עי' A. Alt. Wissensch. סיוירה או סוירה בעצמה גרמה להצגתה.

(1) [בעת ההגהה בלתי צלום בלתי שלם שאינו סותר את הטביעה הזאת].

זְכָר (וְהוּא אֵלֶּשְׁמָאע)

בשכבר הימים, כאשר תארתי (1) רק את עריכת השמאע הוא הזכר (הוראתו הזכרה) אמרתי אז, כי הזכר (2) הזה, אין חכמי האשלם מידים בו, ואין רוחם נוחה הימנו, ולא רק שאין לבם הולך אחרינו, אלא שגם החרם החרימוהו ותעב תעבוהו, באמרם כי הוא חדוש ובדוּתא, אשר בדאו אותו אנשים הוּזים שאינם הגונים בקחתם את תורת האלילות לקו, ומנהגיה לאור נתיבם. עתה אמרתי להביא תאור אופני עריכתו וסדורו, תולדותיו ומשפטיו, וכן דעות אבות האשלם וגדולי חכמיהם, ואת השקפתם ומשפטם אשר חרצו על מעשה הזכר ועושייו.

הזכר הוא אלשמאע, הוא קדום מאד, וכמעט כימי האשלם ימיו, כי מוצאים אנחנו את רשמי עקבותיו במאה הראשונה להג'רה כמו שיבא הלאה (3). הזכר היה בראשיתו רק שירות ואח"כ גם רקודים, אולם אח"כ כאשר נתערבו הערבים עם העמים שנכבשו לפניהם, הנהיגו במאה השניה להג'רה גם ספוס כפים ותף וכלי-שיר. עורכי הזכר אשר בבגדאד, קראו לו בשם "תַּגְבִּיר" (4). לאמר, הם עושים מה שהקדמונים עשו בזמן העבר, הינו, הם הנהיגו את הצעקות וספוס כפים, שהיו הערבים עובדי האלילים נוהגים לעשות אצל

(1) בדאר היום גליון רצ"ה יום ששי י"ג אלול תרפ"א.
(2) המלה זְכָר נכתבת בערבית ד'כר בד' רפויה, אולם ההמון מבטאים מלה זו בז', בעבור זאת אני כותב אותה בז' כמו בעברית.
(3) לפנים היה נהוג אצלנו להזכיר שם ה', כי מצאנו את דוד שהעמיד ליום "להזכיר להודות ולהלל" (דה"ב טז, ד). כששבו הגולים מבבל אמר הנביא: כי לא יחשו "המוזכרים" עד אשר ישים את ירושלם לתהלה (ישעיה סב). אח"כ בטל יוחנן כה"ג את המעוררים שהיו אומרים עורה למה תישן ה' (תהלים מד, כד), אמר להם: וכי יש שנה לפני המקום? (סוטה מ"ח ע"א). או בטלוג המוזכרים, כי לפ"ד המוזכרים והמעוררים אחד הם. יש לשער כי אז נאסר להגות השם באותיותיו, וכי אין מוזכרים שם שמים לבטלה, וזה למען הכרית את תנועת המעוררים המוזכרים לגמרי. אך מי יודע אם לא היו המוזכרים האלה אבות דִּיאִיסִיִּים שקמו אח"כ?

(4) הגביר משרש גבר, ובעברית עבר שהוראתו אחת בשתי השפות, לאמר דברי הקדמונים לשעבר, נחוץ להעיר כי הוראת השם הזה ומשמעו מגלה לנו, כי הזכר הוא באמת מנדרג אלילי קדמון, כיון שהם עוד בהיותם בראשית ימי האשלם כמעט, כבר יחסוהו להקדמונים שעברו.

הכעבה במכה לפני האשלאם 1). והוסיפו את התף והכנור והעוגב וחלילים וצלצלים ומצלתיים, ויהיו מרקדים לקול ספוק כפים וכלי־שיר.
מנהג עריכת הַזָּכָר וסודרו נפרץ אצל המשלמים, והוא נערך באופנים שונים ובעסק גדול, והננו מביאים את סדרי עריכתו לפי מה שראיתי בהיותי במצרים.
סדר עריכתם בלי תף ורקודים:

יושבים בשלש שורות, קדמה, צפונה, וימה. היושבים צפונה (מול הדרום דרך בו יתפללו למכה) שרים שירים בנעימה ובסול ערב, לכבוד הנביא שבחיו ומהלליו. עלייתו למרום בליל מסעו ממכה ירושלימה כשהוא רכוב על הַפָּרָק (אַלְבָּרָאק). אלה נקראים "משוררים" (מְשַׁדִּין), ובלשון המקרא "מהללים". אלה היושבים לימינם ולשמאלם, מתנוודים ומתנועעים לפנים ולאחור ואומרים: אֵלֶּהָ אֵלֶּהָ (בטוי ה' עב ובפה מלא) אלה נקראים "מזכירים" (מְזַכְרִין). וככה הם נשארים בערך שעה או יותר. אח"כ קמים המזכירים על רגליהם להזכיר מעומד, או יתנוודו ינועו, יתפתלו ויתעותו בהפנותם ראשם ימינה ושמאלה מלמטה למעלה, הגוף הולך אחרי הראש, לכל אשר יפנה הראש ילפת גם הגוף לצדו ימינה ושמאלה. ככל אשר יוסיפו להתרגש ולהתפעל לשירי המשוררים וענין תכנם, כן יוסיפו להתרומם להתפתל בהתלהבות ובמהירות חשמלית בבטאם שם אללה בכל כחם ממש. אז יקומו גם המשוררים על רגליהם, וגמרו השירות והתשבחות מעומד, וסימו בתחנה ותפלה להנביא בעצמו, כי יבא לעזרתם ולרוחתם, וחותמים בתהלות הנביא ומשפחתו וזרעו.

ההזכרה הזאת יערכוה לכל עת מצוא גם בבתים פרטיים ובפרט בלילות חדש ראמצ'אן 2) ולילות יום הששי ובמות עליהם מת. אלמקריזי (ח"ב 387) בדברו על לילות חדש ראמצ'אן בארמון החליפים הפאטמיים במצרים, כתב: אחרי אשר

1) בקראן (פרק אלנפאל) כתוב: ולא היתה תפלתם אצל הבית אלא צפצוף וספוק כפים. הינו שהיו צועקים ומספקים בכפים אצל הכעבה במכה. אמור מעתה כי הצעקות וספוק כפים הם מיסודם של הערבים עובדי האלילים שהיו לפני האשלאם, הרקודים הם מזמן האשלאם, והתף וכלי זמר לקחו מעובדי האלילים הפרסים והמדים.

2) השיך הגדול (שיך אלמשאיך) העומד בראש כל השיכים המנהיגים של כל החבורות הדתיות ובעלי הדרכים (אצחאב אלטרק) בארץ מצרים, הוא גַּלְשִׁיךְ אַלְבָּרָקִי (הוא מתיחס לאבי בכר חותנו של מחמד והחליף הראשון אשר קם אחריו). הוא נוהג כי יַעֲבֹד וְזָכַר בכל לילות חדש ראמצ'אן בחדרו הגדול אשר בבירתו באלְכַרְנַפֶּשׁ בקהירו, אך בלי רקודים ותפים, רק משוררים ומזכירים. המשוררים הם היותר גדולים והיותר מפורסמים בקולם דַּעֲרַב בארץ מצרים. הרשות נתונה למי שיהיה, כמשלם כאינו משלם, לבוא לראות ולשמוע אל הרנה, כי השיכים לבית אלבכרי הם חכמים ומלומדים נאורים ואינם קנאים. ביום חג הולדת הנביא 12) רביע אלאול) עורכים זכר באהלים הנטויים במקום החגיגה, גם כן בלי רקודים ותפים.

המטיפים היו מתנים מעלות חדש רמצי'אן ותהלות החליף והצופיים, היה כל אחד קם ומרקד עד אחרי. חצות הלילה.

אולם אם יערכו זכר על קבר, אז יעמדו במעגל סביבותיו. וכן אם עורכים אותם במקום עראי, אז גם כן יעמדו במעגל.

כמו כן ישנן הזכרות אשר יערכו בעלי הדרכים השונים, וסדרים קבועים ותנאים מיוחדים להבאים בסוד הדרכים ההם, סיעה סיעה לדרכיה ותנאיה, וכל סיעה בשם השיך אשר אליו תתייחס, בשמו תדגל.

וזאת היא ההזכרה אשר לסיעת בעלי הדרך אלקאדריה (1).

ברסודים ותפים.

באולם מיוחד לזר (2) בפתח, מסום מוקף בסורג עצים משלש רוחות, קדמה צפונה וימה, עד הקיר הדרומי ואצלו הכניסו: המזכירים יעמדו בתוך המוקף, בשלש שורות. שורה לכל רוח. לעמתם בצד דרום, יעמד או ישב השיך המנהיג של הסיעה. הוא פותח ההזכרה בקריאת פרק הפתיחה של הקראן (אלפאתחה). והפסוק הזה: כי ה' ומלאכיו דורשים שלום הנביא גם אתם המאמינים דרשו שלום לשלום (אלאחזאב 56). אח"כ יתחיל להזכיר השם אללה פעמים רבות, והוא מתפתל ומתעות בגופו, והם עושים כמוהו. אח"כ מזכיר את השם במהירות, אח"כ מזכיר אֶל־לֵּה אֶל־לֵּה במשכו במבטא הא' ובהדגישו את־הל' והפיקו את הה' בכח. אח"כ יהגה בגרונו הֶהֱהֶה הֶהֱהֶה הֶהֱהֶה הֶהֱהֶה (3) בהגה משוך וארוך היוצא מעומק הלב. אח"כ מתחיל להוציא קול נחר מגרונו כנחרה חרישית אֶחָחָח אֶחָחָח אח"כ אֶחָחָח אֶחָחָח (3). כשהוא הוגה את האותיות ה' ח' אינו נלפת ימינה או שמאלה, כי אם מלמעלה למטה. מרים גופו ומשפילו בתנועה מאונכת ישרה, למען יצא הגה אותיות הגרון הנז' בכח ומשוך ממעמקי הריאה, כמעשה המפוח הלוחץ את האויר מלמעלה למטה. אח"כ יהגה הוּה' הוּה' אח"כ יהגה יְהִי־הוּ יְהִי־הוּ אח"כ בתכיפות ובמהירות נחפזה, הוּ הוּ הוּ (4) בקול רם. כאשר הוא משנה בכל פעם את סדר הגה המבטא הוא חוזר וכופל ההגה ההוא פעמים מספר, והסיעה אחריו שומרים כל הגה וכל

(1) על שם השיך עבד אלקאדר אלגילאני. מת בשנת 561 להג'רה—דתתקכ"ו. הוא קבור בבגדאד במקום קברו של ר' יוסי הגלילי (כתבתי ע"ז מאמר בדאר היום, אמנם אני אומר עתה אולי הוא ר' יוסי גלילאה האמורא?)

(2) המקום הקבוע לזכר נקרא שְׁמַאצְכָּאנָה לאמר, בית הזכר. והשם הזה מרכב מערבית ופרסית.

(3) השואים הם נחים.

(4) השם הו נמצא אצלנו בההושענות כמו אני—והו הושיעה נא. בערבית הוראת השם הזה, אצל הצופיים, מונח למושג הטמיר הנעלם שאינו נראה המצוי בלי מקום וזמן.

תנועה לעשות כמוהו ומחקים תנועותיו והגיגיו, בהתעותם והתפתלם בראשם וגופם ככל האמור, בדבקות ובכונה. וככל אשר תעלה התלהבותם למדרגה יותר גבוהה, כן תהיינה תנועותיהם תכופות וזרירות ומהירות. אח"כ יסח השיך המנהיג תף בידו ויתופף בו, אז יקחו אחדים מהחברים תפים ויתופפו, ואז יצא המנהיג במחול וירקד וימחא כפיו בעת אשר החבורה לא יחדלו מלהזכיר ולהתעות כאמור. אח"כ יצאו מקצתם לרקד אחד אחד. אח"כ יקרא המנהיג – בהעיפו עיניו למרום – את השיך הגדול ראש הסיעה ופטרונה אשר החבורה מתיחסת אליו: יָא עֲבָד אֱלֹהֶיךָ! לאמר הוי עבד אלקאדר! ומסימים בתפלה להנביא כאמור למעלה.

יש אשר יתעותו ויתפתלו באותה מדה עד כי ייעפו ויפלו הוזים שוכבים מחוסרי הרגשה כפגרים, ורירם נוזל עם קצף מפיהם (1). על המצב הזה יאמרו ה"תגלות" כמו שיבא הלאה.

סיעת אלמוליה

ברקודים ותפים וחלילים.

אנשי הסיעה הזאת דוגלים בשם השיך אֱלֶנְקֶשְׁבֵּנְדִי. הם מצטינים בכבוע צמר ארוך, אסטוני החבוש לראשם, גונו חום-כתום. השיכים שלהם ישימו עליו בקצהו למטה אצל המצח מצנפת ירוקה דקה. הם יושבים יחד במנזר אשר להם, אולם הנשואים אשר אשה להם, יושבים איש איש בביתו הפרטי.

ההזכרה תערך באולם המיוחד לזה העשוי באמצע עגול כעין זירה, והם מחוללים סביבותיה בפרשם וזרועותיהם עד ארבורת ידיהם ישר מאוזן ימינה ושמאלה. בהסתובבם על עצמם יסבו ויחגו סביבות הזירה סביב סביב, לקול המחללים בחלילים והמקישים בתפים העומדים עליהם.

יש מבעלי הדרכים אשר יגדלו פרע שער ראשם ומורה לא יעלה על ראשם לעולם (כנזירותו של שמשון), והיה בצאתם במחול יסירו את הכובע והמצנפת, וירדו שערותיהם תלתלים לאורך קומתם.

גם ישנו מקום בקהירו ברובע בולאק אשר דהזכר נערך שם על ידי נשים, וכמובן לא ראיתיו. אמנם פעם אחת הלכתי לקבר סידה נְפִישָה (מזרע הנביא) בליל הולדתה. אז נוהרים אל קברה כל המצרים ברכבותיהם, ועורכים שם הזכרות למאות סביבות המקום ההוא, בלי רקודים ותפים, וארא באחד ממעגלי ההזכרות של ההמון הפשוט, אשה אחת מדלֵיל העם, ראשה פרוע, שערותה סתורות ויוודות תלתלים, מתנודדת ומתפתלת ומזכרת יחד עם הגברים, חכמיהם עוברים ומשחקים, אחדים מהם רגזו אך לא מיחו בה.

(1) זה טבעי, ובא להם מגלגול הראש ובלבול הקבה ע"י התעותם והתפתלם בגופם ובראשם זמן רב.

קריאתו, אמר לו אבו־מושא: אלו ידעתי כי תאזין לקראתי, הייתי מתהדר לקרוא לך שירה נעימה! 1).

ג.

כאשר נכבשה פרס לפני שוכני הערבה בימי עמר בן אלכטאב הובאו שבויים רבים למדינה "מהחרש והמסגר" ובתוכם גם יודעי־גון ופורטים עלי־נבל ומנצחים עלי כלי־שיר. מאלה למדו הערבים במדינה פרס בשיר (2) ומשם נפוצה תורת המנגינות בארץ ערב ובארצות האשלם (3). אז החלו לקרוא גם את הקראן בנעימה יפה (4). אמנם נעימות קריאתו אינן שוות בכל הארצות. לכל ארץ וארץ נעימה אחרת. הנעימה שקוראים בארץ מצרים אינה דומה לזו של ארץ המערב (מרקו), וכן שאר ארצות (5).

(1) כיום ישנם אנשים במצרים, ובדאי ישנם כאלה בכל העולם, הסוברים שהקראן הוא קודש קדשים ואין לקרוא בו, מפני שאין איש בעולם אשר יבין פשוטו וכל שכן רזיו ורמזיו, על כן יש להניחו בביתו רק בתור סגולה לשמירה מהמזיקין!

(2) גם במכה היו משוררים אבל עקרם ורובם היו במדינה אלה ואלה למדו ממשוררי פרס ומזמריה, כמו שאבאר. 1. טיפס המזמר במדינה התלמד דרכי הנגינה משבויי פרס, הוא המזמר הראשון שהיה באלמדינה והוא כמו כן המזמר הראשון בימי האשלם; 2. המזמר מְעַבֵּד היה הולך תמיד אל המזמר נשיש הפרסי; 3. המזמר הכי גדול שבכלם בקולו הערב והמהולל, אבן־שריג' היה עוגבו לפי מלאכת הפרסים. הוא שמע זמרת הפרסים מהבנאים הפרסים אשר הביא אבן־אלְזַבְּרִי לבנות הכעבה במכה, וינגן על העגב הפרסי את שיר הערבים; 4. המזמר אבן מְחַרְזו היה נוסע לפרס ומתלמד שם זמרים, אח"כ היה נוסע לדמשק ושם היה מתלמד זמרת היונים, והיה בוחר הטוב והיפה שבשירי שניהם ומזמנם ומחבר זמירות לשירי ערב ויפילא לעשות, ויקראוהו צֶלְצֶל הערבים! (צנאג'—אלערב).

(3) בראשית ימי פריחת האשלם ראו הערבים התענינות רבה בקדמת השירה והזמרה. באחד מקצות העיר מכה הקדושה היתה חצר אשר מדי שבוע בשבוע היו מתאספים שמה המון רב לשמוע אל זמרת המזמרים אבן־שריג' ואלגריץ. היו מושיבים אותם ע כסאות והם היו שרים שיריהם וחוזרים עליהם ומתחרים זה בזה בזמרתם. ויש אשר התוכחו ושרו במסגד הכעבה!

המתחסד אבו־סַאִיב אֶלְמִקְזוּמִי היה פוסק תפלותיו ומבקש מאת מְעַבֵּד לשיר והוא היה שומע אל שירותיו בתוך מסגד הכעבה. כששמע אבו־סאיב דגן את שירתו היפהפירה אֶלְדִּלְפָּא באלמדינה, אמר: אנחנו במצב סכנה מהזמר הזה, ה' ישמרנו מכל רע, כי אני איני בטוח בעצמי שלא יפילני ויפרעני לשמצה, ויבך!

(4) יש מסורת: הנביא אמר, פארו את הקראן בקולותיכם. גם אמר: מי שאינו קורא בנעימה יפה אינו משלגו.

(5) מאלך בן אנש אמר: כי קריאת הקראן בנעימות לא תערב לו לא בחדש רמדאן ולא בשאר ימות השנה, מחמת שקריאה זו דומה לשירה (וזה אסורה). גם אמר: שמעת שמלמדים קריאה זו את האמהות כמו שמלמדין אותן הנגינה והזמרה, ומה רחוקה קריאה זו מקריאת הנביא! לעמת זה כששמע עמר בן עבד אלעזיז את קולו הערב של אבן שריג' אמר: מי יתן והיה זה בקריאת הקראן!

ברבות הטובה באלמדינה מהשלל הרב וחיל גוים אשר הובלו שמה יום יום, ואלה אשר תמל לא היה להם פת לחם לשבור רעבונם, ורק בתמרים אחדות ליום השתפקו, החלו לפוש כעגלי מרבק ולהתענג על כל טוב, לשיר לתופף ולרקד, ממילא מובן שהחלו גם לשיר שבחי הנביא גדולתו ותהלתו, לתופף ולרקד לכבודו על כל הטוב אשר הגיע אליהם בגללו, והוגד הוגד שעבד אללה בן ג'עפר אלטיאר בן אבי טאלב היה שר ומרקד לכבוד הנביא. בודאי לא היה הוא היחידי שעשה זאת.

בקארן כתוב: כי ה' ומלאכיו דורשים שלום הנביא ואתם המאמינים דרשו שלומו לשלום (אלאחזאב 56). במסורת (חדית) הנביא אמר: הרבו להתפלל עלי בליל ששי ויומו. עוד מסורת: כי הנביא הוא אשר יעמד למליך טוב למאמיניו ביום הדין הגדול: כל הנביאים ביום ההוא יתפללו ויבקשו איש איש על נפשו, אבל מחמד יתפלל ויבקש בעד אומתו. על כן אין להתפלל אם מצאו כי הסורבה לנביא היא גם קורבה לה' ובמה יתקרבו אל נביאם, ובמה יתרצו אל אדונם, אם לא בהזכרת שמו ובדרישת שלומו, לתנות צדקותיו שבחיו ותהלותיו, פרשת גדולתו ותפארתו ועמדתו התקיפה כתריס בפני הפורעניות בעד כל מאמיניו ביום הדין הגדול (1).

ד.

ובכן הבה נראה על מה סמכו בעלי אלשמאע הוא הזכר בהכניסם המנהגים הזרים הללו להאשלים, ומה ראו להלבישם באצטלא של קדושה. הן מצאו מסורות אחדות מתולדות הנביא, המתאימות להלך רוחם, ויסתיעו משם לחזק שטתם ולאשר ולקים אותה ולמשחה במשחת קודש. ואלה הן:

כאשר ברח מחמד ממכה למדינה והגיע שמה, שרו עלמות תופפות מבנות אלנג'אר (2) חרוזים אחדים לכבודו לברך את בואו. וכן ביום חג, היו הכושים הנעצרים במסגד הנביא, משחקים בחרבות ומגינים. הנביא, אשר ביתו היה פתוח ל־מסגד, עמד בפתח ועאשה עומדת מאחריו והיו רואים במשחקם, במסורת אחרת נאמר, כי עמר בן אלכטאב כהה בהם, ויאמר לו הנביא הנח להם לבטח. כמו כן ביום חג בא אבו־בכר אל בתו עאשה אשת הנביא, וימצא שם שתי

(1) בהתפללם בסיום הד'כר להנביא כי יעמד ויפלל בעדם בכח השפעתו הגדולה הם אומרים: יא צריץ אַלְג'אה! הוי בעל היכלת הרחבה!
(2) זקנתו של מחמד היתה מבית אלנג'אר אשר במדינה.

עלמות שרות ומתופפות, ויגער בה (במסורת אחרת כתוב: ויגער בהן) ויאמר, האם זמר השטן (1) בבית הנביא?! הנביא אשר הסב פניו אל הקיר (לפי מסורת אחרת היו פניו מכוסים) פנה אל אבו־בכר ויאמר לו: הנח להן, הן לכל עם חג והיום הוא יום חגנו.

וכן כאשר שב ג'עפר אלטיאר בן אבי טאלב דוד מחמד מארץ גלותו מארץ כוש, ויבא (2) למדינה וימצא את מחמד בתקפו ובגדולתו שמח מאד. עוד גדלה שמחתו שבעתים כאשר קדם הנביא בשמחה את פניו, ויאמר לו הן כמוני כמור ומדותי כמדותיך. אז לא היה לשמחתו כל גבול, ויצא במחול וירקד על רגל אחת סביבות הנביא, עד אשר נפלה שמלתו מעליו, ושאל הנביא מה המחול הזה? אמר כן יעשו להנגוש בכוש (3).

גם אמרו, כי עבד אללה, בן ג'עפר אלטיאר הנז', היה נוהג לשיר ולרקד לכבוד הנביא (4).

וכן במסורת: הנביא אמר פארו את הקראן בקולותיכם (5). גם אמר, מי שאינו שר בקריאתו אינו משלנו (6).

כי הנביא האזין לקריאת אבו מושא בקראו את הקראן בקול ערב. כי ה' אינו מאזין לשום דבר, כמו שהוא מאזין לקריאת הנביא את הקראן קבול ערב!

כי הנביא שמע את שירי מרעיו ששרו בעת שחפרו את החל אצל מדינדה, וכן בהכנסו למכה היה המשורר שר לפניו. כי הנביא הזכיר בית אחד להמשורר לביד, אשר בו יאמר כי הכל הבל זולת ה' לבדו, ושבח אותו.

(1) בבכארי כתוב מזאמיר אלשיטאן, הינו כלי זמר השטן, אבל אצל אבן תימירה כתוב מזמור אלשיטאן הינו מזמור השטן, כמו בעברית.

(2) הוא גלה ממכה לכוש מחמת שרדפו אותו במכה על התאשלמו.

(3) נגוש הוא (נג'אשי) שם התאר למלכי כוש כמו פרעה למלכי מצרים.

(4) זה יוצא ממה שסופר כי אחד מגדולי מתחסדיהם מאן לבוא אל הֶזְכְּרִי, ויאמרו לו: התכחש בו ולא תודע בו? אמר איך אתכחש לו, בעת שעשה זאת מי שהוא טוב ממני ומכם הלא הוא עבד אללה בן געפר אלטיאר, אמנם אני מתנכר אל מה שחדשו בו, אכן הדברים סתומים, כי לא נאמר אם היה רק שר, או שהיה גם מרקד, מכל מקום מסתברא שהיה גם מרקד, הואיל וראינו כי אביו רקד סביבות הנביא כמו שנו"ל, לפי הנראה היה עבד אללה מחובבי השירה, כי המזמר סאיב כאתר היה מאגשי, ואבן שריג היה בא אליו תמיד, גם אמרו כי הנביא התיר לו לשיר, כמו שיבא בזה הלאה.

(5) יש מי שפרש כי יפארו את הקראן בקריאתו בלב גשברי.

(6) יש מי שפרש את הדברים האלה בהוויאה אחרת, ואין פה המקום לזה.

כי התפלל על המשורר חשאן בן תאבת, כי ה' יאמצנו ברוח הקודש (1).
 כי הנביא שמע שירת כעב בן זהיר, ויתן לו את בגדו (אלברדה) למתנה,
 וכן שמע שירת שאר משוררי ערב.
 כי שמע שירת נהגי הגמלים והתיר להם לשיר.
 כי התיר לשיר בחתונות.
 כי אמרו שהתיר לשיר לעבד אללה בן עמר ועבד אללה בן געפר אלטיאר,
 וכמו כן התיר לאנשי אלמדינה.
 כי אנשי גן־עדן מתענגים שם בקולות ערבים.
 כי הקול הערב הוא מתנה אלהית, וכי הקראן גנה את הקול המכוער. וכן
 כתוב: כי המוזר בקולות הוא קול החמורים.
 כי הקול ערב יש בו עונג והנאה ונחת רוח.
 כי הגנוי משתתק ונח לקול השירה, וכן הגמל סובל תלאת הדרך כשהוא
 עמוס משא לעיפה. בגלל קול שירת הנהג.
 כי שמיעת הקולות הערבים מהעופות מותר אליבא דכולי עלמא.
 מהמסורות האלה וכן מהראיות האמורות הוכיחו, כי לשבחיו של הנביא
 מותר וגם ראוי לעשות כזאת. הואיל ועשו כמו אלה לפניו לכבודו ולא מיחה, וגם
 שמע שירים והתיר לשיר, שמה מינה שמותר לעשות ככה לקורת רוח הנביא
 ולכבודו.

ה.

החסידיים ואנשי מעשה שעמדו להם, היתה החסידות תורתם והפרישות
 אומנתם האנשים ההם היתה כונתם לשם שמים, לא ליוהרא ולא קרדום לחפור בו.
 עשרה תנאים (2) הותנו להבאים בסוד הזכר שהוא רק לשיר, ואפשר גם לרקד: א.
 בערכם הזכר אל ימצא שם מי שאינו מבני החבורה. ב. הזכר יערך במקום אשר
 עין זר לא תשורם. ג. לא לקבל עזרה משום אדם רק המנהיג שלהם הוא אשר
 יעזרם. ד. המנהיג יהיה ירא שמים. ה. שיהיו אוהבים זה לזה כאחים ולא יהיה
 ביניהם שונא. ו. לא יהיה בהם אוהב חיים ורודף תענוגים. ז. כי לא יהיה בהם
 צעיר לימים (3). ח. כי יהיו אמידים שאינם נצרכים לזולתם. ט. כי יערך הזכר
 שלא על מנת לקבל פרס; כי יהיו בעלי מדות טובות ועוד כאלה (4).

(1) הם למדו זאת מנוירי הנוצרים.

(2) התנאים האלה אינם כתובים כלם במקום אחד.

(3) כי יהיה עם פיו להשיב חורפיו דברי.

(4) ראה ספר הז' אלקחוף פי קציד אבו-שדוף, מעשה המנהיג ראש החבורה שאמר
 להכנים אור הקדושה בתלמידו הצעיר ...

על פי התנאים הללו היה הזכר נערך בימים הראשונים בשירים ורטודים לשם אהבת ה' ולדבקה בו. אנשיו היו אנשי מדות טובות ובעלי מוסר, אולם אח"כ במאה השנה להגירה חדשו בזכר הרקודים בספוק כפים וכלי-שיר חף וכנור ועוגב וחליל וצלצלים ומצלתיים. ויהי הזכר לבמה: אשר מטרתה: ממון כבוד, ותענוג בשרים! שלש כתות במזכירים הצופיים (הנזירים) בעלי הזכר.

הכת האחת, הם החסידים החרדים לדבר ה' וכל כונתם לשם שמים. הכת השנייה, הם קלי הדעת השוטים וההדיוטים, אשר מגרעותיהם למעלות של שבח קדושה יחשבו. הכת השלישית, הם הצבועים הרמאים, העושים זאת קרדום לחפור בו, ולמסוה חסידות אשר יכפה על כל פשעיהם ונבלותם.

ברבות הימים נהיה הזכר למקור פרנסה לא רק לבעליה עושיה, כי אם גם להמון עניים בטלנים, אשר היו מסתפחים אל המזכירים הצופיים ההם וישבעו לחם ויחיו חיי הפקר. וכן כתוב בלשון אלמקריזי "והעני כאשר בגפו יחיה שם (בקהירו) במנוחה, כי הלחם בזול "וההזכרות מצויות" וכן מחזות בתוכה ובחוצה לה, גם אין מי שימחה בידו. מלכת אחרי תאות נפשו לעשות מה שלבו חפץ, לרקד בשוקים, ללכת ערום, להשתכר, לעשן חשש וכיוצא בו, וכן להתרועע עם נערים שזקנם טרם יצמח וכאלה 1)

אף יש מהמתקדשים החנפים והצבועים האלה, אשר לוקחים להם נערים יפים שזקנם טרם יצמח, ומלבישים אותם פסים, ויש אשר גם יקשטו אותם בעדי עדיים, מושיבים אותם בפניהם ומסתכלים בהם, באומרים כי הם עובדים בזה את ה' בלמדם לדעת ולהכיר את היוצר, מיצירו, בדמותם צורה ליוצרה!

ויש מהם שנוהגים קלות בעצמם ועושים שטויות, כמו שאמרו על אחד מקדושיהם, הוא אלמג'דוב, בהיותו ברחוב נאספו אליו המון רב, ויקם ויגל ארז מבושיו ויטל מים לעיני כלם, וכן אחד מהם בעברו על פני מרקד, עמד שם גם הוא והחל לרקד ולהזכיר (שם ה'—אללה) באמצע הרחוב, וכן אותו הצופי שארז לאורחת אנשים ותתקפנו קדחת בדרך, האנשים אמרו לשיר, אבל מחמת כבודו של הצופי נמנעו, אך הוא הרגיש בהם וירשה להם לשיר, וישירו:

אִם אֶהְיֶה הַגִּלְיָהּ הוּא בִּפְרִי: הַנְּנִי הַלֵּךְ אֶל נָא תַצְמִיתִינִי!

הַמֶּסֶע אֶץ וְרַעִי הַמְרִיצוֹנִי: אֶחָפֶץ דְּבַר מֶה לְצִידָה תִּנְנִי!

ויקם הצופי וירקד ואמר: תנו נא לי צידה! תנו נא לי צידה! (2) ויגל את

מבושיו ויאמר: את אם הקדחת אני אבעל! (3)

(1) כ'טט אלמקריזי ח"ב 189

(2) בודאי היתה כונתו לצידה בעד עוה"ב!

(3) הם אומרים, כי הצופים הללו עושים מעשיהם המזורים והמכוערים, למען הרחיק

את הבריות מעליהם ולהנזר מהכבוד אשר יחלקו להם כאנשי-אלהים. עכ"ל ישנה רמאית

מזה אנו רואים את אופי הנזירים המזכירים הצופיים טיבם ומנהגיהם: חסידותם וטהרתם וכמו שיבא עוד להלן (1). אחרי כן כשקמו אנשי מופת מזרע הנביא, נתקשרו החבורות הללו אל הקדושים ההם, וייחסו את חבורותיהם אליהם, ויקראו את שמם עליהם, כמו עבד אלקאדר אלגילאני, אחמד אלרפאעי, אחמד אלבדוי (הידוע בשם אלסיד אלבדוי) אברהם אלדוסקי, אלנקשבנדי וכאלה, ויהי לכל סיעה מהם דרכים וטקסים וחקים ותקנות, ואלה הם הנקראים בעלי-הדרכים (2).

י

כמו בימינו אלה וכמאז ומעולם אשר להקות משחקים נוסעים מעיר לעיר וממדינה למדינה להציג את משחקיהם, כך בימים הרבים ההם נהגו חבורות הצופיים המזכירים האלה לנסוע מעיר לעיר, עם רבם מנהיגם בראשם לערוך שם הזכרות. אנשי העיר בחשבם את הזכר מסוג דברים שבקדושה ומעקרי הדרת ומצוורתיה, היו מקדמים אותם בסבר פנים יפות, ויהיו שולחים להם למלונם ומקום תחנותם מטעמים ומעדנים ומגדנות משובחים, ומעניקים להם מלבד זה מתנות הגונות ביד רחבה, ויהיו מתחרים ביניהם במשלוח המטעמים והמתנות. כל אחד השתדל להתהדר במיני מטעמיו וטיבם וכן ברב תשורותיו, לעלות על רעהו גם בכמותם גם בערכם. אף העניים לא עמדו מרחוק ולא נזורו אחור, כל אחד ואחד מהם התאמץ להביא דבר מה תשורה להתמחסדים דוהם, לא יראו פניהם ריקם. מי שאין לו היו אנשי העיר מכריחים אותו לתת. באופן הזה היו עניים מרודים אשר ברחו מן העיר, אך לשוא עמלו הבורחים כי טובי העיר ודבריה הטובים, היו באים אל בית המסכנים ההם ומוציאים מידי בני ביתם ככל אשר יכלו, למצוא חן בעיני המתקדשים הדוהם. הדברים הגיעו לידי כך, שהיו עניים אשר אך היו שומעים שאנשי החבריא האלה עתידים לבוא אל עירם היו בורחים ונמלטים עוד בטרם יבואו!

יז

כבר אמרנו בתאור עריכת הזכר כי הם שרים שירים לכבוד הנביא

נוכלים המנצלים אמונת העם ותמימותו, הם המתהוללים למען יהיו כל הפתחים פתוחים לפניהם וימלאו תאוותיהם הבהמיות כנפשם.

- (1) ראה אלטבקאט אלכברי לעבד אלוהאב אלשעראני ועל הרבה משבחי חסידיו ומוריו יש להמליץ: מה דלדין הוי מומא לדידהו לא הוי מומא, והדברים עתיקים.
- (2) אומרים, כי בבשר מחמד את העניים כי הם נכנסים לגן-עדן לפני העשירים, התרגשו מאד וקרעו את בגדיהם (משמחה וחדוה), וירד המלאך גבריאל אל מחמד ויאמר לו: הנה אלהיך רבונך מבקש חלקו מהקרעים האלה, ויקח המלאך גבריאל קרע אחד ויתלנו בכסא הכבוד וזהו ענין של העניים הצופים בעלי הדרכים מכנים עצמם בשם עניים, ולובשים קרע בד (כ'רקה) אשר השיך מלבישם ביום בואם בסוד החבורה.

בהם יביעו את התשוקה העזה אליו, מתי יזכו להסתופף בצלו וליהנות מזיו אור פניו המבהיקים והמוזהרים (1). עניני דברי השירים הם אותם הדברים אשר החושקים והחשוקים מביעים ומגלים זה לזה, את אש האהבה בלשון להבה, כי תכנם הוא תאור זכרון האהבה וכוסף החושקים, עונג הפגישה של הרעים האהובים התרפקם והתעלסם, צער הפרידה וענויי הנפש המתנדה אהבים לדודה הרחוק והיא מחכה בגיל ורעדה לקראת הפגישה עם משאת נפשה, יסורי הנפש הסובלת אשר שנתה נהיתה עליה ולילותיה לילות נדודים מההבטחות והמדוחים, הזנחת הנאהבים ותוכחותיהם, עתירת האהובה העלובה לדודה לשוב אליה ולזכור לה חסד נעורים וכאלה וכאלה.

עם זה רצאור הדר הקומה וצלם דמות גזרת הגו הענוג והרך, תאר יופי הפנים, הפה והשפתים ולבנת השנים, אודם הרקות וצחות הלחיים, שחרות השערות והעיניים, הגבות והעפעפים, נוי האף והנחירים, השדים והמתנים, השוקים והברכים ופעמי הרגלים, רעננות העלומים ותפארת הבהרות ועדנת נעורים וכהנה וכהנה.

היות ואינו מפורש בדברים האמורים מי דהם המדברים ומי הם המדובר בם, כי אם דברים סתומים וחתומים הכוללים כל התאורים ההם, על כן אפשר ליחסם לכוסף הנפש העורגת להשגת האור העליון, השואפת להתדבק באלהות ועם זה צער החושק אשר כמהה נפשו למעלת „ההתגלות“ (2). כמו כן לעמת זה אפשר ליחס הדברים ההם לחשק עגבים ותאות בשרים ועת דודים וזממי זנונים.

כי כמו ששיר השירים—להבדיל בין הקדש והחול—הוא ציור לענויי נפש כנסת ישראל ועוז חבתה לאביה שבשמים, וגעגועיה למחמדיה בימי קדם, חזון ונבואה, בית עבודה וארץ חמדה, בבחינת סיהרא בשלמותא, בכל זאת אין מקרא יוצא מידי פשוטה, הינו הבעת הגיגי הכוסף של הדוד לחשוקתו, ואהבת דהרעיה להרועה, וכל הנאמר שם הוא בלשון בני אדם, כן השירים דהללו הם שירי חשק האמורים בפשטות משמעם, בדמיון עז ורעיון נלהב, ונפש באהבה שטופה ונשמה באש החשק שרופה, לב רוחז אהבים, וחורש מחשבות עגבים ויצר ער להשגת התאוה, והפקת זממי המחשבה (3).

(1) הם מתארים אותו שיהיה יפה תואר ויפה מראה.

(2) כעין גלוי שכינה בבחינת נופל וגלוי עינים (במדבר כ"ד ד'), וכן ויפל ערום כל היום ההוא וכל הלילה (ש"א, י"ט, כ"ד).

(3) יש מהצופיים שתארו את האלהות בתארי נשים יפהפיות אשר קראו להן בשמות כמו סעדי, לילה, בדמות תבניתן ראו מראות אלהים, וברוארי יפין חזו חזות הכל! השיך הגדול בצופיים (אלשיך אלעזר) מחי-אלדין אבן אלעזרי בהיותו במכה, נפגש שם עם

ובכן מובן מאליו, כי הזכר לא היה עשוי להשביע שפע קדושה וטהרה על אלה הבאים לשמוע אל השירה והזמרה אנשים ובחורים, וכן הנשים שעלה בידן לבוא לראות או לשמוע מאחורי קיר או פנת־גג, כי אם להפך, דהיה מעורר אותם ומשלהבם בדברי דחשק אשר בשירים ובקול הזמרה הערב והנעים ואז התפרץ היצר לעבור חק ולפרוע מוסר, בפרט מי שהיכלת בידו (1).

כשאדם פרטי היה מזמין החבריא לערוך זֶכֶר בביתו, בהאמינו בתום לבבו כי הוא ממלא בזה חובה דתית קדושה ועושה את הטוב והישר בעיני אלהים להיות קרוב אליו, אז הנשים אשר בביתו היו רואות אותם ואת רקודיהם, ושומעות זמרת שיריהם. זה היה מעורר בקרבן את ההרגשות העוממות הספונות בחבן כאש בנעורת, בפרט אם המזמר היה בחור יפה תואר ומטיב נגן בקול ערב, ומה גם אם ישם על ראשו רדיד משי בקוים יפים ומגוונים ומסודרים על מצחו, ומה גם אם ייטיב בגדיו בבשמים ובשמן הטוב, למען יתנו ריחם באף בנות החן ותלכנה לפניו שבי, ובקומו לרקד יעשה כמו תנועות העלמות המרקדות והניע את גופו ואבריו כתנועותיהן המלכבות והמקסימות, אז יעורר דחשק בקרב הנשים, והיצר אשר היה נרדם עמוק ברגלן חדרי לבן יזורר יתלהב ויתפרץ להשיג תאות הנפש ולמלא שאלת היצר, ולא ידע בעל הבית המסכן, כי תחת הברכה אשר אמר להביא עליו בהכניסו את המְשֻׁהֲרִים ההם אל ביתו, הביא תועבה וחרפת זמה ומהומה, וימט על ביתו אסון וקלון!

ח.

עוד במאה השנית להג'רה (גם בראשונה) כאשר אך החלו להראות נצני המטע הזה עוד בטרם ישגשג ויתפתח כבר נצבו אבות האשלאם כצר נגדו. כבר אמרנו למעלה כי בין השבויים שהובלו מפרס למדינה, היו מוסיקאים יודעי מנגינות ומנצחים על כלי־שיר. מהם למדו לשורר בנעימות, עד כי נפוצה השירה והזמרה במדינה, ויהיו הם רבותיהם ואבותיהם של כל תופשי כנור ועוגב ויודעי מנגינה.

חכמי מדינה לא מיחו בידם, אך המשלמים רגנו באהליהם על השירה והזמרה, זמורת זר זו אשר החלה להכות שרשים עמוקים בנפש העם (2), ויקפידו על מאלך בן אנש הנודע בשם החכם של מדינה (עאלם אלמדינה) ואבי סיעת

שיך אחר ועמו בתו נזירה חכמה ויפהפיה להפליא, וילמדו יחדו, ויתאהב בה, ויחבר ספר ויתאר בו את האלהות בכל תוארי היופי, עם התרגשות הנפש וכוסף החושק בציוור נפלא, כל שיחותיו והגיוני לבו אל האלהות מכוונים אל הנזירה היפהפיה ההיא!

(1) אבן מסעוד ואחריו אל פציל בן עיאץ אמרו השירה היא סלם הזמה. דהדברים האלה הם דברי המשורר אלְחַטְיָאָה לבני מקלד בן ירבויע.

(2) ראה למעלה ע' 8 הערה 3.

המאלכים, על אשר לא מיחה בירם, ויאמרו כי הוא הולך אחרי חכמי עירו, ויפנו אליו בשאלה על הפרץ הנבעה הזה בחומת דת האשלאם. הוא ענה בפשיטות כי אלה השרים במדינה הם העבריים, והשירה אסורה ואסור לשמעה (1).

כאשר שב אלשאפעי מבגדאד אמר: הנחתם בבגדאד דבר שחדשוהו אלֶנְאֶדִיקָה (המאמינים בשתי רשויות) וקוראים אותו "תגביר" (2) ומדיחים על ידו גֶּזֶרֶת ההמון מהקראן. אמר יזיד בן הרון, לא ירצעסק בתגביר אלא מי שהוא עברין!

למרות זאת, קם אחד מהם וייחס את היתר השירה להשאפעי, ויפנו אז בשאלה אל אבי-אברהים אלֶמְזִי שהיה מגדולי חבריו של אלשאפעי. הוא ענה להם שאסור. אמרו לו הלא אלשאפעי התיר? אז ישיר להם שירה אשר תכנה הוא: חלילה לאלשאפעי להתיר מה שאינו לפי הדת, ומה שהנביא לא אמר גם לא מרעיו ולא דֶּבֶאִים אחריהם, חלילה לו לבדא תף וחליל ומחול וספוק כפים, כי כל זה בדוּתָא ותעיה מדרך הדת. הבודא שהמציא את זאת, הוא בער אשר הדת היתה לו למשחק ויאבד בתוהו ימיו, ועושי אֶלֶה הם אנשי השטן וקוראי שאול!

אלֶגְנִיד אשר היה הארי שבחבורה, מנהיג הצופיים ומדריכם, חדל לבוא בסוד הזכר, ויהי כאשר אמרו לו, הלא אתה הוא אשר הייתי עומד בראש? אמר עם מי הייתי הולך? לאמר, החסידים הראשונים אשר עמם היה מזכיר חלפו והלכו ואינם עוד, והמזכירים הללו אינם ראויים לזה. וכאשר שאלוהו על שכר הזכר בעולם הגמול, אמר מי יתן ויצאנו שוה בשוה לאמר לא עונש ולא גמול, וכששאלו שאלה זו לעלי אלרודבארי אשר היה מגדוליהם ענה גם הוא כזאת.

ט.

אבות האשלאם וגדוליהם חלו ורגזו למראה מעשיהם ותעתועיהם של אלה, ויאמרו עליהם, כי הכניסו צלם בהיכל האשלם ויחללו את יפעת קדושתו, גם כעסו על חפאם דברים אשר לא כן על גדוליהם הקדמונים, באמרם כי הם נתנו ידם להשמאע וכי הם עשו כמוהם לרקד בתף וחליל וספוק כפים, בלעדי זאת גם על התפארתם כי בדבקותם בשעת הזכר יפלו על דֶּאֶרֶץ נוהמים ומתיזים קצף

(1) הרון אלרשיד (החליף החמישי לבית עבאס) שאל את אברהים בן סעד והוא מחכמי אלמדינה, מי הם שתעבו את השירה והזמרה באלמדינה? אמר לו: מי שה' כסהו בכלימתו, מאלך בן אנש. אח"כ נשבע לו כי בחתונת איש במדינה אשר בשם אבו חנסלה יכונה, שמע את מאלך בן אנש שר: שולמית החליטה אלינו איה איפה דבריה אֵיִה?

(2) ראה ע' 2 הערה 5

מפיהם כשהם מחוסרי הרגשה ולזה קוראים "התגלות" (1) ומגידים, פלוני הוא בכרתו של פלוני אלמוני בעוה"ב ופלוני הוא במעלת כתתו של פלוני (2) לפעמים מרטנים דברים לא מובנים, ויש מהם שחושבים מדרגתם פחותה מעט ממעלת הנביאים, ויש שחושבים שמעלתם דומה לזו של הנביאים, ויש מהם שהפליגו ואמרו כי מעלת השגתם עולה על מעלת הנביאים!

ידוע, שאין להרים קול במסגד, כי מחמד אסר קריאת הקראן בקול רם במסגד (3) גם אסר לשיח שם שיחת משא ומתן, ושלא לבקש שם נדבות ומי שיבקש יגרשוהו, ושלא להכריז על אבדה, ואמר מי שיכריז על אבדתו אמרו לו: יה"ר שלא ישיבנה ה' אליך! והאנשים האלה מלבד מה שעושים הזכר במקומות שונים, הם באים אל המסגדים ושרים שם שיריהם עם כלי שיר ורקודים וספוק כפים, ומחללים בזה את קדושתם!

אף גם על זה חרה אף חכמי האשלם ויפקדו עליהם את עונם, על אשר בצאת אחד מהחבריא לרקד, והשתחוה להמנהיג העומד בראש, ובכלותו לרקד והשתחוה לו שנית.

השתחויה לבשר ודם אסורה, וכן הוגד במסורות של אבן מאג'ה ושל אלנסאי בשם אבי ואקד: כאשר בא מעמד בן ג'בל מסוריה השתחוה לנביא, אמר לו הנביא, מה זאת עשית? אמר לו מעמד, באתי לדמשק, וארא אותם משתחווים לאפטררכיהם והגמוניהם ואני רואה כי אתה ראוי לזה יותר מהם, אמר לו הנביא אל תעש כזאת, כי אלו הייתה מצוה לאדם להשתחוות לאדם אחר, הייתי מצוה את האשה להשתחוות לבעלה, כי אין האשה יוצאה ידי שמים עד שתמלא חובתה לאישה, כי אם ישאל את נפשה והיא על כר קטן (קתב) של גמל, לא תמנע ממנו.

במסורת אחרת נאמר, שהנביא אסר להשתחוות לאדם ויצו לתת הכף לרעהו בדרישת שלום.

זאת אומרת שאסור להשתחוות לבשר ודם בהחלט, והאנשים האלה לא רק שהשתחווים אינה השתחויה רגילה, אלא שהם משתחווים אפים ארצה עד כפות הרגלים!

אף גם זאת, הן זה כלל גדול ביד הצופיים, שלא לעשות שום דבר שיש

(1) ראה ע' 16 הערה 2.

(2) דומה לזו גם אצלנו, בזוהר, בכיתו של חזקיה מלך יהודה, בישיבתו של אחיה השילוני וכדומה הרבה בדברי המקובלים.

(3) מאלך בן אנש אמר, כי הוא מרעב ארץ קריאת הקוראן במסגד. כלומר אפילו בקול נמוך.

בו מחלוקת והפרש בין חכמי הדת, עתה איך יעשו מה שאסורו מוסכם אצל כל חכמי ארבעת הסיעות. הלא זה דבר שאי אפשר להם לעשותו?

הננו רואים אף כי המנהג הזה הוא קדום מאד, בכל זאת לא הוכשר הזכר ולא קנה לו „זכות דתית אמתית“, כי גדולי האשלאם הביטו עליו תמיד כעל נצר זר שצמח בשדה דזאשלאם, תמיד אמרו, גם לא חדלו מלומר עד היום, כי מעשה זה זר ועבודה זו נכריה (1).

מסורות רבות ישנן על אדות אסור השירה והזמרה, וכן על אסור התף והחליל וכל כלי שיר, וכי שמיעתם אסורה, וכי ספוק כפים מותר רק לנשים ולא לגברים, וכי אסור להתעסק במשא ומתן של שרים ושרות, וכי שכרם הוא כאתנן זונה ואסור.

והנה בזה מסורות אחדות מהנביא:

השטן הוא הראשון אשר קונן, והוא הראשון אשר שר.

אמנם ספוק כפים לנשים, והתשבחות לגברים (2).

בשם אנש בן מאלך מהנביא: היושב אצל משוררת לשמוע יוצק בדיל רותח לתוך אזניו ביום הדין הגדול.

בשם עאישה מהנביא: מי שמת ולו משוררת, אל תתפללו עליו (3).

בשם אבי־הַרְיָה מהנביא: באחריה הימים יִהְיוּ מְשַׁלְּמִים המאמינים בה, ובנביאו וצמים ומתפללים—לקופים וחזירים, בגלל קחתם להם שרות וכלי זמר ויין משתיהם.

בשם אבר־מושא אלאשערי מהנביא: המקשיב לקול שירה אינו זוכה לשמוע את קריאת קוראי הקראן בגן־עדן!

בשם עלי בן אבי טאלב: הנביא אסר לתופף בתף גדול או קטן וקול חליל.

בשם עלי בן אבי טאלב מהנביא, אמר נשלחתי לשבר כלי הזמר.

בשם בן עבאש: הנביא אמר נשלחתי להחריב כלי הזמר והתף (4).

(1) לפי זכרוננו התהלכה השמועה במצרים בשנת תרס"ו-1906. שהממשלה שם אומרת לבטל את מוסדות הזכר הרבים המתקיימים על חשבון קפת ההקדשות של הממשלה אך לא בצעה זממה מחמת הקושי שפגשה מצד השיכים הגדולים המעוניינים בדבר אשר השפעתם לא מעטה בארץ מצרים, ומה גם שהשיך אבו־אל־הדא שבקושטא אשר היה גדול בעיני עבד אלחמיד היה לו מוסד כזה במצרים, ובכן מחשבת הממשלה לא יצאה לפועל, אמנם פקדה על המנהיגים לבלתי תת־לזרים (האירופים) לבוא לראות במערכות הַזִּיקָר.

(2) לגברים נתן לשבח תשבחות לה'.

(3) המשלמים מובילים מתייהם אל המסגד ושם הם מתפללים עליהם.

(4) אבן אלעריב אמר, אמנם הרִיף במלחמה מותר מפני שהוא מעורר הנפשות

ומבעית את האויב.

ואלה הם דברי חכמיהם:

מאלך בן אנש אמר, מי שקנה אמה ונמצאה שהיא יודעת לשיר, הרי זה מקח טעות ומחזירה לבעליה בגלל מום זה.
אבו מִחָאן אמר, כי הובא משפט לפני שְׂרִיָּה (שופט מפורסם) על אחד ששבר כנור ולא חיבו כלום.
אבו-אלפא בן עִקִּיל אמר, כי הקראן הזהיר בפרוש על הרקוד, באמרו אל תלך הולל בארץ.

אבן אלג'וּזִי ואלקפאל אמרו, שהמזמר והמרקד פסולים לעדות.
וזה אשר כתב אבו עבד אללה אלקרטבי בפרושו לקראן (פרק הכף-אלכהף 11) על הפסוק: בקומם אמרו אלהי השמים והארץ [לא נקרא אלהים לזולתך]. (1) הנה אלה (הנערים) קמו וזכרו את ה' בהודאה, על הנחותו אותם בדרך אמת ונתן להם את נועמו (בתתו אל לבם להתנצר). אחרי כן הרגהו כשהם בודדים (ברחו אל המערה) מיראתם את עמם (הרודפים אותם להחזירם לסורם). אמנם זוהי הדרך של נביאי ה' ושלוחיו וחסידי! איה איפה הן ההזכרות לרקע ברגלים על הארץ, לרקד בידיים, לשמוע קולות ערבים מבחורים שלא צמח זקנם ונשים (2), מה רב המרחק ביניהם, כמרחק גבה השמים מהארץ!
עוד כתב בפרושו בפרק המסע (אלאסרא) להפסוק: ואל תלך הולל בארץ, מהמכתב הזה הוכיחו החכמים גנות הרקוד והמתעסק בו.

ובדבריו על מעשה העגל בפרק טָה כתב: שאלו נשאלו אבו בכר (מחמד בן אלוליד אלפֶּהֶרִי) אלטורטושי, על כתת הצופיים שמתאספים ומרבים להזכיר את שם ה' ואת שם הנביא, אחרי כן ישירו שירים בתופפם על תף ומקצת מהם קמים לרקד ולהתלהב עד נפלם מתעלפים ארצה, גם מאכלים מביאים ארסם, יורנו נא אם מותר להתחבר אליהם? ויען אותם לאמר:

(1) בתולדות מחמד לאבן השאם כתוב: כי עוד בהיות מחמד במכה, שלחו המכתים לשאל את חכמי היהודים אשר באלמדינה לחוות דעתם עליו אם הוא נביא אמתי או לא, היהודים הציעו להם לשאל אותו שלש שאלות אם יענה עליהן הוא נביא אמתי. השאלה הראשונה ה'א: כי יודיע על אודות נערים אשר הלכו בזמן הראשון (כלומר בימי קדם) מה היה ענינם כי ספור נפלא להם? ויתנבא החזון הזה בתור תשובה לשאלתם. ענין החזון הזה הוא אגדה נוצרית בדבר צעירים אשר עזבו עבודת האלילים ויחנצרו בימי רדיפות הרומאים להנצרים, הקיסר חפץ לכופ אותם לחזור לעבודת האלילים, הם ברחו אל מערה ויסתתרו בה הם עם כלבם. שם נפלה תרדמה עליהם ועל כלבם ויישנו. אחרי עבור יותר משלש מאות שנה לתנומתם הקיצו, ויחשבו כי ישנו רק זה מעט מקצת היום וכי המלכות האלילית עודנה רודפת אותם כי היא השלטת בארץ. מענין מאד מאד באופן יוצא מן הכלל כי לתשובת שאלה של יהודים בא חזון של אגדה נוצרית!!

(2) מכאן משמע שגם בחורים ונשים היו שרים בזכר.

שיטת האנשים האלה היא תוהו ובערות ותעיה מדרך דאמת, כי אין האשלאם כי אם הקראן ודברי הנביא ומרעיו ומנהגיהם. אמנם המחול הוא חדוש שחדשוהו חברי השומרוני (1) אשר בעשותו את העגל לגוף גועה (2), כמו לרקד סביבותיו, ובכן הרי זה מאשר לדת הכופרים עובדי העגל (2). וכן התף הוא חדושם של חברי זנדיק (המאמינים בשתי רשויות), למצן יעסיקו את המשלמים ויסיחו דעתם מהקראן וכו', ובכן על המושל ופקידיו למנוע אותם מבוא אל המסגדים וכן לשאר מקומות, ואסור לכל מי שמאמין בה' וביום הדין הגדול להמצא אתם ולעזרם על הבליהם, זוהי שיטת מאלך, ואבי חניפה, ואחמד בן חנבל, וזולתם מראשי המשלמים.

ובמקום אחר אמר אלטרטושי על האנשים האלה כי התפרסמו במהלכם אחרי תאוותיהם ותפנוקי המאכלים המעדנים המשובחים. עוד אמר אלטרטושי: הנסיגה לאחור (ביחס לדת) התגברה עד כי ישנם אנשים אשר השטן השיאם והדיחם לאהוב את השירה והזמרה והתף. הם מאמינים כי זה לפי הדין, וכי בזה הם מתקרבים אל ה', אפס התנגדו בזה לדרך המאמינים וחכמי הדת וסופם לרשת גיהנם.

יא.

וזהו תמצית תכן תשובת אבן תימיה כאשר נשאל על אודות אלשמאע (1). רבים מהאחרונים דברו על שאלת אלשמאע אם הוא אסור, אם מתועב,

(1) במעשה העגל של אהרן בקראן כתוב, כי שומרוני עשה את העגל. אצלנו כתוב כי מיכה עשה אותו בהשליכו את השם המפורש באש, אולם אחי הפרופסור אברהם שלום יהודה פרש את הענין: הינו אהרן עשה עגל, ירבעם בן-נבט עשה עגל ואמר אלהיך אשר העלך מארץ מצרים, עמרי בנה שומרון ומלכות ישראל נקראה בשם ממלכת שומרון סמריא (אולי נצרף לזה גם מיכה שאף הוא היה אח"כ בהר אפרים ממלכת שומרון), זאת אומרת שירבעם הוא שומרוני (וכן מיכה). השמועה שאהרן עשה עגל ושירבעם השומרוני (או מיכה השומרוני) עשה עגל נתאחדו שתיהן ועלו בקנה אחד ויצא העגל הזה!

(2) הכתוב אומר בתבנית שור אוכל עשב (תהלים ק"ו, ב'). חז"ל אמרו: השלך לאש וכו' ויצא העגל גועה כשהוא מקרטע (מדלג, מפוזר). תנחומא פ' כי תשא לסני הסוף. (3) מקור הרקודים הוא רקודו של געפר אלטיאר סביבות הנביא אשר למד זאת מהכושים כאמור למעלה ע' 10.

(4) אבן תימיה היה מגדולי האשלאם במאה השמינית להג'ר', הוא נשאל על הזכר וישב לשואליו, אולם גם במקומות אחרים כתב על הנדון הזה, ויקם מחמד אלמנבגי אלחנבלי ויאסף כל דבריו גם ספח אליהם דברי אחרים ויזכרם למחברת אחת בשם ספר אלשמאע והרקודי, והיא האגרת השלש עשרה באוסף אגרותיו (מגמות רסאלי אבן תימיה) ח"ב 277-315.

או מותר. והנה עלינו להתבונן בשלשה כללים :

(א) אין מניחין דברי הקראן והחכמים והולכים אחרי התאווה והרגש, אין מניחים תאווה פעוטה שהיא נאותה ואפשרית, והולכים אחרי תאווה גדולה הימנה ומזקת.

(ב) אם יש מחולקים באיזה דבר אם הוא טוב או רע, אם הוא אמת או שקר או דנים לפי ראייה מאוששת על הקראן ודברי הנביא ומנהגיו. מי שאינו עושה כך לא עשה כלום.

(ג) אם יש ספק בדין איזה דבר אם לאסור אותו או להתירו, או רואים את התוצאות של הדבר ההוא, אם הן לטובה או לרעה, ורואים את המטרה, והיה אם התוצאות נוטות לצד הרע, או אין מתירין כי אם אוסרין, ובפרט אם התוצאות הן אל הדרך אשר ה' שנה.

הנה אלשמאע שהוא שירה עם רקודים וספוק כפים וכלי שיר, הוא אסור לפי המפורש בקראן ובמסורת ובדברי אבות האשלאם וגדולי חכמיו ובחיריו. בקראן כתוב: ולא היתה תפלתם אצל הבית כי אם צפצוף וספוק כפים (פרק אלאנפאל), לאמר, הערבים עובדי האלילים שהיו לפני האשלאם, הירצה תפלתם בכעבה אשר במכה, צפצוף הינו צעקות וספוק כפים, ומהו אלשמאע אם לא צפצוף וספוק כפים ? (1)

כמו כן כתוב בקראן: אל תלך הולל בארץ (אלאסרא), ואין רקוד אלא דוללות.

ובדברך שמיעת כלי זמר, נאמר במסורת כי הנביא היה הולך בדרך עם בן עמר וישמע קול זמר אבוב רועה וישט מן הדרך, וישאל את בן עמר אם עודנו שומע, עד אשר נפסק קול הזמר ולא נשמע עוד.

עוד מסורת מהנביא: אמר הַזְהִרְתִּי עַל שְׁנֵי קוֹלוֹת שֶׁל טַפְשׁוֹת וּפְרִיצוֹת, וְהֵם קוֹל שְׁחוֹק וְהוֹלָלוֹת וְכָלִי זִמְרָה וְהַשְׁטָן, וְקוֹל מְרִיטָה רְקוֹת הַפְּנִים וּקְרִיאַת בְּגָדִים וּקְרִיאַת יְמֵי הַבְּעֵרוֹת (לאבל).

עוד מסורת מהנביא: אמר, אמנם ספוק כפים לנשים, והתשבחות לגברים. ועל אדות השירה גרידא מבלי כלי שיר, אם אסור או מתועב או מותר, היא שנויה במחלוקת, שתי סברות לחכמי השאפעים ושלוש סברות לחכמי החנבלים, אולם לא נזכר כי החנפים וכן המאלכים נחלקו בזה.

(1) מכאן ראייה שהנהמות והצעקות וספוק כפים הנעשים בזכר הוא כמעשה הערבים לפני האשלאם וזהו שאמרו בעלי הזכר אשר בגדאד כי הם עושים מה שהקדמונים היו עושים בזמן העבר, וזהו מה שכתוב: המצפצפים והמהגים (ישעיה ח' י"ט). ובכן אין אנו זקוקים לבקש מקור הזכר בשדה אמונות עתיקות אחרות כי מקורו במנהגי הערבים. אמנם כלי השיר הם לקוחים מהפרסים והמדים אך הרקודים הם מימי מחמד.

אבו זכריא אלפאג'י כתב, כי לא התנגדו הקדמונים, לאסור השירה, רק אברהים בן סעד ממדינה ועבד אללה אלענברי בן אלחשן מבצרה, ומה שאמרו על מאלך וחכמי אלמדינה הוא טעות אמנם חשדו אותו מחמת שמקצת אנשי אלמדינה היו שומעים את השירה שלא ברצון חכמיהם וגדוליהם (1). אמנם על השירה עם כלי שיר, אמר אבן אלצלחא שהיא אסורה אליבא דכולי עלמא.

ועל אדות אלשמאע, אנחנו יודעים כי הנביא לא הניח דבר המביא את האדם לעוה"ב שלא אמר אותו, וכן לא הניח דבר המרחיק את האדם מגיהנם שלא דבר עליו, אלו היה אלשמאע דבר טיב היה מצוה לעשותו. וזה הלא ידוע שהנביא לא אמר לחסידי אומתו ונזיריה להתאסף לשיר שירים בנעימות ובספוק כפים ובכלי זמר.

אכן אלשמאע (הזכר) ברקודים וכלי שיר וספוק כפים הוא מנהג אלילי שחדשו הכופרים אשר אחזו במנהגי האלילות, והמתעסקים בו חשודים בכפירה, הן אלשאפעי, שהיה מגדולי אבות האשלב אשר כל רז לא אניס ליה, אמר עליו שהוא חדוש שחדשו אלזנאדקה (מאמיני שתי רשויות). אחדד בן חנבל אמר, שהוא תועבה וכי הוא לא ישב בסודכ, ועוד יורר ממנו תעבוהו מאלך בן אנש ואבי-חניפה וספיאן אלתורי, וכן שאר גדולי האומה, ואבות האשלם התנכרו לו ויתעבוהו.

גם גדולי הצופיים, כמו אברהים בן אדהם, אלפצ'יל בן עי'אץ, מערוף אלכרכי, אבו שלימאן אדאראני, אחדד בן אבי אלחוארי, אלסרי אלסקטי, לא נמצאו במערכתו, כמו כן השיך עבד אלקאדר וכן השיך עדי, השיך אבו-אלביאן, השיך חיאת וזולתם לא באו בסודו. ואף גם זאת שבחירי הצופיים וגדוליהם גנו אלשמאע. כמו שכתב השיך עבד אלקאדר והשיך אבו-אלביאן וזולתם (2). רב גדולי הצופיים המשובחים והותיקין שבהם, אשד באו בסודו בימי בחרותם, חזרו בהם אח"כ כמו אלג'ניד וחבריו, הטעם לזה הוא מחמת שהשירים שהם שרים מכילים זכרון האהבה, הפגישה, ההזנחה והפרידה, הכוסף והתוחלת ותוכחות האוהבים וכדומה (3).

הדברים ההם מתאימים בכלל לעובד אלהים, לעובד אלילים ועצבים ושטי רהבים, ומאמין בצלבים, וחובב ארץ מולדתו ושוגי באהבת אלופי נעורים, ועוגב נשים וחושק נערים, ומפני אשר אלשמאע אינו רצוי ל'ה' ולא לנביאו כי אם

(1) עין ע' 19 עסג' הערה 1.

(2) גם אלקשי'י בעל אלרסאלה אלקשיריה דבר כגנותם.

(3) תאורו כמעט כתאור בפרק ז' למעלה.

להפך על כן לא צוה לעשותו, לא הוא וגם לא קדמוני האומה ואבותיה. על כן מי שעושה אלשמאע באמת ובלב תמים לשם שמים, הרי הוא תועה מדרך השכל ודומה להנוצרים והכופרים, ומי שעושה אותו בתרמיתו הוא חנף וצרוץ ותועה.

גם מי שאמר כי המלאכים והנביאים באים לשמוע אלשמאע בגלל חבתם וחפצם בו, הוא שקרן! אכן השטנים מתכנסים ובאים שמה והם שורים עליהם, ומעשיהם מוכיחים עליהם ונכרים שהם מעשה שטן, הינו צעקותיהם המשונוות, הקצף והריר הנוזל ונתו מפיהם, ודומים לחולי—נופלים אשר השטן הפגיע במו ויפילם⁽¹⁾, כי בשלשת הדורות הזכאים, הינו כל ימי הנביא ומרעיו והבאים אחריהם לא היה אחד מהחרדיים לדבר הדת והצדק והפרישות אשר נמצא באלשמאע של ספוק כפים וכלי זמר, כי חדוש דיוא שחדשוהו למאה השניה (להג'רה). הן זה אמת שהנביא שמע אמנם שירים של שבחי ה' ותהלותיו, וכן שבחיו הוא בעצמו, ושבחי הקראן, וכן שירי הבוז והלעג על אויביו, אבל האם שמע את אלשמאע אשר יש בו קרוב למאה דברים משחיתים? (2) ומי שאמר שהנביא שמע את אלשמאע, שקר לדעת כל יודעי מסורותיו ומנהגיו.

גם איך אפשר להתיר בכלל שמיעת קול שירים מנערים שלא צמח זקנם כמו כן קול נשים (3) יחד עם קול תפים וצלצלים וחלילים וכנור ועוגב ושאר כלי שיר? תוכן השירים הוא, שיעור קומה, ותאור הפנים והגוף⁽⁴⁾, מה שמשחית את דולב הרבה יותר משכרון היין, כי השכרות היא לשעה קלה, ושכרות החשק לא יקיץ בעליה כי אם בתוך קהל רפאים. כל ימיו אסיר האהבה וקטילה קודר יתהלך בלחץ התאוה עד רדתו לבאר שחת.

הצופיים הללו, ברחו מחיי העולם והרגזו מתאוותיו הנאותות והמותרות ועברו אל התאוות החמורות והאסורות, הזניחו את הקראן והמסורת ודברי אבות האומה, וילכו אחרי רגשותיהם ויהבלו, מהתאוות ברחו, ובפח התאוות

(1) החולה במחלת חולי-נופלים Epilpsi מוציא קצף וריר מפיו בנפלו ויש גם מי שנוהם. המון העם עד ימינו היו מאמינים (יש מהם גם עתה) כי החולה במחלה זו נפגע משדים ורוחות המפילים אותו ארצה, כמו שאבן תימיה כותב בזה (וכן כתב גם בח"א 63) האמצעים שאחזו בהם לתרופה, היו מעין סבת המחלה (לפי דעתם) היינו סגולות שונות ולחשים לרצות את השדים והרוחות ולפיסם למען יסירו המחלה מקרביו, ובפרט סגולת האינדולקן בא"י וסוריא והואר במצרים.

(2) משחיתים את הנפש ומכלים את הגוף.

(3) גם מדבריו נראה שבימים הרעם היו בחורים ונשים שרים בנכר, וכן משמע

מדברי אבי-עבד אללה אלקרטבי, ראה למעלה ע' 23

(4) הוא מתאר כמעט כמו התאור אשר בפרק ז.

נוקשו ונלכדו, ובשאל ואבדון אבדו ונכחדו (1).

הצופיים הנזירים נחלקים לשלשה סוגים:

הסוג האחד, הם האומרים כי מעלת השגחתם היא יותר גדולה ממעלת הנביאים. הדברים הנאמרים להם הם נעלים ונשגבים מהדברים שנאמרו לאברהם ולמשה, היוצא מזה שהם נעלים על כל הנביאים!

כפירת הסוג הזה גברה על כפירת היהודים והנוצרים המותירים את הנביאים על זולתם, אמנם הם מאמינים במקצתם ומכחישים במקצתם (2). הסוג השני אומרים, כי ה' מדבר אליהם כדברו אל משה בן עמרם, הדברים האלה הם כדברי הפילוסופים ונזיריהם האומרים, כי הדבור אל משה היה אצילות שהאציל ה' אל לבו מהשכל הפועל. ואלה אומרים כי הנבואה נקנית (3).

הסוג השלישי אומרים, כי היתרון הוא למשה, אבל בעל השכלת הלמודיות אפשר לו לשמוע מה ששמע משה, אכן למשה נתיחד הדבור ישר אליו, מבלי שיתיחד להצופי אשר מהסוג הזה. כדברים האלה נמצא בדברי בעל ספר משקאת אלאנאר ובעל ספר כלעאלנעלין הלך אחריו בדרך שיטתו הלזו.

יב.

עוד דברים אחדים על אלשמאע והשירה.

בדבר אלסהרודי על אלשמאע אמר אם תשוה לנגד עיניך מושב הזכר ומה שהם עושים, אז תדמה בנפשך, כי חברי הנביא והבאים אחריהם, רחוקים מהמושב ההוא מלבוא בסודם.

אלטבראני הגיד בשם עבד אללה בן עבאס, כי השטן אמר לה' עשה לי בית, אמר בית המרחץ יהיה ביתך (2). אמר: תנה לי קראן, אמר השיר יהיה קראנך, אמר: שים לי קרוז (אשר יכריז על תורת הקראן שלי). אמר: כלי זמר יהיה כרוזך.

(1) אכן תיימיה השיב על כל הראיות המובאות למעלה בפרק ד' ודחה אותן, אך לנו אין תועלת להביאם ולהאריך עוד.

(2) הם נותנים היתרון להנביאים שהם מאמינים בהם על זולתם שהם מכחישים וכופרים בדרם. כונתו על היהודים שהותירו נביאיהם על ישו ומחמד, וכן הנוצרים הותירו הנביאים עם ישו על מחמד. ושניהם אינם מאמינים בו, על כל פנים יש בהם דבר טוב שהם מאמינים במקצת הנביאים, אבל הצופיים מהסוג הזה מאמינים שהם יותר גדולים מכל הנביאים.

(3) אינה מתנה אלהית שה' נגלה אל הנביא הראוי לזה, כי אם האדם על ידי מעשיו ושכלו מכין את נפשו ומכשירה להשראת הנבואה עליה.

(4) במסורות אמרו כי מחמד לא נכנס מימיו לבית-המרחץ ולא ראה אותו, וישנן מסורות בננות בית-המרחץ.

קתאדה אמר: כאשר הורד השטן ממקומו בִּמְרוֹם אֲרֵרו ה'. אמר לו השטן: אלי! הן קבה קבותני היום, מה תהיה חכמתי? (1) אמר: הכשוף. אמר השטן: ומה יהיה למודי? אמר השיר. אמר, ומה יהיה כתבי? אמר, כתבת קעקע (2). אמר: ומה יהיה מאכלי? אמר: נבלות ומה שנשחט מבלי הזכיר שם ה' עליו (3). אמר: ומה יהיה משקה שיקויי? אמר: כל מה שמשכר, אמר, ואיה איפה יהיה מושבי? אמר: בשוקים. אמר, ומה יהיה קולי? אמר: כלי־זמר. אמר ומה תהיינה רשתותי? אמר: הנשים!

ובשנת 661 להגרה — 1263 — ה' אלפים כ"ג, דהגיש אחד שאלה לדעת ארבעת הסיעות, וכן כתב: מה יאמרו החכמים אבות הדת ויודעי דת ודין המשלמים על חבורת משלמים שבאו אל עיר ונכנסו למסגד ויחלו לספוק כפים ולשיר ולרקד פעם בספוק כפים ופעם לקול תפים וחלילים האם מותר זה במסגד? הגידו נא לי ותהיו נשכרים (מה!)

על זה ענו ארבעת הסיעות כדלקמן:

חכמי השאפעים: אלשמאע הוא הוללות מתועבת, והרי הוא דומה לדבר שוא, ומי שמודה בו פסול לעדות.

חכמי המאלכים: על מי שהשלטון בידו לגעור בהם, ולמנוע אותם מעשות זאת, ולהוציאם מהמסגדים (4) עד אשר יחזרו בתשובה.

חכמי החנבלים: העושה זאת אסור להתפלל אחריו (5), ופסול לעדות, ואם הוא שופט אין מקבלין משפטיו, וקידושין שנעשו ונסדרו על ידו פסולין. חכמי החנפים: אין להתפלל על המחצלאות שרקדו עליהן, עד אשר ירוחצו, ואם על הארץ רקדו, צריך להסיר את העפר ולהשליכו (החוצה) (6) אלה הם דברי חכמיהם על אלשמאע הוא הזֶכֶר, ואלה הם המשפטים אשר חרצו על עושיו, וזוהי השקפתם לפי דת האשלאם ועקריה.

(1) מה תהיה תורתו אשר אלמד את בני האדם להכשילם ולהחטיא. יתר השאלות הן גם כן בכוונה הזאת.

(2) כתבת קעקע נחשבת לגוי ולקשוט עד היום הזה אצל בני קדם, וגם אצל הארמנים והיוונים ויושבי הבלקאן.

(3) אסור לאכול נבלות ומה שנשחט מבלי הזכרת שם ה' עליו, וכן כתוב בקראן פרק הבהמות: אכלו מאשר נזכר שם האלהים עליו, ובפרק הדבורים: אמנם נאסר לכם הנבלה הדם, בשר החזיר, ומה שנשחט לזולת אלהים, כלומר שלא הזכירו שם האלהים בשעת השחיטה. (4) אל יבאו להתפלל במסגד, יוציאו אותם ולא יתנו להם לבוא שם להִתְפַּלֵּל עד שיחזרו בתשובה.

(5) אם הוא יעמוד להתפלל בתור שליח צבור אסור להתפלל עמו, ומפני שצולם מקום השליח צבור הוא אצל הקיר בראש המתפללים וכלם אחריו על כן אמר אסור להתפלל אחריו. (6) ספר אלמדכל לאבן אלחאג' ח"ב. במאמר הזה דברים רבים לקוחים מהחלק הזה במקומות שונים. אבן אלחאג' מת בשנת 702 להגרה 1302 — ה' אלפים ס"ג.

עזרא הסופר באגדת האסלאם

עזרא הסופר הוא אחד מחביבי אגדת האסלאם. האגדות המיוחדות לעזרא קשורות הן לשני מקומות באלקראן, ולכן אין להבינן אלא אחרי שנדרוש את שני המקומות האלה עם פירושיהם.

א. עזרא בנו של האלהים.

מאמר מפורסם הוא באלקראן (ט' ל'): «היהודים אומרים עזיר עזיר הוא בנו של האלהים והנוצרים אומרים המשיח הוא בנו של האלהים». מפרשי האלקראן ובעלי האגדות מסכימים ש עזיר הוא עזרא. והדבר הוא תמוה, שלא מצאנו. לא בספרי קדשנו ולא במדרש בשום מקום שעזרא נקרא בן אלהים. לפיכך הביע החכם Casanova במאמרו Jdris et Ouzair, Asiaticque 1924 CCV 356—360

את הסברא ש עזיר אינו שמו של עזרא, כי אם שמו של עזאל, עוזיאל, שהוא אחד מבני אלהים, שמחזאי עזא ועזאל, שירדו לארץ ולא עמדו בנסיון וקלקלו והושלכו ממעלתם. שמו של עזרא מוצא החכם Casanova בשמו של أدريس אדריס אשר בכלל מפורש שהוא שמו של חנוך.

סברתו של Casanova נשארה סברת יחיד כנגד רבים, לפי הסכמת רוב המפרשים עזיר הוא עזרא וזאת היתה גם סברת מפרשי האלקראן. וכדי להסביר מפני מה נקרא בשם בן אלהים, הם מספרים אגדות אשר יש לשים לב אליהן. לפי האגדה האחת משלה ושלטה התורה בימי קדם בישראל והארון (تابوت = תיבה) היה שמור בקרב בני ישראל. אך כאשר בטלה ממשלת התורה, נסתלק הארון וגם חלי רע שלח הקב"ה על ישראל וישכחו את התורה, ויתאבל ישראל על אבדן התורה, ובפרט הרבה עזרא לספוד ולבכות, ויעתר לו הקב"ה וישלח אש מן השמים ותכנס בקרב עזרא, ותתחדש בו התורה וילמד את התורה הזאת לישראל, ואחר כך השיב הקב"ה גם את הארון והוציאו ממנו את התורה וידמו אותה לתורת עזרא. והנה שתיהם שוות לגמרא. ויאמינו בעזרא ויאמרו: לא נתן לו האלהים את התורה, אלא מפני שהוא בנו.

מסורת אחרת על הענין הזה: בני עמלק (כן נקראו הפלשתים פעמים רבות באגדת האסלאם) הרגו הרג רב בישראל וגם העלו עמהם את הארון עם התורה. ויברחו בעלי התורה ויטמנו את התורה באדמה. גם עזרא נבדל מן בני האדם וישב בדד בהרים, רק לימי החג היה בא בין בני האדם. פעם אחת כאשר ירד לחוג את החג, עבר אצל קבר אחד וישמע קול יללת אשה נראית אבלה, צועקת בקול גדול: הוי מלבישנו, הוי מאכילנו, הוי בעלי! ויגש עזרא אל האשה וינחם אותה וידבר על לבה וישאל אותה: מי נתן לך לחם לאכול ובגד ללבוש לפניך כאשר לא היית עוד לאיש הנקבר פה. ותאמר: הקב"ה. ויאמר לה: המות הוא חק כל בשר והנה הקב"ה עודנו חי לתת לך כל צרכך. ותאמר האשה: גם לי יש שאלה לשאול אותך: מי למד את בני האדם את התורה בטרם למד אותה ישראל? ויען עזרא: הקב"ה. ותאמר האשה: תשמענה אזניך מה שפיך אומר, הקב"ה עודנו חי וקיים ללמד. והנה אין אני אשה של בשר ודם, כי אם אנכי העולם ^{דניא} ועתה שמע נא קולי: הנה מעין מים נובע לך, שתה ממימיו, השתחוה שתי ד־שתחויות ואחר כך יביא לך דבר זקן אחד. ויעש כן, ויאכל וישת ויבא זקן אחד ויאמר לו: פתח פיך, ויפתח את פיו ויצק הזקן אל תוכו כמין כוס. וירד עזרא אל מעין המים ויטבול בהם ולא הספיק לסלק את רגליו מן המעין והנה כבר גברה תורתו. וישב אל בני האדם ויגד להם: הריני מביא לכם את התורה. ויקשור קולמוס על כל אחת מאצבעותיו ויכתוב את התורה מלבו עד אשר החיה את כל התורה ואת כל הקבלה ^{סנה} ואחר כך שבו גם כן תלמידי החכמים ויוציאו את התורה אשר טמנו באדמה. וידמו את התורה הטמונה עם תורת עזרא וימצאו שתייהם שוות לגמרא. לפיכך אמרו: לא נתן לו אלהים את תורתו אלא מפני שהוא בנו.

זה הוא גירסת בעל האגדות תעלבי, אבל בגירסת דמירי לא אדם זקן כי אם מלאך אלהים ירד אל עזרא והשקה אותו מים שמהם נתחדשה תורתו בקרבו. ועוד אגדה שלישית על עצם הענין הזה. נביכדנצאר החריב את בית המקדש, הרג את בעלי התורה, אבל מעזרא חשך את ידו לפי שסבר שהוא עוד נער ולא ידע נביכדנצאר שעזרא כבר קנה את התורה. ואז המית הקב"ה את עזרא ואחר מאה שנה החיה אותו. ויבא אל עמו ויאמר להם: אני עזרא. ויאמרו לו: אם עזרא אתה, כתוב לנו את התורה. ויכתוב להם את התורה, ושם נמצא אדם אחד שהיה יודע מאבי אביו, איפה נטמנה התורה. ויחפרו וימצאו אותה וידמוה לתורת עזרא והנה אין ביניהן חלוק או שנוי אפילו של אורת אחת. ויאמרו: כמה נפלא הדבר שתהא התורה כולה בלב אדם אחד, אין זאת כי אם בן אלהים הוא.

לפוס ריהטא נראה שהאגדות האלה נולדו ממאמר האלקראן שעזרא הוא בנו של אלהים. אבל עיקר האגדות האלה ישן נושן. שהרי כן אנו מוצאים בספר

עזרא הרביעי, שהוא מן האפוקריפים בסוף ספר זה (פרק י"ד): בת קול נשמעת לעזרא: פתח פיך. ופתח את פיו והנה כוס יוצק בו מלא מים. אבל מראהו כמראה אש ולאחר רחש לבו בינה ויטרא אל חמשה אנשים את כתבי הקדש, כ"ד גלויים ושבעים סתומים לסוף הימים, הוא קורא והם כותבים. בספר עזרא הרביעי קורא לחמשה אנשים, באגדת האסלאם השמורה ע"י תעלבי, עזרא קושר קולמוס לכל אחת מאצבעותיו. יש לדמות לזה גם את האגדה: אמרו עליו (על בן קמצר) שהיה נוטל ד' קולמוסין בין אצבעותיו, ואם היתה תיבה של ד' אותיות היה כותבה בכת אחת (יומא ל"ח ב').

ב. שינה של מאה שנה.

עוד אל מאמר אחר נסמכה אגדה על אודות עזרא. האלקראן (ב' רס"א) מספר: איש אחד עבר על עיר שנחרבה עד היסוד בה, וישאל התחיה העיר הזאת מערמות העפר אשר מתה? וימת אותו אלהים לפי מאה שנה. אחר מאה שנה החיה אותו ושאל אותו: כמה מן הזמן עבר עליך? ויאמר: יום אחד או מקצת יום אחד. אבל אלהים ענה לו: אמנם עברו עליך מאה שנה. הבט אל מאכלך ואל משקך שאינם משונים, הבט גם את חמורך. הנה אנחנו נשים אותך לאות ולמופת. הבט גם אל העצמות, איך אנחנו מקימים אותם ואחר כך נקרום עליהם עור ובשר.

מפרשי האלקראן מחולקים, מי הוא האיש הזה ומה היא העיר אשר עבר עליה. קצתם סברו שהוא ירמיה בן חלקיה, וקצתם סברו שהוא עזרא בן שריה הכהן. ירמיה עבר על ירושלים כאשר נחרבה ע"י נבוכדנצר ויזעק: התחיה העיר הזאת אחרי אשר מתה. ויקשור את חמורו בחבלים חדשים וישם מן הפירות אל כליו ויפיל הסב"ה תרדמה עליו וגם את חמורו המית ושניהם נתעלמו מן העין למען אשר חיות השדה ועוף השמים לא יקברו לגויותיהם וכאשר עברו עליו שבעים שנה, עורר הסב"ה את רוח יושק (=כורש) ויצו המלך שלש מאות אלף עושי מלאכה לבנות את המקדש ואת העיר. ואחר שלשים שנה אחרות החיה את ירמיה והחיה גם את חמורו. ותקרבנה העצמות היבשות אלה אל אלה, נכנס בהן הדם, ועור ובשר נקדם עליהן.

האגדה הזאת נולדה מאגדת היהודים שנמצאה בספר האפוקריפי על אודות עבד מלך הכושי שהציל את נפש ירמיה ובשכר זאת חשך ממנו הקב"ה צער ולא נתנו לראות את חורבן המקדש ותרדמה נפלה עליו סמוך לפני החרבן ויישן עד אשר נתחדש הבית. אולם רוב המפרשים סברו שבספור על האיש העובר על העיר מדובר על עזרא בן שריה הכהן. נבוכדנצר החריב את בית המקדש והגלה את בעלי התורה ועם אלה גם את אבי עזרא ואת אבי אביו מורע אהרן ושבעת אלפים מורע בית

דוד. עזרא עצמו היה עוד נער רך בשנים אבל כבר יודע את התורה, ויברח מבבל ויבא אל דיר הרקל דיר הרקל על שפת נהר חדקל. ויהי כאשר לא ראה אדם חי בכל העיר. וישאל: היחייה אלהים את המתים האלה? ויתן מפירות המקום אל כליו ויקשור את חמורו במיתרים חדשים, ויפל עליו הקב"ה תרדמה מאה שנה. ואחר מאה שנה הקיצו גבריאל וישאל אותו: מה הזמן אשר ישנת? ויאמר עזרא: יום אחד או מקצה יום אחד. ויען לו גבריאל: אמנם, מאה שנה ישנת! מאכלו ומשקהו לא נשחת. וחמורו קם לחיים, וישב עזרא אל ביתו וימצא את בניו ואת בני בניו זקנים וישישים. ועזרא עצמו נשאר זקנו שחור ושחור שער ראשו. וימצא שפחה אחת אשר היתה בת כ' שנה כאשר עזב עזרא את הבית ועכשיו היא בת ק"כ שנה. סומא משתי עיניה ואינה יכולה ללכת. וישאל אותה: הוזה הוא בית עזרא? ותבך השפחה ותאמר: זה הוא ביתי. אבל זה שנים רבות איש לא זכר את שמו. ויאמר עזרא: אני עזרא. ותאמר השפחה: רפא אותי ובזאת אדע שאתה עזרא. כי היה בעזרא כוח נפלא לרפאות. וישם עזרא את ידיו על עיני השפחה ותפקחנה עיניה. וישם ידיו על ידיה והנה כמה ללכת. ותלך אל אנשי הבית. ותגד להם: עזרא שב. ולא האמינו לה. ותאמר: ראו נא שהשיב לי את כחי לראות וללכת. וגם בן אחד מבניו של עזרא היה נזכר שהיתה לאביו בין כתיפיו שומא כדמות לבנה בתחלת החודש ויגלו את כתיפיו וימצאו שם את השומא.

כבר הכירו החוקרים שהאגדה הזאת קרובה היא לאגדת חוני המעגל, תענית כ"ג א', ירושלמי תענית פ"ד ב' מדרש תהלים קכ"ו. ויש להוסיף שתאור תקומת המתים באגדה זו דומה לתחיית מתי יחזקאל: ותקברו עצמות עצם אל עצמו, וראיתי והנה עליהם גידים ובשר עלה ויקרם עליהם עור מלמעלה (יחזקאל ל"ז ח' ט'). ואולי תחת דיר הרקל יש לקרות דיר חרצל כלומר דיר יחזקאל. לענין השתלשלות האגדות על שינה של שבועים או של מאה שנה ע' מאמרי REI 1904, XLIX, 218-190.

והנה מדרישת האגדות האלה יש להסיק את המסקנא שבספרי האסלאם נשתמרו כמה אגדות עתיקות שלא נותרו לנו לא בתלמוד ולא במדרש.

"דרום"

||| בית מסחר של ספרים חדשים ועתיקים |||
||| הוצאת ספרים בכל מקצועות התורה והמדע העברי |||

מיכל רבינוביץ, ירושלים

בבית המסחר נמצאים ספרים בכל מקצועות התורה והחכמה: תלמוד ופוסקים, שו"ת ומפרשים, ראשונים ואחרונים, אשכנזים וספרדים, חקירה ופילוסופיה, קבלה וחסידות, ספרי חזון, מליצה ושיר, דברי-הימים ותולדות קהלות ומשפחות מיוחדות וספרי שמוש, אנציקלופדיות, מפתחות, מלונים וערכי לשון מכל התוצאות והדפוסים שבארצנו ובגולה.

בבית המסחר ישנה מחלקה מיוחדת של ספרי למוד וקריאה לפעוטות, לילדים ולבוגרים.

לב"ס, חדרים, ת"ת וספריות ההנחה הכי גדולה.

בית המסחר מקבל ספרים בקומיסיון בתנאים רצויים.

בית המסחר קונה ספרים עתיקים בקבוצות גדולות בבת אחת ומשלם המחירים הכי גבוהים.

ע"י בית מסחר ספרים "דרום" אפשר לקבל כל אלה הספרים העתיקים ויקרי המציאות מדפוס ארצות המזרח: קושטא, שאלוניקי, אומיר, תוניס, ארם צבא, נוא-אמון, אלכסנדריה, מצרים (=קאירה), בגדאד, דמשק, ירושלים צפת, וכן מדפוס רומא, וויניציה מנטובה, בולוניא, ליורנא ובילגראד ועוד

רשימת ספרי הוצאת "דרום"

סנט. דולר.

3.00 **ירושלים** מאסף גדול בחקירת ארץ ישראל ותולדות הישוב העברי לזכרו של הרא"מ לונץ בעריכת ד"ר אל. סוקניק וה' ישעיהו פרס.

250 **תשובות הגאונים** מתוך "הגניזה", תשובות גאוני בבל יצאו לאור עם מבואות והערות ע"י הר"ש אסף.

- 1.75 **תורתם של גאונים וראשונים : ספר א' — מספרות הגאונים**
תשובות ושרידי פרושים והלכות מתוך הגניזה, עם מבואות.
הערות ומראי מקומות להר"ש אסף.
- 1.75 **ראיות מכריעות נגד וילהוזן ושיטתו** בבקורת המקרא להרב ד"ר.
ד. הופמן. תרגם מגרמנית הר"א בארישנסקי.
- 2.00 **הנוטריקון, הסמנים והכנוים** לקסיקון מלא עם מבוא גדול להרה"ח
הר"מ היילפרין ז"ל.
- 75 — **על הירושלמי מחקר על הירושלמי ודרכי סדורו ושנויי נוסחאות של**
ירושלמי מס' סוטה עפ"י כת"י רומי להר"ש ליברמן.
- 2.00 **קורות חשבון העבור עפ"י מקורות ראשונים וכת"י שנתגלו עם**
הרבה טבלאות להרה"ח רצ"ה יפה ז"ל עם מבוא גדול
גלוי סוד העבור ותולדות המחבר להרא"א עקביה.
- 1.00 **מעבר לחושיות שיטה חדשה בתורת הנפש ומסתריה להרה"ח א"י**
אילנאה (שינבויס) ז"ל.
- 2.00 **דעת דברי חכמים דרושים והגיונות על הזיונות החיים והעולם, על**
גוי ואדם להרה"ג ד"ר ז. ו. מישל ז"ל.
- 25 — **ארץ חפץ לקוטי מאמרים של רבנו הגאון ראש רבני א"י הגרא"י קוק**
שליט"א על הארץ וקדושתה, חבתה וישובה, עם תמונת המחבר.
- 1.75 **ארי נוהם נגד חכמת הקבלה ושהרשב"י אינו מחבר הזוהר להרב הגאון**
הרי"א די מודינא, הוצאה חדשה עפ"י כת"י והגהות והערות
והוספה מיוחדת להרה"ח רבי נחמיה שמואל ליבוביץ.
- 75 — **דורש רשומות האגדה בדרך העיון ההיסטורי והבקורת — להנ"ל.**
- 1.25 **פניני הזוהר לקסיקון לכל המשלים והפתגמים של הזוהר בסדר א"ב — הנ"ל.**
- 1.50 **פניאל מחרוזת רעיונות ופתגמי פלוסופיה ושירה על המות וחיי הנצח,**
האבל והתנחומין ועוד להנ"ל.
- 50 — **אגרת בקורת נגד רא"ה וייס בעל דור ודורשיו על הגאון שי"ר — להנ"ל.**
- 60 — **ספר איוב השקפה מקורית על ספר איוב להחכם החוקר אפרים ירושלמי.**
- 1.00 **מחקרים בדת ובהיסטוריה הישראלית, קובץ מאמרים להנ"ל.**
- 75 — **חיי זכרונות ותאורים של המושבה והעירה העברית באוקראינה לפני**
ששים שנה ומעלה להר' ברוך שווארץ.

סנטי דולר.

60 — חלוצי התחיה תמונות וצללים של יוצרי התנועה הציונית, סופרים ואמנים עברים לד"ר י. ספיר עם מבוא מאת הפרופ' ד"ר יוסף קלוזנר.

90 — תקציר של היסטוריה כללית. ח"א: עמי הקדם; ח"ב: תקופת רומא לד"ר נ. חכם.

2.00 משירי ישראל באיטליה של כמה משוררים ששיריהם נשארו עד היום גנוזים בספריות בכת"י עם מבוא והערות לד"ר ש. ברנשטיין.

1.00 ציון מאסף של החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה בא"י בעריכת פרופ' פ. בר וב"צ דינבורג. ספר חמישי.

7.50 השומע יצחק מבחר החדוד והבדיחה בשיר ובפרוזה בספרותנו העתיקה וחדשה כסדר התנ"ך להרנ"ש ליבוביץ, הוצאה שניה מתוקנת ומשוכללת.

1.00 חכמת בן סירא העברי כל מה שנתגלה ונתפרסם עד היום במקורו העברי מתוך ה"גניזה" והחסר תרגום חדש מיונית וסורית. עם מבוא ובאור קצר להרב מ. צ. סגל, דוצנט באוניברסיטה העברית בירושלים.

ספרים שמכירתם הראשית בהוצאת דרום

המשפט העברי מאסף מדעי לחקירת המשפט העברי, עד היום יצאו שלשה מאספים רבי הכמות והאיכות

מחיר כרך א' או ב' 1.75

" " ג 1.25

2.00 המשפט העברי רבעון שיצא במוסקבה בשנת תרע"ט. יקר המציאות מאד.

1.25 ספר היובל לכבוד הרב י"ל הכהן פישמן. מוקדש לחכמת ישראל וספרותו עם תמונת בעל היובל.

3.00 סדר רב עמרם גאון מתוך כת"י אוכספורד עם באורים והוספות להרב הגאון הרא"ל פרומקין ז"ל, ב' חלקים על נייר מובחר, בערך ת"ש דפים.

המחירים הם ליחידים, מו"ס וסוכנים מקבלים הנחה מתאימה. קונה יחידי המזמין ספרים מרשימה זו על סך 50 דולאר בבת אחת מקבל הנחה של 30% והוצאות המשלוח על חשבון ההוצאה. ההזמנות מתמלאות בוזירות ובדיוק באותו יום של קבלת הכסף ביחד עם ההזמנה. כספים של מדינות אחרות מקבלים לפי הקורס של יום קבלתם.

האדריסה לכספים ומכתבים: M. Rabinowitz "DAROM,, Ben Iehuda st. Jerusalem Eretz-Israel (Palestine)

(המשך ברשימה הכללית הנשלחת לכל דורש.)